

# СУЧАСНІСТЬ

ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ 1975 — Ч. 7-8 (175-176)

**С. МАЛЛЯРМЕ: СОНЕТИ (II)**

**Н. БАРАНСЬКА: ТИЖДЕНЬ  
ЯК ТИЖДЕНЬ**

**В. ВОВК: РІКА НЕВІДОМОЇ РІВНИНИ**

**О. СОЛЖЕНИЦІН: НОБЕЛІЯНА**

**М. СКОРУПСЬКА: З'ЇЗД "СЛОВА"  
І ТЕ, ЩО ДОВКОЛА**

**В. РЕВУЦЬКИЙ: В ТЕАТРАЛЬНОМУ  
ЗАКУТІ**

**М. ПРОКОП: НАЦІОНАЛЬНЕ ТА  
ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНЕ В НАШІЙ ДОБІ**

**А. КАМІНСЬКИЙ: НЕБЕЗПЕЧНІ  
ПАРАЛЕЛІ**

**Р. РОСНЯНСЬКА: СПОВІДЬ  
ВНУТРІШНЬОГО ЕМІГРАНТА**

"SUČASNIST" — JULI-AUGUST 1975  
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III

В Суспільно-Політичній Бібліотеці  
"Сучасности"

появилася, як її ч. 20(39), і як 10 книжка документів цієї  
серії

збірка матеріалів до справи засудження й ув'язнення у  
психіатричній лікарні видатного українського науковця-  
кібернетика Л. Плюща

п. н.

## ІСТОРІЯ ХВОРОБИ ЛЕОНИДА ПЛЮЩА

Появилася збірка в упорядкуванні і з коментарями  
Тетяни Ходорович і в перекладі українською мовою.

У збірці, крім низки судових і лікарських  
документів, надруковані листи Леонида Плюща з  
Дніпропетровської психіатричної в'язниці до його  
дружини Тетяни та синів. Видана збірка з портретом  
Леонида Плюща і з фотографією його сім'ї та з  
мистецькою обкладинкою  
Любослава Гуцалюка.

Ціна 4.90 дол.

Замовляти у В-ві "Сучасність".

# СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,  
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ 1975  
Ч. 7-8 (175-176)  
РІК ВИДАННЯ П'ЯТНАДЦЯТИЙ  
МЮНХЕН

**Видає:** Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

**Редакційна колегія:** Вольфрам Бургардт, Іван Кошелівець, Богдан Кравців, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Марта Скорупська.

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкуються і реєструються в "Historical Abstracts".

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

**Herausgeber:** Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e. V.  
8 München 2  
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)  
Bundesrepublik Deutschland

**Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich:** I. Czornij

**Druck:** Gebrüder Westenhuber  
München 12, Heimeranplatz 4.

## СТЕФАН МАЛЛЯРМЕ: СОНЕТИ (II)

*У перекладах Олега Зуєвського*

### ДАРЕМНЕ ПОСЛАННЯ

До Геби в задрощах, Принцесо, що без шат  
Зійшла на кухоль твій, де губи в доторканні,  
Я весь розпалений, та мов благий абат,  
Не стану голим я на сервській порцеляні.

Що я не песик твій, не мебля для кімнат,  
Не ласощі, не гра, яку взяла б заранні,  
Що з погляду твого я жду розради свят,  
Білявко, прибрана у коси злототкані,

Настанови мене... Де заграва калин  
І табуни ягнят, привабливих, мов крин,  
Коли до сонця він поверне свій келішок,

Настанови мене... Хай образ мій отут  
Із дудкою Амур малює в тирла жмут,  
Щоб я був пастухом твоїх ясних усмішок.

### ПОКАРАНИЙ АКТОР

Озерами очей сп'янілому знайти  
Народження нове не кльовном, що посполу  
Скликлає кіптяву гасниць думками кволу:  
Прорізвав я вікно куртиною в світи.

Розгоном кожним рук і ніг, що маю, ти,  
Непевний пловчику, зрікаєшся, як долу,  
Неслави Гамлета! Це так, зійшовши з молу,  
Я в трунах вод шукав своєї б чистоти.

Мов сміх золочений цимбалів на весіллі,  
Заграло сонце враз мені на голім тілі,

Що вивергли мої разки перлових зим,

Як, цери тьмо гірка, ти врешті злізла з мене,  
Не знавши, зраднице, що то мій щирий грим  
Взяло без вороття підступство хвиль шалене!

## ДЗВОНАР

Тоді як дужий дзвін пошле з кінця в кінець  
Повітрям ранішнім свій голос без упину,  
Що повз дитя промчить в леванду і чебрець,  
Яке молитвою складе йому данину,

Дзвонар, приймаючи од птаха вітерець,  
В журбі тупцюється й бубнить свою латину  
Над звислим каменем, тяжким, неначе мрець,  
І ледве дзенькіт снить, що йде згори в долину.

Той чоловік — це я. О леле! в спраглу ніч  
Видзвонюю дарма отут я власну мрію,  
Гріхів лиш чуючи навколо веремію,

А голос дзвону йде без відповіді пріч.  
Та скінчиш, Сатано, колись ти гру навмисну:  
Я шнур цей увільню і сам на нім повисну!

## ВОЛОССЯ

Волосся полум'я, обійняте жагою  
До краю заходу, аби зродити грім,  
Лиш діядемою упало неживою,  
В чола короні свій знайшовши давній дім.

Але як золота забракло, для зідхання  
Ця хмара, що живе, і в ній вогонь усім  
Єдиний з давнини — наснага не остання  
Клейнодом погляду у дійснім і пустім.

Герой незайманий поставою нагою  
Про неї зраджує, що ні вогню, ні зір  
На пальцях не зняла і в славі головою  
Звитяг dokonує всьому наперекір,

Довір'ю сіючи рубіном злі урони.  
Сама ж — як смолоскип утіхи й охорони.

### ЗГАДКА ПРО БЕЛЬГІЙСЬКИХ ДРУЗІВ

Не раз буває так: без допомоги чуд  
Вся давнина бліда, якби в кадильнім димі  
(Я бачу каменів сувої незлічими  
Здіймаються кругом на кістках споруд),

Пливе або в собі таїть об'яви труд,  
Хоч розливає час бальзамом у нестримі,  
Як ми, непам'ятю у нашій дружбі зрими,  
Від наглости її не знаємо облуд.

Про вас мої згадки вирують незів'ялі,  
Кого я в Брюгге стрів, де на мерці-каналі  
Поранок множитья гуртами лебедів,

А міста вроча стать мене збагнути вчила,  
Хто в лет призначений з-поміж його синів,  
Щоб дух осяяти, розкривши рвійні крила.

### СОНЕТ

Без того запалу, о Пані, що фарбує  
Розквітлу рожу в кров, що дикий і не жде,  
Допоки звільнить шнур одіння їй бліде,  
Бо й діаманта він — сльози на дні не чує.

Так! Без найменших криз, ба й прохолода всеує,  
Хоч небеса тоді грози не ждуть ніде  
І ревність вірна їх основу дня кладе,  
Що справжнє почуття завершенням йому є.

Чи не здавалося б, що кожен світлий рік,  
Як на чолі у вас йому почався лік,  
Через подібності, а також як на мене —

Неначе віяло, вчудоване лишень  
З потреби вносити зворушення нужденне  
У нашу приязність, незмінну день-у-день?

## ПРОСТАЦЬКІ ПІСНІ

I

### ПОЛАТАЙКО

Смола весь досвід полатайка.  
Хай біла лілія зросла,  
Від неї аромату пайка  
За нього кращою була.

Додати зайву шкіру й лайка  
Йому не в пам'яті, до мешт:  
Оголена п'ята й окрайка  
Тепер не з'явить крізь арешт.

I молоток цей без вагання,  
Гвіздкам потіху щоб знайти,  
До підошов приб'є бажання  
В обладі іншої мети.

О, ноги! як таке вам гоже,  
То й капці він змінити може!

### ПРОДАВЧИНЯ АРОМАТИЧНИХ ТРАВ

Не май надії, щоб змогла ти  
Цією грою смілих вій  
Мені леванди крам продати,  
Як гіпокритові, що в свій

Несе куток, раз-по-раз годен,  
Куток увільнення від лих,  
Для живота під час віродин  
Напливу настроїв журних.

Тож краще у своє волосся,  
Памело ніжна, як зефір,  
Кинь це стебло, що розлилося  
Пахтіння по тобі без мір

Або щоб подалась до мужа  
Твоя щонайплідніша нужа.



## ЛИСТ ДО ВІСТЛЕРА

Не той безглуздий буревій,  
Що вулицею міста мчиться,  
Рвучи шапки у темі нічній,  
А тільки звабна танцівниця,

Муслину вихор або та  
Необорима дика піна,  
Либонь шалених мрій мета,  
Яку зняли її коліна.

Понищила б навколо світ,  
Крім нього, в творчому спокої,  
Коли стає мов шквалу зліт,  
Хоча й не має цілі злої:

Лише сміється (жартів гра!),  
Що так завіє Вістлера.

## АРІЄТИ

III

(Войовнича)

Здається, бути б міг  
Бійцем я, думка мила,  
Як піч мені до ніг  
Штани почервонила.

Я жду інвазій тут  
Через мої границі,  
Здійнявши лютий прут  
В жовнірській рукавичці.

Від нього не тевтон  
Подоланий загине,  
Для інших він корон  
Призначення єдине:

Я знищу ним живу  
Симпатій кропиву.

## СОНЕТ

*(Вашій померлій пані — її  
приятель.)*

*2 листопада 1877*

Коли забутий ліс обвіє хуртовина,  
Ти знову скаржишся з-поза життя сіней,  
Що наш подвійний гріб, пишання знак оцей,  
Прибрала квітами твоя журба єдина.

Не вчуши, як проб'є опівночі година,  
Ти в захваті зориш крізь тьми похмурий глей,  
Допоки Тінь мою у кріслі для очей  
Освітить ґалаґан — остання в нім жарина.

Хто б Гостя ждав не раз, хай китиців рясних  
На камінь не кладе — він тяжчає від них,  
Так аж рука моя ледь-ледь його підносить.

Душі, праглій тут ожити при вогні,  
І подиху твого з моїм іменням досить,  
Як ти мене позвеш в нічній самотині.

## ГРОБНИЦЯ ШАРЛЯ БОДЛЕРА

Являє храм з могил, відкривши, мов труну,  
Канави темний рот — помийницю й рубіни.  
Анубіс наче звівсь у потойбічні сіни,  
Піднявши, як виття, пащеку вогняну.

Або як свіжий ґаз поймає ґніт зі сну,  
Що з нього кривди біль чадить повз темні стіни,  
Він сподовиння клин малює без відміни,  
Чий рух повторює лямпаду осяйну.

Де є вінки в містах, без вечора зів'ялі,  
Щоб освятили так, мов тінь на п'єдесталі,  
Яку між сутінків завершує Бодлер

У марнім видиві для погляду тремкого?  
Над нами захист він отруений простер,  
А ми ним дихаєм, хоч гинемо від нього.

## ГРОБНИЦЯ

*Роковини — січень 1897*

Од вітру котячись, лютує темна брила:  
Її не спинить воля й молитовних рук,  
Що в ній побачили об'яву людських мук,  
Яку без роздуму вона благословила.

Щораз, як горлиця заплаче сизокрила,  
Цей смуток гаданий гнітить, неначе брук,  
Зорю, в майбутньому розквітлу для наук,  
Що людство осріблить її вогненна сила.

Шукає хто тепер, ступивши за межу,  
Мандрівцю нашому недавно ще чужу,  
Верлена? Між трави лежить Верлен, у схові,

Аби уста його на подив згоди вщерть  
Зустріли спрагою і подихом готові  
Даремно ганьблену (струмок привітний!) смерть.

## ШАНОБА

Світання кожне, мігши мало,  
Стискає сурми голубі  
І зводить до губів собі  
В руці, хай слуху їм не стало,

Раз-в-раз перед собою мало  
На полі пастуха в ходьбі,  
Що києм будить не слабі  
Попереду потоки стало.

Отак і ти в майбутнє йдеш  
Без почету, здається, теж,  
Пювісе де Шаван, та прову

Не сам звертаєш днів нових  
До хвиль, де німфа без покрову,  
Яку прославиш ти для них.



Лиш ради виправи на трасу  
Повз Інд бучний, де згод нема,  
Стрічай собі вітання часу —  
Той ріг, що звиділа корма.

Неначебто внизу, на реї,  
Яка з човном ішла на дно  
В обіймах піни усієї,  
Квиління птахове одно

Переливалося без краю,  
Хоч керма й не звертала в бік,  
Де берег теж не крив одчаю,  
А ночі й розкошів потік,

В його піснях майнувши пласко,  
Поблідли й усмішкою Васко.



Душа вся висловлена в димі  
Повільним видихом, коли  
У рівні кільця незлічимої  
Всі попередні попливли

Для доказу тії сигари,  
Що спритно аж тоді горить,  
Як попелом вогню загари  
Не переділяться й на мить.

Отак пісень рясні сувої  
Злітають поспіль на уста.  
Їх без реальности чіткої  
Почни, адже вона пуста:

Докладний сенс ураз відкличе  
Твоє писання таємниче.

# ТИЖДЕНЬ ЯК ТИЖДЕНЬ

## ПОВІСТЬ

*Наталія Баранська*

### Понеділок

Біжу, біжу й на майданчику третього поверху налітаю на Якова Петровича. Він запрошує до себе, питає, як посувається робота. Ні словом не обмовлюється про моє спізнення: я спізналася на п'ятнадцять хвилин. Минулого тижня було дванадцять, і він теж говорив зо мною, тільки вдень, цікавився, які журнали — американські, англійські — я переглянула. Зошит, що в ньому ми розписуємося ранками в лябораторії, лежав на його столі, і він зиркав на нього, але не сказав нічого.

Сьогодні він нагадує: випробовування нового склопластику мусить закінчитися в січні. Відповідаю, що пам'ятаю.

— У першому кварталі ми здаємо замовлення, — говорить він.

Знаю, не могла ж я справді забути?

Темні очиці Якова Петровича плавають у рожевому м'якуші обличчя, і, намацавши мій погляд, він питає:

— А ви не запізнитесь з випробовуванням, Ольго Миколаївно?

Я паленію й розгублено мовчу. Звісно, можна б сказати: "Ні, що ви, звичайно, ні". Краще було б так сказати. Та я мовчу. Хіба можна поручитися?

Тихим рівним голосом Яків Петрович веде далі:

— Враховуючи ваше зацікавлення роботою і... м-м-м... ваші здібності, ми перевели вас на вільне місце молодшого наукового співробітника, зарахували до групи, що працює над цікавою проблемою. Не ховатимуся, нас трохи турбує... м-м-м... дивує, ваше, так би мовити, не зовсім уважне ставлення до роботи.

Я мовчу. Я люблю свою роботу. Я дорожу самостійністю. Я працюю охоче. Мені не здається, що до роботи я недбала. Але я частенько спізнаюсь, особливо у понеділок. Що я можу відповісти? Сподіваюся, що це звичайна прочуханка, нічого більше. Прочуханка за спізнення. Я щось бурмочу про слизькі стежки й кучугури в нашому необжитому кварталі, про автобус, що приходить на зупинку переповнений, про страхітливе юрмище на Соколі... і з якоюсь тоскною нудною згадую, що про все це говорила раніше.

— Треба більше зібраности, — підсумовує Яків Петрович. —

ви мені пробачте за, так би мовити, напущення, але ви тільки не починаєте свій трудовий шлях... Ми маємо право очікувати, що ви дорожитимете довір'ям, яке ми виявили до молодого фахівця...

Уста йому розтягаються, виходить усміх. Від цього робленого усміху мені стає ніяково. Хрипким, не своїм голосом я прошу вибачення, обіцяю підтягнутися і вискакую в коридор. Біжу, а перед дверима лябораторії згадую, що не причесана, повертаюся і біжу довгими вузькими коридорами старої будівлі, колишнього готелю, в туалет. Розчісуюся, поклавши шпильки на умивальник під дзеркалом, і ненавиджу себе. Ненавиджу своє непокірне кучеряве волосся, свої заспані очі, своє хлопчачувате обличчя з великими устами і носом, як у Буратіно. І чому я з таким лицем не родилася чоловіком?

Сяк-так розчесавшись, осмикую светер і крокую назад коридорами — треба заспокоїтися. Проте розмова з шефом крутиться в мені, наче магнетофонна стрічка. Окремі фрази, інтонації, слова видаються тривожно значущими. Чому він вживав весь час "ми" — "ми довірили", "нас турбує"? Виходить, він говорив про мене з кимось? Невже з директором? Як він сказав "турбує" чи "дивує"? "Дивує" — це ще гірше. А нагадування про вакантне місце... На нього цілилася Лідія Чистякова. Вона мала перевагу, бо стаж більший, а вибрали мене — спеціалізація ближча. І, звичайно, допомогла моя англійська — лябораторія ого як її використовує.

Взявши мене у свою групу й доручивши півроку тому випробовування нового матеріалу, Яків Петрович певно що ризикував. Я це розумію. З Лідією він був би певніший за терміни... А що коли він хоче передати їй мою роботу? Жажливо, адже я проробила майже всі досліди.

Але, може, я все перебільшую? Може, просто дається взнаки моя постійна тривога, одвічний поспіх, страх — не встигну, запізнюся... Ні, він таки хотів пошпетити мене, його дратують мої постійні спізнення. Правильно. Зрештою, то його обов'язок. Ми ж знаємо свого зава — роботяга, акуратист. Ну годі, досить!

Переключаю думки: зараз я складу зведення результатів випробовувань на теплостійкість і жаростійкість, які ми скінчили в п'ятницю. Досліди у фізхемічній лябораторії мене не тривожать, вони добігають кінця. Зате фізмеханічні — наша вузька шийка, вразливе місце. У механічній лябораторії бракує апаратури, бракує рук. Ну, з руками обійдеться — є дві пари своїх, ми багато чого робимо самі. А от деякі установки... на них ціла черга. Тут доводиться "не спускати з ока", як говорить Яків Петрович, або простіше — "пробивати". Я пробиваю склопластик, з іншої групи пробивають своє, і всі ми бігаємо на перший поверх, танцюємо

перед старшою ляборанткою, що складає графік дослідів та слідкує за черговістю, називаєм її то Валечкою то Валентиною Василівною і всіма силами намагаємося пролізти у найвужчу шпарину — хай тільки вона з'явиться.

Так, слід заскочити до Валі. Сходжу вниз, штовхаю двері на пружині, назустріч виривається туга хвиля шуму, я її переборюю й заходжу за скляну переділку, у Валину "контору". Тут постійно товчуться люди, але зараз Валя сама. Прошу її "просунути" нас цього тижня. Валя хитає головою — ні, та я не відступаюся.

— Може, десь у другій половині, навідуйтеся.

Тепер до себе в лябораторію полімерів. У нашій "тихій" кімнаті, де ми опрацьовуємо результати й переводимо розрахунки, дев'ять осіб, а столів умішається тільки сім. Щоправда, завжди хтось відсутній: досліди, відрядження, книгозбірня. Сьогодні один із столів мій. І він простояє вже сорок хвилин.

Входжу. Мене зустрічає шість пар очей. Киваю й пояснюю:

— Заходила в механічну.

Блакитні очі Люсі біленької занепокоєні — "у тебе щось негаразд?"; вогнисті очища Люсі чорної співчутливо докоряють — "ех ти, знову?"; погляд Марії Матвіївни з-над окулярів застерігає — "тільки, будь ласка, без балачок!"; пів схований підсиненими повіками зір Алли Сергіївни неухважний — "хто там? що там?"; Шурині круглі очі, завжди трішки наполохані, розплющуються ще більше; гострі зіниці Зінаїди Густавівни кольнули і миттю викрили — "знаємо, яка механічна: спізналася, мала розмову, он щоки горять, а погляд засмучений".

Наша група — обидві Люсі та я.

Керівник — Яків Петрович. Але більше справами групи турбується Люся Маркорян. Коли я прийшла працювати в полімери, новий склопластик був ще тільки задуманий. Лише Люся ворожила над аналітичною вагою, колбами, термостатами. Опрацьовувала склад. Усі вважали, що ідея нового склапластика належить Маркорян, а згодом виявилось — Якова. Я її колись запитала: "Люсю Вартанівно, чому то говорять, що новий склопластик придумали ви?" Вона глигнула на мене: "Хіба говорять? Ах, он як... Ну, хай собі говорять", — і ні слова більше. Потім якось обіцяла розповісти "цю предурну історію". Покищо мовчить, а я не допитуюсь.

Мені доручено випробовування — дещо роблю сама, дещо разом з працівниками лябораторій, де провадяться досліди, опрацьовую й узагальнюю результати.

Люся біленька (вона ж Людмила Личкова) формує й пресеє зразки — строго за встановленими стандартами — і взагалі допомагає, де лише треба.

У нас іще Зінаїда Густавівна, частково. На ній плянування та "канцелярія" всіх груп, переговори з замовцями.

Діла кожному вистачає.

Ось я за столом, висуваю шухляду, щоб вийняти щоденник дослідів, і тут помічаю на столі анкету. Вгорі жирним шрифтом "Анкета для жінок" — і олівцем на різку' "О. М. Воронковій". Цікаво! Озираюся. Люся біленька показує мені таку саму. Анкета велика. Читаю... Третій пункт: "Склад вашої родини: чоловік... діти до 7 років... діти від 7 до 17 років... ін. родичі, що мешкають з вами..."; чоловік один, дітей двоє, дідусів-бабусь, на жаль, немає, інші родичі самі по собі. Далі таке питання: "Що відвідують ваші діти — ясла, дитячий садок, групу продовженого дня в школі". Відвідують, звичайно, ясла, і садочок відвідують мої малята.

Складачі анкети хочуть знати, в яких умовах я живу: "Окрема квартира... жилплоща... кв. метрів... кількість кімнат, вигоди..." Мої умови чудові — нова квартира, тридцять чотири метри, три кімнати.

О! та вони хочуть знати про мене рішуче все. Їх цікавить мое життя за годинами... "в прийнятну одиницю часу". Ага "одиниця" — це тиждень. Скільки годин я витрачаю на "а) хатнє господарство, б) заняття з дітьми, в) культурне дозвілля". Дозвілля розшифроване: "радіо й телепереглядання, відвідини кіна, театру та ін., читання, спорт, туризм і т.п".

Ех, дозвілля, дозвілля... І слово якесь неоковірне "дозвілля"... "Жінки борються за культурне дозвілля!" Дурні теревені. Доз-вілля. Я особисто захоплююся спортом — бігом. Туди бігом — сюди бігом. У кожную руку по торбі і... вгору — вниз: тролейбус — автобус, у підземку — з підземки. Крамниць поблизу нас немає, мешкаємо понад рік, а вони все ще недобудовані.

Так я подумки коментую анкету. Та ось наступне питання, і бажання жартувати миттю зникає: "Звільнення від праці по хворобі: вашій, ваших дітей (кількість робочих днів за останній рік; будь ласка, дайте відомості за таблицею. Прямісінько в болюче місце! Додаток до вранішньої розмови з шефом... Що в мене двоє дітей, начальству, звісно, відоме. А скільки днів я просиджую ради них дома, ніхто не підраховував. Побачать числа і чого доброго злякаються. Може, я й сама злякаюся — я теж не рахувала. Знаю, що багато... А скільки?"

Тепер грудень. У жовтні обоє перехворіли грипою — почала Гулька, потім підхопив Котька, здається, два тижні. У листопаді перестуда, залишки грипи далися взнаки в погану погоду, днів з вісім. У вересні була вітрянка — приніс Котька. З карантинною вийшло мало не три тижні... От уже й не пригадую! І так завжди — одно видужує, друге починає.



А що ще може причепитися? — думаю, лякаючися за дітей, за роботу. Кір, свинка, краснуха ... а головне грипа й перестуда, перестуда. Бо погано зав'язали шапку, бо розплакалися надворі, бо мокрі штани, бо холодна підлога, бо протяги... Лікарі пишуть у довідці ГЗД — "гостре захворювання дихальних". Лікарі поспішають, я теж поспішаю, і ми відводимо дітлахів ще з кашлем, а нежить не кидає їх до літа.

Хто вигадав таку анкету? Для чого вона? Звідки взялася? Придивляюся, та не знаходжу ніяких даних, хто її склав. Зиркаю на Люсю чорну і роблю їй знак очима — "вийдімо". Відразу підводиться і Люська біленька, і ми опиняємося за дверима втрьох. Шкода. Мені ж так хотілося поговорити з Люсею Маркорян про вранішню розмову, про роботу, про анкету — про все разом. Люська — добра душа, але при ній не поговориш, вона балакуха, відразу розплече.

Маркорян одразу закурює і, пустивши на нас хмару диму, з викликом питає:

— Ну, як?

Це означає: "Як тобі анкета?" — я розумію. Але Люся біленька обурюється:

— Що — "як"? Вона ж нічого не знає. Вона спізналася...

— Ще й спізналася! — насмішувато співчуває Люся чорна, кладучи мені на плече свою руку, суху, немов птича лапа. — Невже не можна не спізнюватися, Буратинка, га?

— До нас приходили оті, як їх... демографи, — поспішає Люська викласти новину, — говорили, що експериментально проведуть анкету ще в декількох жіночих інститутах та установах...

— Інститут наш, правда, чоловічий, але з жіночими лябораторіями, — докидає Люся чорна.

— А ну тебе! — відмахнулася Люська. — А пізніше, якщо спроба виявиться успішною, таке опитування проведуть по цілій Москві.

— Як розуміти "успішно", — запитую Люсю чорну, — і взагалі, що вони хотять?

— Дідько їх знає, — відповідає вона, задерши гостре підборіддя. — Тепер мода на анкети. В цілому вони сподіваються знайти відповідь на важливе питання: чому жінки відмовляються родити?

— Люсю! вони ж такого не говорили! — обурюється Люся білява.

— Говорили. Тільки називали це "недостатні темпи приросту людности". Ось ми з тобою навіть не відтворили населення. Кожна пара повинна родити двох чи, здається, навіть трьох, а в

нас тільки по одному... (Тут Люся згадує, що білявенька — "мати-одиначка"). Тобі добре — з тебе не посміють вимагати. Олі теж добре — вона плян виконала. А я? Накладуть плян, і тоді — прощай дисертація!

Вони балакають, а я дивлюся на них і думаю: "Люся Маркорян схожа на обвуглену головешку, Людмила — на пухнасте біле ягнятко, а якщо судити "по-анкетному", то перша — найщасливіша, а друга — найбезталанніша з чотирьох "матусеньок" нашої лябораторії".

Ми знаємо все одна про одну. Чоловік Люсі чорної — доктор наук, недавно збудували простору кооперативну квартиру, грошей вистачає, у п'ятилітнього Маркуші є няня. Здавалося б, краще не буває. А в дійсності так: доктор п'ять років дозволяє Люсі, що вона егоїстка, занехаяла дитину, довірила виховання чужим бабусям (віддати хлопчика в дитячий садок він не дозволяє). Люся вічно шукає чергову пенсіонерку "сидіти з дитиною". Доктор наполягає, щоб Люся кинула роботу, він хоче другу дитину і взагалі "нормальну сім'ю".

У Люсі біленької чоловіка немає. Вовчин батько, капітан, слухач котроїсь там військової академії, приїжджий з другого міста, сховав од Люськи, що в нього родина. Довідалася вона пізнавато. Коли Люська сказала капітанові, що вона на четвертому місяці, той зник, мов у землю заповся. Приїхала з села Люсьчина мати, спочатку мало не порішила дочку, потім пішла скаржитися на капітана "найвищому начальникові", потім плакала вкупі з Люською, кляла та лаяла чоловіків, а відтак зосталася в Москві і тепер няньчить онука, господарює. Од дочки вона вимагає лише — купувати продукти, робити велике прання і неодмінно ночувати вдома.

Найменше ми знаємо про Шуру. Синок її вчиться в третій класі. Після школи, до приходу матері, він дома сам. Од групи продовженого дня Сергійко рішуче відмовився, господарює. Шура протягом дня дзвонить додому кілька разів: "Поїв? Не забудь погасити газ?... Гляди двері не покинь, ідучи гуляти!.. (А ключ у нього на мотузочку пришитий до курточки). Завдання виконав? Не зачитуйся". Серйозний хлопчинка. Шурин чоловік п'є. Вона приховує, та ми догадалися давно. Ми її не розпитуємо про чоловіка.

Мабуть, найщасливіша з нас усіх — я.

Хохму Люсі Маркорян відносно "пляну по дітях" Люся біленька, яку розпирає цікавість, бере поважно.

— Як... плян?? — ахає вона, і її тоненькі брівки підскакують під самі кучерики. — Не може бути?! О, ти жартуєш?! — у голосі розчарування. — Ну, певно, жартуєш... А я думаю, дівчатка, що

анкета — воно не спроста. Дадуть нам, матерям, якусь полегшу. Га? Мо, робочий день скоротять. Або зачнуть лікарняні листки на дітей оплачувати, не тільки три дні... От побачите. Раз вивчають, то щось робитимуть.

Люся біленька хвилюється, тіпає кучериками, кругленьке личко її рум'яніє.

— Ех ти, "біла овечко, дай вовни колечко", — промовляє Люся чорна слова з дитячої пісеньки, — будівельників у нас мало, рук на все не настачиш. Отака справа. Ясно тобі? Вже сьогодні бракує будівничої сили. А що буде далі? Далі хто будуватиме?

— Що будуватиме? — допитується Люська з палкою цікавістю.

— Все: будинки, заводи, верстати, мости, ракети, шляхи, комунізм... Загалом, усе. А захищати все це хто буде? А землю нашу заселяти?

Я слухала і не слухала. Вранішня розмова знов закрутилася в голову... "Раджу вам підтягнутися", — сказав Яків. Може, вже вирішено, що мою роботу передають Лідії? Спізнююся, розпустилася... Погано! А тут іще дійдуть до нього мої "показники" по хворобі...

Ех, шкода, не вдалося поговорити з Люсею Маркорян. Та вона й сама бачить, що з мною щось коїться. Обнявши мене за плечі й легенько потягнувши до себе, вона співуче вимовляє слова і вкупі з мною у такт розхитується:

— Не хвилюйся, Олю, та за свою долю, тебе не скоротять....

— Ще б чого! Посміли б її скоротити, — Люська біленька раптово скипіла, як молоко, — з двома дітлахами? Та й годиться спочатку догани давати, а в тебе тим часом одне зауваження...

Теж за спізнення.

Мені стає соромно — Люська така добра, така чула, а я не схотіла при ній говорити про свої справи.

— Розумієте, дівчата, страшно мені, весь час боюся не встигну з дослідями. За місяць термін...

— Ет! не дурій, будь ласка, — обриває мене Люся Маркорян.

— Що значить "не дурій"? — кидається на неї Люська. — Бачиш, людина переживає... Ти б їй сказала: "Заспокойся. Не турбуйся". Справді, Олю, дарма ти переймаєшся. Їйбогу! Ось побачиш — усе буде гаразд...

Від тих звичайних слів мене хапає за горло. Не вистачає розплакатися! Рятує Люся чорна.

— Слухайте, красуні, — ляснувши нас по плечах, говорить вона. — А чого б нам не влаштувати потрібний обмін? Люся бере мою квартиру, я переїжджаю до Олі, Оля до Люсі.

— І що з того? — дивуємося ми.

— Ні, дурниця... — Люся Маркорян креслить пальцем у повітрі. — Ні, треба так: Оля переїздить до мене, я — до Люськи, а Люська — до Олі. І вийде те, що треба.

— Кортить поміняти трикімнатну квартиру на одну кімнату в комунальній? — усміхається Люся біленька.

— Ні, не кортить, а... доводиться. Програю на кубатурі та зручностях — ванни немає? є? — зате виграю на іншому, важливішому. Ти, біленька, теж не програєш — Олин Діма чудовий. Мій Сурен буде щасливий — Оля молодша і, здається, гладша за мене. А мені потрібна бабуся, ой як потрібна! То що — згода? Рятуйте бідну дисертантку!

— А ну вас! — вигукує Люся біленька, зашарівшись, — ні про що серйозно говорить не вмієте. — І вона різко крутнулася, щоб іти, але тут відчинилися двері, і Люська мало не наскочила на Марію Матвіївну.

— Товариші, ви так галасуєте, — гуде Марія Матвіївна басом, — що заважаєте працювати. Щось трапилось?

Я хапаю Люську біленьку за руку, саме вчасно — вона вже набирає повітря, щоб у дух викласти Ем-Ем (так між собою ми називаємо Марію Матвіївну) нашу балачку.

Ми всі поважаємо Марію Матвіївну. Нам подобається її душевна чистота. Однак говорити з нею про поважне неможливо. Ми наперед знаємо, що вона скаже. Ми вважаємо її старою "ідеалісткою": нам здається, що вона трохи... абстрагувалася, чи що. Звичайне життя їй просто невідоме: — вона ширяє над ним високо, наче птиця. Біографія її виняткова: виробнича комуна на початку тридцятих, у сорокові — фронт, політвідділ. Живе вона самотньо, дочки виховалися в дитячому будинку, в них уже давно власні діти. Занята Марія Матвіївна тільки роботою — виробничою, партійною. Їй сімдесят.

Ми шануємо Ем-Ем за її заслуги — як же інакше?

— То що у вас тут? — запитує Марія Матвіївна строго.

— Та ось Буратинку проробляємо, — усміхається Люся чорна, — Олю...

— З якого приводу?

— За спізнення... — хапливо докидає Люська, і даремно.

Марія Матвіївна докірно хитає головою — "так я вам і повірила"... Мені стає незручно, Люсям, я бачу, теж. Неможливо триматися так з Ем-Ем.

— От, Маріє Матвіївно, — кажу я цілком щиро, хоч і не відповідаю на її питання, — як дивно складається: у мене двоє дітей, і я цього... наче соромлюся. Мені чомусь незручно — двадцять шість років і двоє дітей, немов це...

— Дореволуційний пережиток... — підказує Люся чорна.

— Що ви, Люсю! — обурюється Марія Матвіївна. — Не вигадуйте, Олю. Вам слід гордитися тим, що ви хороша мати та ще й добра виробничиця. Ви справжня радянська жінка!

Ем-Ем говорить, а я питаюся — подумки, звісно, — чому мені слід гордитися; чи така вже з мене хороша мати; чи варто мене хвалити як виробничицю, і що саме входить у поняття "справжня радянська жінка"?! Даремно запитувати про таке Марію Матвіївну, вона не відповість.

Ми заспокоюєм Ем-Ем, що на мене просто найшов такий настрій, він, звичайно, мине.

Гуртом вертаємося в кімнату. Навіть про анкету толком не довідалася — коли й кому її здавати? Але відразу одержую записку: "Анкети забиратимуть наступного понеділка від нас особисто. Бажають знати нашу думку. Вони можуть мати питання. А ми? Люся М."

Дякую, і годі про анкету.

Знаходжу в щоденнику п'ятницю і вписую на сторінку останні досліди — для Люсі Маркорян. Потім дістаю великий, з газету, аркуш паперу й розкреслюю за формою на збірний графік переведених випробовувань. Його складемо за даними нашого щоденника.

Склопластик першого складу виявився занадто ламкий. Допрацьовували рецептуру в'язучих. Відтак почали наново випробовувати. Все з самого початку: гідроскопічність, вологість, теплостійкість, жаростійкість, вогнестійкість... Ніколи не уявляла скільки дбайливості, обережності, скільки уваги можна присвятити... каналізаційним трубам та покрівлям.

З цього приводу, давно колись, була розмова з Люсею чорною. Я призналася, що мріяла потрапити в другу лабораторію. Люся розсміялася: "Молодь хитра, кожен рветься працювати на космос, а хто ж буде земне життя влаштовувати?" А тоді раптом питає: "А вам не доводилося мешкати в будинку, де людям на голову капають нечистоти з проржавілих віковичних труб, де провалюються стелі?" Виявляється, обидві ми раніше жили саме в таких будинках. Тільки я, очевидно, не дуже над тим міркувала.

Чим більше я морочилася з новим склопластиком, тим більше захоплювалася. Тепер мені кортить якнайскорше закінчити випробовування допрацьованого складу. Як він витримає навантаження? Яку виявить міцність? А саме в механічній затор. Затор і пробка.

Інше посувається нормально. Ось я починаю заносити в графік дані фізхімічних перевірок, вони майже закінчені. Поволі виструнчую колонки чисел, гортаю щоденник. "Водостійкість. Зразок ч. 1... Зразок ч. 2... Зразок ч. 3... вага в міліграмах...

занурили о 15 год. 20 хв., витягли о 15 год. 20 хв., час під водою — 24 год., вага після того, як витягли...” Пальці лівої руки притримують лінійкою відповідну сторінку, права рука вписує число — середнє трьох результатів — у таблицю.

Треба бути дуже уважливою, помилятися не можна.

— Олю, Олю, — кличе мене притишений голос, — за десять друга, я йду, кажи, що тобі?

Сьогодні Шурина черга робити закупи для “матусеньок”. Таке в нас правило — купувати продукти зразу для всіх. І перерву собі випросили з двох до трьох, коли в крамницях менше народу. Замовляю масло, молоко, кілограм лікарської ковбаси та ще булку — тут з’їсти. Нікуди не піду, працюватиму, стільки часу сьогодні прогаяла.

Люся чорна десь пропала, думаю, теж надолужує пропущене. Ну, певно! Вона з’являється за десять хвилин до кінця перерви. Волосся й сукня її пахнуть немов би лаком — знайомий дух нашої сполуки. Люся голодна, як вовк, і ми вминаємо половину моєї ковбаси, розломивши навпіл булку і запиваючи свій обід водою з-під кранта в лябораторії.

Я знову поринаю в графік. Друга половина дня минає так хутко й непомітно, що я не відразу второпала, чому в “тихий” кімнаті зчинився такий галас. Виявляється всі вже збираються додому.

Знову автобус і знов переповнений, тоді метро, місиво пересадки на Білоруській. І знову доводиться поспішати, поспішати, спізнитися не можна: мої повертаються о сьомій.

У метро їду з комфортом — стою в куточку біля зачинених дверей. Стою й позіхаю. Позіхаю так, що хлопець поруч не витримує:

— Дівчино, цікаво, що ви робили сю ніч?

— Дітей колихала, — відповідаю, щоб одчепився.

Позіхаю і згадую сьогоднішній ранок. Ранок понеділка. Без чверти шість задзвонив телефон, міжміський. Дзвонить і дзвонить, а ніхто не підходить. Мені теж ліньки підвестися. Таж ні, то надвірний дзвінок. Телеграма? Може, від тьоті Віри — а ну ж приїздить? Я вилітаю в передпокій. Телеграма валяється на підлозі вже розірвана, в ній немає жодного слова, самі дірочки, як на перфоратці. Я повільно пролітаю над німою телеграмою і повертаю назад, щоб вернутися в ліжку... Щойно тоді до мене доходить, що дзеленьчить будильник, і я гримаю: “Замовкни!” Він одразу перестає. Стає тихо-тихо. Темно й тихо. Тиха темнота. Темна тихота...

Та я підхоплююся, одягаюся, кожен гаплик на поясі попадає у свою дужку, і — диво дивне! — навіть одірваний пришито. Біжу в

кухню — поставити чайник і воду на макарони. І знову чудасія — канфорки палають, вода в каструлі клекоче, чайник шумить... Він посвистує наче птаха, — фіть-фу, фіть-фу, фіть-фу... І тут я усвідомлюю: свистить не чайник, а мій ніс. Та я не можу прокинутися. Тут мене починає розбуркувати Діма, відчуваю його долоню на спині, він легенько трясє мене й приговорює:

— Олю, Олю, та ну ж бо, Олю, прокинись, знову бігтимеш, як божевільна.

Я таки й справді встаю: одягаюся поволі, гапlickи пояса попадають не в ті дужки, один з них одірано.

Бреду в кухню, перечіпаюся через гумову підстилочку в передпокої і ледве не падаю. Немає газу, сірник гасне, припікаючи пальці. О! я забула повернути ключ. Нарешті я в лазничці. Вмившись, ховаю обличчя в теплий волохатий рушник, мов би засинаю ще на півсекунди, і прокидаюся зі словами: "Хай воно западеться!"

Нісенітниця. Немає чому западатися — все добре, все чудово. Нам дали квартиру в новому будинку, Котька й Гуленька прекрасні діти, ми з Дімою кохаєм одне одного, в мене цікава робота. Западатися рішуче немає чому, немає чого, немає куди. Дурниця!

## В і в т о р о к

Сьогодні я встаю нормально — десять на сьому вже готова, тільки не причесана. Чищу картоплю — заготівля на вечерю, — помішую кашу, заварюю каву, грію молоко, буджу Діму, йду піднімати дітей. Засвічую у дитячій кімнаті світло, голосно кажу: "Доброго ранку, мишенята!" — а вони сплять. Поляпую Котьку, поторсую Гульку, нарешті скидаю з обох ковдрочки — "вставати!". Котя спинається на коліна, ховає обличчя в подушку. Гульку я беру на руки, вона випрочується, бацає ногами, заходиться плачем. Гукаю на поміч Діму, та він голиться. Не зачіпаю Котьки й натягаю на обм'яклу Гульку сорочинку, колготки, платтячко, а вона зісковзує з моїх колін на підлогу. З кухні чути шипіння, — ой, забула про молоко! Садовлю Гульку на підлогу, біжу в кухню.

— Ех, ти! — говорить свіжо виголений, вродливий Діма, виходячи з лазнички.

Мені ніколи, я мовчу. Покинута Гулька заходиться з новою силою. Її крик нарешті будить Котьку. Даю Гульці черевички, вона затихає й, покректуючи то сопучи, крутить їх біля гладеньких ніжок. Котя одягається сам, але так повільно, що не сила чекати. Помагаю йому й одночасно причісуюся. Діма готує стіл до снідання. Він не може знайти ковбасу в холодильнику і кличе мене. Поки я збігала до Діми, Гулька вхопила й заховала мій гребінець.

Шукати немає коли. Заколюю напіврозчесане волосся, сяк-так умиваю дітей, і ми сідаємо за стіл. Діти п'ють молоко з булочкою, Діма їсть, а я не можу, випиваю тільки чашку кави.

Вже за десять сьома, а Діма все ще їсть, жує. Пора одягати дітей, швидко, обох відразу, щоб не вгрілися.

— Дай же мені випити каву, — бурчить Діма.

Я саджаю дітей на канапу, приношу купу одєжинок і працюю за двох: шкарпетки й шкарпетки, одні рейтузи — другі рейтузи, джемпер і блюзка, хустинка і друга, рукавички й...

— Дімо, де Котькині рукавички?

Діма у відповідь: "Не знаю"! — але кидається шукати і знаходить в неналежному місці — у лазничці. Сам же й сунув туди вчора. Втискаю дві пари ніг у валянки, натягаю шапки на ворущкі голівки, хапаюся й погукую на дітей, як погукують, запрягаючи коней, — "стій же, стій, тобі кажуть!" Тут приєднується Діма — одяга на них пальтєчка, зав'язує кашне та пояси. Я одягаюсь, один чобіт не налазить, ага, ось де мій гребінець!

Нарешті виходимо. Останні слова один одному: "Замкнула двері?" — "Гроші маєш?" — "Не лети, як божевільна". — "Добре, не спізнися забрати дітей!" (останнє вигукую вже знизу) — і ми розходимося.

П'ять на восьму, і, звичайно, я біжу. Здалеку, з пагорка, мені видно, як росте черга на автобус, і я лечу, розмахуючи руками, щоб не впасти на озлизлій стежині. Автобуси прибувають повні, влізе осіб зо п'ять з черги, потім кинеться кілька відчайдухів з кінця, котромусь поталанить учепитися за поруччя, автобус крекне, зареве й рушить, а з дверцят ще довгенько стирчить нога, пола чи портфель.

Сьогодні я серед відчайдухів. Пригадала студентські роки, коли була бігуха, плигуха Оля-алле-гоп. Разганяюся по кризі, плигаю, хапаюся і дуже хочу, щоб позад мене ухопився ще хтонебудь дужий і втиснув мене всередину. Так і стається. Коли трохи утрушуємося, мені вдається витягти з торбинки "Юность". Я читаю давно перечитану всіма повість Аксьонова про затоварену бочкотару. Я не все там розумію, але мені стає від неї весело й смішно. Читаю навіть на ескалаторі і кінчаю останню сторінку на автобусній зупинці біля Донського. В інститут встигаю своєчасно. Звичайно, передовсім до Валі в механічну. Валя сердиться:

— Чого б ото бігать? Казала ж — у другій половині тижня.

— Виходить, завтра?

— Ні, післязавтра.

Вона має рацію. Добре було б не бігати... Алеж другі бігають, і нападає ляк, що проґавиш якесь "вікно".

Йду нагору до себе. Прошу Люсю біленьку приготувати на



завтра зразки для дослідження в електролабораторії. Знову сідаю за збірний графік. Пів на першу йду в бібліотеку поміняти-обміняти журнали й каталоги.

Я систематично переглядаю американські й англійські видання про будівельні матеріали: у нашій бібліотеці завжди, а в Ленінській, науково-технічній, патентній — коли вдасться. Я вдоволена, що серйозно ставилася до англійської ще зі школи. Хвилини двадцять погортати журнали після двох-трьох годин праці — приємність і відпочинок. Цікаве для нашої лабораторії показую Люсі Маркорян, Якову Петровичу. Він також "англієць", хоча слабший, ніж я.

Сьогодні встигаю переглянути "Будматеріали - 68", ознайомитися з новими випусками реферативного журналу, перегорнути каталог однієї американської фірми.

Глипнула на годинник — за п'ять друга. Я ж забула дати "замовлення" на покупки!

Біжу до себе, дорогою згадую, що так і лишилася нерозчесаною. Мене розбирає сміх. Захекана, розпатлана влітаю в нашу кімнату й опиняюся в центрі зборища — кімната повнісінька. Збори? Мітинг? Невже я забула?

— Ось, до речі, спитайте в Олі Воронкової, чим вона керувалася, — звертається Алла Сергіївна до Зінаїди Густавівни.

Бачу по обличчях, що точиться завзята суперечка. Про мене? Хіба я провинилася?

— У нас тут спалахнула гаряча спірка з приводу анкети, — пояснює Марія Матвіївна, — Зінаїда Густавівна порушила цікаве питання: чи стане жінка, само собою — радянська жінка, керуватися загальнонародними інтересами в такій справі, як народження дітей.

— І ви хочете запитати мене і в такий спосіб розв'язати питання, — підсумовую, заспокоївшись (а я вже гадала щось по роботі).

Я, звісно, найбільший авторитет з дітонароджування, хоч мені така роля давно набридла. Окрім того, "цікаве питання" Зінаїди цілковито дурне, навіть коли припустити, що за ним нічого не криється. Проте, знаючи Зінаїду з її одвічним підкопуванням та єхидством, доводиться думати, що запит її "злісний", що хоче Зінаїда ним когось шпигнути. Сама вона в тому щасливому віці, коли дітей уже не родять.

Шура пояснює півголосом, що спір виник навколо п'ятого пункту анкети: "Якщо ви не маєте дітей, то що тому причиною: медичні показники, матеріально-побутові умови, родинне становище, особисті міркування та ін. (потрібне підкреслити)".

Не второпаю, чого сперечатися, коли кожна може позбутися

питання, підкресливши "особисті міркування". Я б навіть підкреслила "ін." Та п'яте питання всіх зацікавило, а наших бездітних навіть зачепило.

Алля Сергіївна назвала його "дивовижною безтактністю", Шура заперечила:

— Не більше, ніж вся анкета.

Люся біленька, що ввїбрала з учораньої балачки найтривожніше ("хто нашу землю заселить"), ринула на захист анкети:

— Треба ж знайти якийсь вихід із серйозного, навіть загрозливого стану — демографічної кризи.

Лідія, моя суперниця в конкурсі на молодшого наукового, що має двох залицяльників, обізвалася:

— Ти, що одружені, нехай і ліквідують кризу.

Варвара Петрівна, незворушлива і зичлива, поправляє Лідію:

— Якщо проблема всенародної ваги — то стосується всіх... до певного віку.

Люся чорна стенає плечима.

— Чи варто сперечатися про таку безвиглядну справу, як оця анкета?

Відразу почулося кілька голосів:

— Чому безвиглядну?

Люся обґрунтовує тим, що складачі анкети перераховують в основному особисті мотиви, як причини відмови від дітей, а тим самим визнають, що кожна родина, заводячи дитину, керується міркуваннями приватними; отож, "вплинути на цю справу ніякими демографічними обслідуваннями не вдасться".

— Ти ж забула "матеріально-побутові умови", дивися, — заперечую я.

Марії Матвіївні не сподобалося скептичне зауваження Люсі Маркорян. Вона говорить:

— У нас провели колосальну роботу для розкріпачення жінки, і немає ніяких підстав сумніватися у прагненні зробити ще більше.

— Можливо, вузькопрактичний підхід до справи дав би кращі наслідки, — озивається Люся чорна. — Он у Франції держава платить матері за кожну дитину... Напевне платня впливовіша за анкету.

— Платити? Мов на свинофермі? — гидливо кривить уста Алла Сергіївна.

— Вибирайте слова! — чоловічий голос Ем-Ем зливається з верескливим Люсьчином:

— Для вас що свині, що люди?!

— Так тож у Франції, там же капіталізм, — поводить плечима Лідія.

Мені набрид гамір. Вже пізно. Страшенно хочеться їсти. Котрійсь "матусі" пора йти на закупи. І нарешті, треба ж мені розчесатися?! Та і взагалі, досить з мене цієї анкети. Я піднімаю руку — увага! — й прибираю позу.

— Товариші! Дайте слово багатодітній матері! Запевняю вас, що народила двійко дітей виключно з державних міркувань. Викликаю вас на змагання і сподіваюся, що ви переженете мене і кількістю, і якістю продукції!.. А зараз — молю-благаю! — дайте шматочок хлібця...

Я мала на меті їх насмішити та на тому й скінчити дискусію. Але хтось образився й почалася відверта сварка. З кожного кутка летіли в'їдливі репліки, голоси підвищилися, забиваючи один одного. Чути було лише уривки фраз: "...поважну справу обертати на балаган", "... якщо тваринний інстинкт переважає розум...", "усі бездітні егоїсти", "... самі собі нівечать життя", "ще питання, котре життя знівечене", "... добровільно ж узялися збільшувати людяність...", "... а хто вам пенсії платитиме, якщо молоді зміни не буде?", "... тільки та й повноцінна жінка, що дітей родить...", і навіть "...хто сунув шию у петлю, хай мовчить..."(!)

А в безладі два тверезих голоси — сердитий Марії Матвіївни: "Це ж не суперечка, а базар" — і спокійний Варвари Петрівни: "Товариші, ну чого б ото гарячитися, адже кожна з вас сама собі долю обрала..."

Притихло, і тут дріб'язкова душиця Зінаїди вирвалася верескливим криком:

— Сама то сама, а от коли доводиться за них чергувати, або в командировку на завод тягтися, або на звітно-виборних вечір просидіти, то і нас стосується.

На цьому наші бабські теревені про анкету та родиння дітей урвалися. І тепер я раптом пошкодувала: можна було б поговорити серйозно, навіть цікаво було б поговорити.

Дорогою додому я все ще перебираю в голові розмову... "...Кожна вибрала свою долю..." А чи так уже вільно ми вибираєм? Згадую, як дійшло до Гульки.

Звісно, ми не бажали другої дитини. У нас іще Котька був зовсім крихтний. І півтора йому не минуло, коли я зрозуміла, що знову вагітна. Мене охопив жах, я плакала. Записалася на аборт. А почувала себе не так, як з Котькою, — краще і назагал по-іншому. Поділилася цим у консультації з літньою жінкою, сусідкою в черзі. А вона й говорить: "Це не тому, що друга, а тому, що тепер дівчинка". Я відразу пішла додому. Приходжу, кажу Дімі: У мене буде дівчинка, не хочу робити аборт". Він обурився: "Чого ти

прислухаєшся до бабського базікання!" — і почав умовляти не комизитися, а їхати по спрямування.

А я повірила, мені тепер ввижалася дівчинка, білявенька й блакитноока, як Діма (Котя каштановий, кароокий — по мені). Дівчатко бігало в коротенькій спідниці, трусило кумедними косичками, колихало ляльку. Діма сердився, коли я розповідала йому про видиво, і ми посварилися.

Надійшов крайній термін. Відбулася рішуча розмова. Я сказала: "Не можу я вбивати свою дочку лише тому, що нам стане трудніше жити", — і розридалася. "Не плач, дурочко, роди собі, якщо глузду забракло, та пригадаєш моє слово — знайдеться ще один пацан!" Тут Діма прикусив язика, довго дивився на мене мовчки, а тоді, вдаривши долонею об стіл, виніс резолюцію: "Вирішено — родимо; годі ревити й сперечатися. — Він пригорнув мене. — А що, Олю, другий хлопчик — теж непогано... Товариство Кості". Та родилася Гулька і була відразу така гарнісінька — білявенька, світленька, до смішного схожа на Діму.

Мені довелося піти з заводу, де я проробила всього півроку (з Котькою я вже просиділа дома рік, мало диплому не втратила). Діма взяв додаткову роботу — викладати в технікумі на вечірньому. Знову рахували копійки, їли тріску, пшоно, чайну ковбасу. Я пиляла Діму за пачку дорогих цигарок, Діма докоряв мені тим, що не висипається. Котю знову віддали в ясла (з двома я не могла дати ради), а він безперестану хворів і більше просиджував дома.

Чи я таке вибирала? Ні, звичайно, ні. Чи жалкую? Ні, ні. Про це й мови не може бути. Я так їх гаряче люблю, наших маленьких глупаків.

І поспішаю — хутчій, хутчій до них. Я біжу, торби з харчами теліпаються й б'ють мене по колінах. Я ще в автобусі, а на моєму годиннику вже сім. Ось вони прийшли... Хоч би Діма не дав їм напхатися хлібом, не забув поставити на газ картоплю.

Я біжу стежинами через пустирі, злітаю сходами... Так і є — діти жують хліб, Діма про все забув, уткнувся в технічний журнал. Запалюю всі конфорки: ставлю картоплю, чайник, молоко, кидаю на сковороду котлети. За двадцять хвилин ми вечеряємо.

Їмо багато. Я взагалі вперше за день по-справньому. Діма після їдальні теж не надто ситий. Дітлахи — хто знає, як вони їли.

Діти розморені щедрими гарячими стравами, вже підпирають кулачками щоки, очі їм застилає сон. Треба тягти їх мерщій у лазничку під теплу воду та вкладати. О дев'ятій вони вже сплять.

Діма вертається до столу. Він любить спокійно випити чаю, переглянути газету, почитати. А я мию посуд, перу дитяче — Гульчині штанята з ясел, брудні фартушки, носові хусточки.

Заштопую Котьчині колготки, вічно він протирає коліна. Готую на ранок одягу, складаю Гульчині речі в торбинку. Тут Діма несе своє пальто — в метро йому знов одірвали гудзик. Ще треба замести, повиносити сміття. Останнє — Дімин обов'язок.

Нарешті все зроблено, і я йду під душ. Я приймаю його завжди, навіть коли млію з утоми. О дванадцятій лягаю. Діма вже постелив нашу канапу. Тепер він іде в лазничку. Заплющуючи очі, згадую, що знову не пришила гаплик до пояса. Та ніяка сила не витягне мене з-під ковдри.

За пару хвилин засинаю. Я ще чую крізь сон, як лягає Діма, але не можу розплющитися, не можу відповісти на якесь його питання, не можу поцілувати його, коли він цілує мене... Діма накручує будильник, через шість годин пекельна машина зірветься. Я не бажаю чути скреготу пружини і провалююся крізь канапу в глибокий темний і теплий сон.

## С е р е д а

Після вчорашнього "базару" кожен відчуває незручність, всі підкреслено ввічливі й ретельно працюють.

Я беру щоденник випробувань і йду в електролабораторію, де на мене чекає Люська. Вона вже на місці. Кокетує з новим ляборантом, ахає та охає, читаючи грізні написи "*Небезпека! Висока напруга!*", мов уперше їх бачить.

Тут ми не хазяйнуємо, а лише спостерігаємо. Наші зразки, приміщені звечора в термостати з певною температурою та вологістю, зараз перекладають у прилад, що вимірює електричний опір. Шість пластинок, одна за одною, — опір поверхні, а ще шість — об'ємний опір.

Люська вдає, що боїться — "чого доброго вб'є", задкує до дверей і непомітно зникає.

Дивує вона мене: руки має золоті, їй раз покажи щонебудь — запам'ятає, а у суть справи вникати не хоче. Я пробувала привчити її до розрахунків, пояснити формули. Вона каже: "Я і так усе знаю — теплостійкість, щоб труби не розтанули, іскростійкість, щоб дах блискавкою не пробило". Шкодує, що пішла в наш технікум. Кохається у шитті, хотіла б вивчитися на закройщицю, та боїться: "Хто тепер одружується з кравчиною?"

Сьогодні моя черга робити закупи під час перерви. Продукти на всіх — нелегка справа. Не лише тому, що важко нести. А тому, що тебе неодмінно вилає черга, хоч і найменша. Купиш ковбасу раз, та ще раз, та ще... І починаються репліки: "Ви що, для буфету купуєте?" "Цілу квартиру обслужує, а ти стій..." У нас у Москві завжди всі поспішають. Навіть ті, кому нікуди. Струм поспіху наладовує всіх підряд. У крамниці найкраще мовчати.

З похмурих та замкнених виразом купую в гастрономічному відділі три півкілограми масла, шість пляшок молока, три — кефіру, десять плавлених сирків, два кілограми ковбаси і двічі по триста грамів сиру. Черга поводитьсь терпляче, і тільки під кінець чути вдаване зідхання.

— А все нарікають — грошей мало.

Довантажуюся в напівфабрикатах чотирма десятками котлет і шістьома антрекотами. Нічогенькі торбинки!

І от з цими торбинками я нагло звертаю з дороги, петлюю між будинками і виходжу до скляного кубу перукарні. В мене ще двадцять хвилин. Острижуся! Колись мені коротке волосся страх як личило.

Черги немає. Під люте бурчання гардеробника ставлю торби під вішаком на підлогу, сходжу нагору і відразу сідаю в крісло до молодой жінки з підголеними бровами.

— Що робити? — питає вона й, довідавшись, що тільки стригти, закопилує губу. "Ну, зараз обчиржить..." Так і є. Дивлюся в дзеркало: втяте волосся стирчить біля щік, голова мов рівнораменний трикутник. Я ледве тамую сльози, а проте, не знати чому, накидаю їй зайвих тридцять копійок і сходжу в роздягальню.

Гардеробник пхикає й, відхиливши мою руку з нумерком, гукає:

— Льонько, а ходи но сюди!

З'являється хлопець у білому халаті.

— Ось, Льоню, — шамотить гардеробник співчутливо, — цю дівчину нагорі підстригли. Спродукуєш?

Льоня хмуру оглядає мене й киває в бік порожніх крісел чоловічої залі. Я не противлюся — гірше не буде.

— Враховуючи ваше обличчя, пропоную під хлопця — згодні? — питає Льоня.

— Стрижіть, — шепочу я й заплющую очі.

Льоня клацає ножицями, примовляючи щось своє, підводить і нахиляє мою голову легеньким доторком пальців, потім джерготить машинкою, розпушує волосся гребінцем і, нарешті, знявши з мене простирало, говорить:

— Можна розплющитися.

Розплющую очі й неждано бачу молоденьку потішну дівчинку, усміхаюся їй, а вона мені. Сміюся. Льоня теж. Зиркаю на нього і помічаю — він милується своєю роботою.

— Ну, як? — питає.

— Чудово, ви просто чарівник!

— Я просто майстер, — відповідає він.

Запхнувши Льоні в кишеню карбованця, я глипаю на годинник і ойкаю — уже двадцять хвилин по третій.

— Запізнюєтеся? — співчуває Льюна. — Іншим разом приходьте раніше.

— Неодмінно! — вигукую я. — Спасибі!

Захекана прибігаю в лябораторію — звичайно, мною цікавився шеф. Він у книгозбірні, просив мене зайти до нього. Всі ахають, завидівши мою голову, та мені ніколи, хапаю бльокнот, олівець і вилітаю з кімнати. Мчу коридорами, придумую, що збрехати шефові, якщо запитає, де я була. Потім усвідомлюю — ні до чого воно: гляне на мене і відразу все зрозуміє.

Заходжу до читальні, він сидить над книжкою й пише.

— Якове Петровичу, я, здається, вам потрібна?

— Так, Ольго Миколаївно, сідайте. — Погляд на мене. Шеф усміхається: — Ви дуже помолоділи, якщо так дозволено сказати про жінку вашого віку... Я хотів просити, коли вам не тяжко, перекласти для мене зараз сторінку, — і подає мені книжку, — а я нотуватиму.

Я починаю викладати статтю відразу по-російськи, але він просить читати й англійський текст. Дещо доводиться повторювати. Раптом я помічаю за скляними дверима Люську. Вона робить мені якісь незрозумілі знаки: то наче повертає ключ у дверях, то показує два розчепірені пальці й зажмурюється. Я відмахуюсь від неї рукою, незручно все таки. Люська зникає. Але в мені наростає тривога — щось там, видно, трапилось. Ми вже доходимо до кінця уривка (і ніяка воно не сторінка, а цілих три), але шеф просить повторити все нашвидку від початку по-російськи. А я вже мов на голках — мені треба до Валі в механічну, треба довідатись, що там у Люськи. Нарешті ми кінчаємо, шеф дякує, я врадувано кажу "спасибі" й бігцем у старий будинок.

На майданчику першого поверху старого будинку на мене чатує Люська. В неї погана новина: із самих "щонайпевніших джерел" їй стало відомо, що механічна лябораторія наступного тижня проведитиме позачергове замовлення.

— Звідкіля ти довідалась?

— Я знаю, знаю, не допитуйся звідки, — Люська робить таємничу міну, — безпосередньо знаю.

Уже й "безпосередньо", ах, Люська!

Та це не має значення — мерщій бігти до Валі.

— Ти ж не проговорися! — гукає навздогінці Люська.

Треба міцніше натиснути на Валю, інакше цілком застрянемо. А застрянути в грудні — могила... Кінець року, виконання пляну, відчити і тому подібне. Щоб справа рухалася, мусимо знати, що дала друга композиція складу — чи збільшилась тривкість склопластику.

У механічній бадьора гуркотнеча. У конторці, замість Валі, сидить дрібненький Горфункель з лябораторії деревинних плит і

працює. Ні, виявляється, не працює, а шукає свої окуляри, майже поклавши лисувату голову на стіл та гребучись коротенькими ручками в безлічі папірців, мов черепаха в сіні. Знаходжу його окуляри й подаю. Де Валя, він не знає — вийшла.

— Давно?

— Давно.

Вертаюся до себе, а по дорозі заглядаю в кожну лябораторію. Валі ніде немає. Ховається вона, чи що?

За чверть години до кінця роботи в нашу кімнату натовпилосся людей. Зінаїда роздає квитки в театр — наші йдуть на "Біг" до Ермолової.

Культпохід — не для мене, не для нас з Дімою. Мені стає сумно. Ми не були в театрі... Намагаюся пригадати, коли ми ходили кудинебудь, і не можу. Дурна я, що не замовила квиток. Хай би Діма пішов сам, нам же все одно разом ніяк.

Діміна мама доглядає доччиних дітей, мешкає на другому кінці Москви; моя мама померла; тьотя Віра, в якій я жила, коли батько вдруге одружився, лишилася в Ленінграді, а моя московська тітка Соня, жакливо боїться дітей.

Нікому нас заступити, нічого не вдієш...

Виходжу з інституту. Щойно вщухла завірюха, тротуари ще вкриті снігом. На вулиці біло. Вечір. Жовтогарячі прямокутники вікон висять над синіми палісадами. Повітря чисте та свіже. Вирішую частину дороги пройти пішки. У сквері під стінами Донського монастиря ліхтарі освітлюють пухнате гілля, засніжені лавки. Там, де немає вогнів, за верхів'ям дерев, видніється тоненький пружечок місяця.

Раптом мене заливає тужливе бажання йти впорожні, без ноші, без мети. Просто йти — не поспішаючи, спокійно, зовсім поволі. Йти зимовими московськими бульварами, вулицями, зупинятись проти вітрин, розглядати фотографії, книжки, черевики, не хапаючися читати афіші, розмірковуючи куди б я хотіла піти, помаленьку лизати дудочку ескімо і денєбудь на площі під годинником, вдивляючись у натовп, чекати Діму.

Все це було, але так давно, так страшенно давно, що мені починає здаватися, то була зовсім не я, а якась *вона*.

■  
Було так: *вона* побачила його. *Він* побачив її, і вони покохали одне одного.

Відбувалася велика вечірка в будівельному інституті — зустріч студентів старших курсів з випускниками. Галаслива вечірка з веселою вікториною, жартами, шарадами, карнавалом масок, джазом, стріляниною з ляпавок, танцями в гарячій тісняві залі.



Вона виступала з гімнастичними вправами — обвивалася навколо обруча, плигала, перегибалася, крутилася. Їй довго апльодували, товариші кричали: "О-ля! О-ля!" — а потім навпередки запрошували до танців. Він не танцював, а стояв, спершися на стіну, великий, широкоплечий і слідкував за нею поглядом. Вона помітила його: "Який славний мамула!" Потім, проходячи повз нього ще раз: "На кого він подібний? На білого ведмедя? На тюленя?" І втретє: "На білого тюленя: чудо-юдо білий тюлень". А він тільки зорів на неї, а танцювати не запрошував. Кожнісіньким рухом своїм вона відповідала на його погляд, їй було весело, радісно, вона без передиху крутилася, не відчуваючи втоми.

Коли оголосили "білий танець", вона підскочила до нього, розтрушуючи конфетти з коротко підстриженого волосся. "Напевне він не танцює". Та він танцював, легко й зграбно. Її друзі пробували їх розлучити, кликали: "О-лю, О-лю, йди сюди!" — закидали на неї лясно з серпентину, та тільки оплели, заплутали і зв'язали їх паперовими стрічками.

Він проводив її, хотів зустрітись завтра, але вона їхала в Ленінград.

Після перерви, впродовж цілого лютого він з'являвся щовечора у вестибюлі, чекав її біля великого дзеркала і проводив до Пушкінської, де вона мешкала в тітці.

Одного разу він не прийшов. Не прийшов і завтра. Не знайшовши його на звичайному місці й через два дні, вона засмутилась, образилася. Але викинути його з голови вже не могла.

За декілька день він з'явився — біля дзеркала, як звичайно. Вона зашарілася і, забалакавши з дівчатами, швидко пройшла до виходу. Він догнав її на вулиці, міцно охопив за плечі, повернув до себе і, не зважаючи на перехожих, притулився обличчям до її хутряної шапочки. "Я був у терміновій командировці, скучив неймовірно, я ж не знаю твого телефона, адреси... Будь ласка, поїдьмо до мене, до тебе — куди хочеш".

На розі блимнуло зелене вічко таксі, вони сіли й їхали мовчки, тримаючися за руки.

Він мешкав у великій комунальній квартирі. При вході, під телефоном, стояло обідране крісло. Негайно відхилилися найближчі двері, виткнулася стареча голова в хустці, прицілилась оком і зникла. Щось прошелестіло в кінці коридору, куди не доходило світло тьмяної запарованої жарівки. Їй стало неприємно, вона готова була розкаятися, що поїхала до нього, та пригадала статечний порядок тітчиної хати, чай під старовинною люстрою і загальні розмови за столом...

Наприкінці квітня вони побралися. У його півпорожню кімнату

з тахтою та креслярською дошкою замість столу перевезли її речі: валізку, клунок з постіллям, в'язку книжок.

У мріях, раніше, вона уявляла собі все зовсім по-іншому: мармурові сходи палацу шлюбів, марш Мендельсона, білу сукню, фату, троянди, багату гостину, вигуки "гірко!"

Нічого того не було. "Весілля? Навіщо воно тобі? — здивувався він. — Давай краще полетимо в далекі краї..."

Рано вранці вони розписалися — вона приїхала в ЗАГС з подругою, він з приятелем. Він приніс їй білі узористі гвоздики на довгих стеблинах. У неї вдома на них чекав сніданок, зготовлений тіткою. Підняли келихи за молодих, побажали їм щастя. Товариші провели до автобуса на Внуківське летовище. А за шість годин вони опинились в Алупці.

Вони поселилися в старому будиночку, що тулився до схилу гори. До нього вела стежка, посічена на закрутах сходами. Вузенький забрукований дворик нависав над пласкою покрівлею другої саклі. Крізь невисоку загорожу, викладену з дикого каменю, пробивалися вусики винограду, що тягнувся знизу. На підвір'ї височіло єдине дерево — старезний горіх, напівусохлий. Частина його гілок — нагих, сірих — нагадувала про зиму, про холодні краї; а другу густо вкривало темнозелене різьблене листя. Фіялкові китиці гліцинії, що оплітала саклю, висали перед вузькими прорізами вікон, заливали двір дурманно-солодкими пахощами. В середині саклі було темно і прохолодно. Потріскана присадкувата піч, відай, давно не топилася. Хазяйка, літня українка, принесла їм увечері із своєї хибарки округлу триногу жаровню, наповнену жаром з печі, — "щоб уночі не замерзли". Легеньке синювате полум'я бродило по вугликах. Вони відчинили двері навстіж і вийшли надвір.

Було темно й тихо. Світло ліхтарів сюди не сягало, місяць іще не сходив. Вони стояли й наслухали, як унизу дихає, ухає між великим камінням море. Далеко-далеко блимав слабенький вогник — може, ліхтар на рибальському баркасі, може, багаття на березі. З гір тягнув вітерець, доносив дух лісу, за день нагрітих сонцем трав, землі.

Головешки в жаровні потемніли, стали вкриватися попелом, вони виставили жаровню надвір.

Над саклею висіло чорне небо з дірочками зірок. Темне гілля каштана прихилилося до глиняної покрівлі з обваленим димарем. Сплюндроване вогнище, чужа хата, а сьогодні їхній притулок. Їх двійко, і нікого більше — ніч, море, тиша.

Ранком вони збігали стежиною вниз, снідали в каварні, потім бродили берегом. Вилазили на крутолобі каменюки, вигрівалися, мов ящірки, на сонці, спостерігали клекіт води унизу — вибухи

прохолодних бризок долітали до них. Було безлюдно, тихо, чисто... Скинувши сукню, в купальнику, робила вона гімнастичні вправи. Він любувався як зграбно виходять у неї стійки, місточки, як високо вона плигає, просив: "А ну ще!" Часами, коли море втихомирювалось, вони кидалися у воду. Обпікав холод, перехоплювало подих. Трохи поплававши, вискакували вони на берег і довго ніжилися на сонці. Розігрівшись у гарячих променях, тікали під дерева Воронцовського парку, блукали доріжками під тінистим склепінням, наповненим пташиним щебетом та свистом, розповідали одне одному про дитинство, батьків, школу, приятелів, інститут.

Зрідка ходили в гори. Там було зовсім пустельно. Лінкувато похитуючи вітами, тихо стояли сосни, на вигрітих сонцем стовбурах виступала живиця, пахло глицею. Звідси, з гори, море здавалося фіялковим, воно піднімалося прямоспадно, наче стіна.

Лежали на схилі, висланому теплою сухою глицею, спостерігали розпелехані вітром пишні хмарки. Підхоплювалися, струшували глицю й затівали гонитву одне за одним, галасуючи, сміючися, кружляючи та петляючи між сосновими стовбурами. З'їздили слизькими від глиці схилами, мов з крижаного сугірка, перелазили через кам'яні завали, сповзали крутизною, хапаючися за чагарник, захекані, розгарячілі, голодні вивалювалися з душею хачі дроку на шосе. Асфальт приводив їх у вузьенькі алупкинські вулички, втиснуті між білі стіни будинків з червоними покрівлями з черепиці, з кущами жасмину та шипшини під вікнами.

Півмісяця, стулене по днях з трьох "законних", трьох святкових і десяти випрошених у неї в інституті і в нього на роботі, раптом скінчилося.

Рано вранці в неділю з наплечником і валізою він і вона сідали в автобус. Вони кидали рай.

Було це п'ять років тому.



Даремно пішла я пішки, замислилася. Пізно! Біжу донизу ескалятором, зачіпаю людей повною торбою, а зупинитися не можу.

Я не дуже й спізнилася, та всі троє вже ходили з шматками. У Діми винний вираз, і я промовчала, кинулася мерщій у кухню. За десять хвилин на столі стояла велика сковорода з пишним омлетом, і я гукнула:

— Скоріше вечеряти!

Дітлахи вскочили в кухню, Котька швиденько всівся на своє місце, схопив виделку, потім глянув на мене й заверещав:

— Тату, йди сюди, дивись, у нас мама — хлопчик!

Діма ввійшов, усміхнувся: "Яка ти ще молоденька, виходить" —

і під час вечері зиркав на мене, а не читав, як звичайно. І посуд помагав мені мити і навіть підлогу позамітав.

— Олю, ти ж зовсім така, як п'ять років тому!

З цього приводу ми забули накрутити будильник...

#### Ч е т в е р

Ми схопилися пів на сьому, Діма кинувся будити дітей, я в кухню — тільки кава та молоко! — потім до них на поміч. Здається, встигнемо вийти своєчасно. Аж тут Котька, допивши молоко, заявляє:

— Я не піду в садочок.

Ми в два голоси:

— Не вигадуй!

— Одягайся!

— Пора!

— Ми йдемо!

Ні. Крутить голівкою, насупився, ось-ось заплаче. Я присіла перед ним:

— Котю, розкажи нам з татом, що таке? Що трапилося?

— Мене Майя Михайлівна покарала, не піду.

— Покарала? Мабуть, ти пустував, не слухався...

— Ні, я не пустував. А вона карає. Не піду.

Ми стали одягати його силоміць, він почав штовхатися, дригтися і заревів. Я все повторювала:

— Котю, одягайся, Котю, треба йти, Котю, ми з татом запізнаємося на роботу.

Діма догадався сказати:

— Ходім, я поговорю з Маєю Михайлівною, вяснимо, що там у вас.

Котька червоний, спітнілий, мокрий од сліз, схлипуючи, силкується пояснити:

— Вітька звалив, а не я. Він розбився, а вона мене по-са-ди-ла од-но-го.. То не я! Не я! — і знов ридання.

— Хто розбився — Вітька?

— Ні-і-і... ва-азо-о-он...

Я сама ледве не плачу — так мені шкода малюка, так прикро тягти його, такого ображеного, силоміць. І боязно: спітнілий увесь, ще перестудиться. Благаю Діму неодмінно розпитати, що сталось, сказати виховательці, як нервується Котя.

— Добре, не розкисайте, — говорить Діма суворо, — їх там двадцять п'ять штук, можна й помилитися.

А тут раптом Гуля, що була до останньої хвилини спокійна, заплакала й простягає до мене рученята:

— Хочу до мами!

Залишаю їх, гукаю зі сходів Дімі: "Неодмінно подзвони!" — збігаю вниз, лечу до автобуса, штурмую один, другий... У третій попадаю.

Їду і весь час думаю про Котьку. В групі дійсно двадцять п'ять дітей, у виховательки, може, звичайно, не вистачити на всіх уваги і навіть сили. Та краще зовсім не розбиратись, якщо ніколи, ніж розібратися не до кінця, покарати несправедливо.

Згадую, як закликала мене завідувачка, коли Котьку переводили в наш новий садочок, працювати нянею, як умовляла: "Півтори ставки, вихователька допомагає розкладачки ставити, постіль з полиць знімати, дітей на прогулянку одягати. "Видно, обом їм добре дістається — і няні і виховательці. Тільки уявити — двадцять п'ять рейтузів, хусток, шапок, п'ятеро шкарпеток, валянок, рукавичок, та ще пальтечка, та пояси й кашне зав'язати... І все це треба двічі вдягти та раз поскидати, а ще після денного сну... Двадцять п'ять... Що за "норма", хто її вигадав? Напевне ті, в кого дітей немає, або в кого до садочку не ходять...

Уже їду в метро, і тут мені як стукне — сьогодні ж політзаняття, семінар, а я забула дома програму, забула навіть глянути в неї... А я пообіцяла підготувати питання і ... забула! Заняття раз на два місяці, не тяжко й забути. Та коли взялася, забувати не годиться. Ну, нічого, приїду, візьму в Люсі Маркорян програму, ачей встигну щонебудь зміркувати.

Проте, моя найперша турбота — "механічна". Якщо я сьогодні не прорвуся туди, буде кепсько. Заглядаю — Валі немає. Кричу:

— Де Валя?

Не чують, не розуміють, потім я не відразу розумію.. Нарешті, дійшло:

— Валя кудись вийшла. Знову! Лишаю записку, в якій усе, крім одного речення, неправда: "Валечко, дороженька, рятуйте! Не певні, наскільки міцна допрацьована маса. Без перевірки у вас робота спинилася. Я. П. гнівається. Другий день не застаю вас".

Нагорі в нас самі добрі люди. Ніхто не допитується, чого я так пізно, кожен хоче роздивитися мою нову зачіску, вчора не встигли. Я повертаюся на всі боки — потилицею, профілем. Тут увійшла Алла Сергіївна промовила, усміхнувшись: "Дуже мило" й повідомила, що мною щойно цікавилася Валя.

Я вискакую в коридор та не встигаю й пари кроків зробити, як мене гукають назад — до телефону. Діма. Заспокоює мене. Майй про Котьку сказав, вона обіцяла розібратися. Мені не втішно.

— Вона так і сказала?

— Ага, саме так.

— А ти їй розповів, що він каже?

— Особливо розповідати не довелося, але основне сказав...

Поклавши слухальце, згадую, що не попередила Діму про

політзаняття, адже я повернуся на півтори години пізніше. І заготовок на вечерю сьогодні не встигла зробити! А додзвонитися в Дімину "коробку" нелегко. Спробую пізніше, а зараз мерщій до Валі поки ніхто не проскочив поперед мене!

Валя невдоволена — я з'явилася не досить швидко. Бурчить:  
— Бігають, бігають, а тоді не докличешся.

Сьогодні в них виробнича нарада, з четвертої вільні всі установки, якщо працюватимете самостійно — будь ласка. Той, кому було призначено час, відмовився.

З чотирьох? Надто пізно! Всього півтори години, якби не семінар. А він починається в 16:45. І я не можу сьогодні відпроситися, раз маю виступати. Виходить, усього сорок п'ять хвилин. Пояснюю Валі, та вона не розуміє.

— Ви просили, я вам і даю.

— А не можна почати бодай на годину раніше, хоч на одній установці?

— Ні, не можна.

— Як же бути? — думаю вголос.

— Не знаю. Вирішуйте... А то віддам другим. Бажаючих багато.

— А хто раніше? Може, згодиться помінятися?

— Ні, будь ласка, не влаштовуйте тут обмінне бюро — і так у нас прохідний двір.

Добре, ми беремо цей час — отже о 16-ій.

Вертаючися, ламаю голову — як бути? Може Люсьці одпроситися з заняття, проробити кілька дослідів. Тільки кожен зразок треба виміряти мікрометром, неодмінно кожний, хоч вони й виготовлені за стандартом... Чи вона зробить? А обрахувати площу поперечного перекрою? Не визнає вона такої акуратності. Ні, Люську, відставити. Кого ж можна попросити — Зінаїду? Хоч вона напевне все перезабула.

Виходить, definitely відпроситися з семінару.

Сиджу над щоденником, складаю зведення вчорашніх електровимірів, а в голові невідступно думонька, якби ото втекти од усіх, та пропрацювати в механічній до кінця дня.

— А де Люся Вартанівна? — запитую.

Мовчать. Невже ніхто не знає? Ну, якщо так, то я пропала. Значить Люся чорна "пішла думати". В таких випадках вона, мов у землю западається, ніхто не знайде.

Несподівано настає перерва. Люся біленька, нахилиється до мене, сокорить:

— Чи ти заснула? Хутенько говори, що тобі, затримуєш, адже дві години.

Я вголос прикидаю, що мені треба, а Люська наглить:

— Все, чи як?

— Все, — відказую, — раз тобі ніколи, то все!

— Ну, чого сердишся, — добрішає Люська.

А я не серджусь, я просто не знаю, що робити.

І саме в цю хвилину телефон: "Воронкову просять негайно на прохідну прийняти заводські вироби". Кидаю Люсьці дві троячки:

— Купи щонебудь з м'яса. — А у дверях згадую: — І щось пожувати (я ж сьогодні ще не їла).

Внизу в прохідній лежать викинуті з пікапа три громіздкі пакунки з написами: "В полімери Воронковій" — перші пробні вироби зі склопластику — 1, виготовлені на нашому експериментальному заводі, — дахові плити, грубі, короткі труби. Поспішив Яків Петрович замовляти, адже склад змінено... Тільки місце на стеляжах забиратимуть.

Пишаю у вахтера, де Юра — наш робітник, посланець, "хлопець до всякого діла". Щойно був тут. Він завжди "щойно" був там, де його треба. Пробую шукати його телефонічно, але мені ніколи. Беру один пакунок і тягну сходами на третій поверх. Літній вахтер бідкається, шкодує мене, лає Юру. Під цей акомпаньямент я помаленьку перетягую клунки до нас у лабораторію. Коли плентаюся з останнім, мене доганяє Люська з покупками:

— Олю, "лотос" дають у хозтоварах, я зайняла чергу, хто б то пішов? Узяли б на всіх.

"Лотос" потрібний, дуже потрібний, та я лише махаю рукою — не до "лотоса" мені, четверта година, хоч би встигнути зібратися в механічну і все таки глянути в програму. Та Люсі Маркорян все ще немає.

Проте, я ж вирішила — іду в механічну?! Перекушу тим, що Люська принесла і змотаюся. А біленька кудись пропала — не по "лотос", бува? Лізу до неї в торбу — дві булки, два сирки. Половина то напевно мені.

Непомітно збираюся, зразки наші давно внизу, і за п'ять четверта зникаю.

Почну з маятникового копра. Вимірюю перший брусок, закріплюю. Установлюю кут зарядки. Одпускаю маятник. Удар! Зразок витримав. Тепер збільшимо навантаження. Що це, я хвилююся? Спортивний азарт. Ставка на склопластик — 2: витримає — не витримає? Зразок не розбиває й максимальна сила удару. Ура! Чи ще рано кричати "ура"? Вимірювання міцності на цьому ж не кінчається... А розтягання? Стиск? Твердість?

Я поринаю в захоплюючий спорт, де я — тренер, а мій підопічний спортсмен — Пластик. Він пройшов першу туру і готується до другої: знову міряється ширина, товщина, знову вираховується площа поперечного перекрою... Тепер нова машина, нова навантаження...

За деякий час виявляю на аркуші з підрахунками здобну булку

й сирок. От цікаво! Я ж з'їла булку й сирок нагорі. Що це — приходила Люська? Я не помітила. Хороше так працювати — в темпі, мовчазно, один на один з ділом.

Неждано чую своє прізвище, яке вигукують настирливо й злісно.

— Воронкова! Воронкова!! Гей, Воронкова!!

Оглядаюся. У дверях стоїть Лідія.

— Заняття починаються. Давай. І хутко. — Випаливши це, вона хряскає дверима. Я скидаю вже виміряні зразки назад у коробку, туди ж кладу мікрометр, олівець, аркуші паперу з розрахунками, а зверху ляпаю щоденник випробів.

На заняття сходиться вся лябораторія — осіб двадцять; проводять їх у великій, суміжній з нашою кімнаті. Заскакую до себе, звалью на стіл всеньке добро, хапаю олівець, зошит, з провинним виразом входжу.

Говорить сам Зачураєв, керівник наш, відставний підполковник. Щойно я відхилила двері, він замовкає. Я прошу вибачення й роблю спробу пробратися до Люсі Маркорян.

— Що ж це ви так спізнюєтеся? — сердиться Зачураєв. — Сідайте, ось тут є вільне місце. — І показує на найближчий стілець. — ... Підемо далі... — Зачураєв витягає з кишені хусточку й витирає руки. Знак, що зараз перейде до нового питання.

... Жахливо, що я не попередила Діму про семінар. Що він робитиме з дітьми? Чим їх нагодує без мене? Адже вранці я нічого не встигла заготовити на вечерю. Як там Котька з його переживаннями? Я не певна, чи Майя Михайлівна, якщо вона розбиралася, не завдала йому ще більше даремних образ.

Заняття кінчилися. Бігцем у кімнату, хапаю торбу й бігом у роздягальню.

Годинник у вестибюлі показує чверть на восьму. Таксі б ухопити, не до хати, звичайно, а хоч до метро!

Таксі не стрілося, і я бігла до тролейбуса, а потім бігла по ескаляторах у підземці, а відтак до автобуса... І захекана, спітніла біля дев'ятої влетіла в хату.

Діти вже спали. Гуленька в себе в ліжечку, роздягнена, а Котька в одежі, на нашій канапі. В кухні за столом, заставленим брудним посудом, сидів Діма, розглядав креслення в журналі й жував хліб з баклажановою ікрою. На плиті, викидаючи клубки пари, бушував чайник.

— Що це означає? — строго запитав Діма.

Коротко пояснюю, який випав сьогодні день, та він не приймає моїх пояснень — я мусіла додзвонитися й попередити. Правда по його боці, я не сперечаюся.

— Чим же ти нагодував дітей!

Виявляється чорним хлібом з баклажановою ікрою, що дуже



припала їм до смаку — "з'їли цілісіньку баньку", — а тоді напоїв молоком.

— Треба було чаєм, — зауважую.

— Звідки я знаю, — буркнув Діма і знов ушніпився в журнал.

— А як Котька?

— Бачиш спить.

— Бачу. Я про садочок.

— Нічого, минуло. Більше не плавав.

— Давай його роздягнемо, перенесемо в ліжечко.

— Може, спершу все таки поїмо?

Гаразд, поступаюся. З голодним чоловіком говорити безнадійно. Поцілувавши й укривши Котьку (він мені здався блідим і стомленим), вертаюся в кухню і смажу яєшню з ковбасою.

Вечеряємо.

В хаті страшенний розгардіяш. Речі, розкидані вранці в поспіху, так і валяються. А на підлозі перед канапою купа дитячого одягу — пальтечка, валянки, шапочки. Діма не прибрав, очевидячки, на знак протесту — не спізнаюся.

Після яєшні та міцного гарячого чаю Діма добрішає. Ми разом роздягаємо і вкладаємо сина, складаємо дитячу одягу. Потім я повертаюся в кухню та лазничку — поряdkувати, прати, полоскати.

Лягаю вже по дванадцятій. А пів на третю прокидаємося від голосного Гульчиного плачу. В неї заболів живіт, напала швидка. Довелось її мити, перевдягати, перестеляти постіль, всувати в неї фталазол і класти грілку.

— Оце тобі ікра з молоком, — бурчала я.

— Нічого, — заспокоював Діма, — це одноразове.

А тоді я сиділа біля Гульки, притримуючи грілку, сонно муркотіла "ой ти люлі-люлі, налетіли гулі..." голова моя лежала на вільній руці, рука на бильці ліжечка.

Лягла я близько четвертої і не встигла й повіки skleпити — будильник!

## П'ятниця

Зранку мене шурують в нашій кімнаті за те, що я не підготувала питання, затягла заняття. Я покійно вислухую всіх незадоволених, прошу пробачення. А думки мої крутяться біля дітей. Ми одвели Гульку в ясла, хоча слід було б лишити її вдома. Залишити на день можна й без довідки, та без довідки не можемо обійтись ні я, ні Діма. А викликати лікаря — треба признатись, що сталося. Лікар, звичайно пошле на аналізу, раз це шлункове. Аналіза забере кілька днів. І ми відвели Гульку.

Мені швидко вибачають, навіть Лідія пом'якла. Марія Матвіївна

повідомляє — "суворо між нами", — що після нового року буде другий керівник занять — кандидат філософських наук.

Переходимо до своїх справ. П'ятниця — кінець тижня: діла в кожної купа. Треба дещо підігнати по роботі, виписати в бібліотеці книжки й журнали, призначити ділові зустрічі на понеділок, особисті побачення на вихідні, під час перерви зробити манікюр чи набити набійки... Перед "матусеньками" додатково великі закупи на два дні.

А ще — треба заповнити анкету. Всі немов чекали останнього дня, у кожної виникли питання, всі кинулися в кадри по довідки про хвороби. Тут вирішили діяти організовано — послали Люсю біленьку допомоги в підрахунках.

Я знаю, ні в кого не буде стільки днів по хворобі, як у мене.

Та роздумувати над тим немає коли — у мене, як і в кожної, повно справ. Треба переглянути зроблене вчора у механічній. Мої речі, кинуті звечора на стіл, так і лежать. Образливо, що не використала повністю запропонований час... Хоча б не підтвердилася Люсьчина інформація про позачергове замовлення, якому дадуть "зелену вулицю" по всіх лябораторіях. Або хай воно трапиться бодай трохи пізніше. За розкладом наступного тижня в нас у механічній цілий день. Працюватимемо втрюх: я, їхня ляборантка, Люська. Може, й зробимо все, може встигнемо?

Занотовую до щоденника результати вчорашнього досліду, складаю в коробку розкидані зразки, рву й викидаю чернетки з обчисленнями. Розгортаємо з Люською пакунки з готовими виробами. Виставляю на стенд для оглядин кілька шматків листового склопластика, куценькі труби різних перекроїв. Пишу до них етикетки. Зараз візьмуся за збірний графік, треба підігнати так, щоб лишилося тільки вписати нові досліди.

Де ж він? вчора я над ним не працювала. Позавчора поклала в свою шухляду — під щоденник. Там немає. Витягаю з шухляди все на стіл: графіка нема. Перебираю все по листочку — нема. Кажу собі "спокійно!", перекладаю речі з правого боку столу на лівий. Нема! Може, затигла його вчора з щоденником у механічну? Метнулася до Валі. Ні, вона не бачила. Невже загинула робота кількох днів?

На мене находить отупіння — сиджу, вп'яливши очі в стіну. Нічого не бачу, ні про що не думаю. Згодом помічаю табель-календар, броджу по ньому поглядом, і раптом до мене доходить, що п'ятниця, 13 грудня — нині. Ще вчора у мене було відчуття: "ось почався грудень", а тут, прошу — середина місяця, і за два тижні здавати відчит. Чи встигну я за чотирнадцять днів... ні, за дванадцять, ні, навіть за одинадцять, закінчити досліди в механічній та електролябораторії, опрацювати результати, скласти новий збірний графік, написати відчит.

Замість того, щоб шукати графік, сиджу, опустивши руки. А в голові роїться — не встигну...

Несподівано на плече лягає рука, і Люся чорна, нахилившись, шепотить.

— Де ти, Буратинко? Згубилася? Чи щось згубила?

Люся? Як добре! Злегка тулюся до її руки щокою. Все вона розуміє. Я дійсно згубилася. Згубилася в купі справ і турбот — інститутських, домашніх.

— Загубила збірний графік результатів дослідів, отаку таблицю. — Я руками показую, яка вона велика. — Все перетрусила, не розумію.

— А це не вона? — питає Люся, торкаючи білий аркуш, що лежить по середині столу.

Я беру аркуш, він розгортається й перетворюється на мій графік. Мене розбирає сміх, аж трясє мною, я затуляю руками рот, щоб не було чути, і сміюся до сліз. Сміюся й не можу спинитися. Люся хапає мене за руку, тягне в коридор, трусить і приговорює:

— Перестань, негайно перестань!

Я стою притулившись спиною до стіни, сльози котяться по щоках, я тихенько постогную зі сміху.

— Олю, ти псих, — озивається Люся, — вітаю, в тебе гістерика!

— Сама ти псих, — ласкаво відповідаю між уривчастими зізданнями. — Гістерика тепер не модна, — я витираю мокре обличчя, — я просто сміюся. В мене дуже веселе життя. Одна подія наганяє другу, немає коли й оглянутися. Якийсь коктейль з думок та почувань. Ні, я не псих... А у тебе отакенні западини під очима. Ти що, знову не спиш? Ось ти і є справжній псих.

— Я то віддавна псих. Але я старша від тебе на шість літ, і в мене дома, ти знаєш, завжди нерви... А ти тримайся: ти молода, ти здорова, у тебе чудовий чоловік. — Вона стискає мої руки своїми худими пальцями, мене ранять її довгі нігті, та я терплю. Вона гостро вдивляється прямо в мої зіниці, немов гіпнотизує. — Ти молодець, ти здібна, ти сповнена енергії.. Годі, — Люся відпускає мої руки, — давай закуримо. Ах, так, ти не... — Вона затискає між зубами цигарку, клацає запальничкою й затагується. — А даремно, помагає. Хоча, не варто зв'язуватися. Так от: на перерві ми з тобою підемо до крамниць, дорогою ти мені все розкажеш.

Ми йдемо вулицею, я розповідаю про труднощі з механічною й Валею, про розмову з шефом, про Гульчин живіт, про термін закінчення випробувань — як я боюся не встигнути.

Люся слухає, киває головою, то примружує очі, то широко їх розплющує, докидає "так-так-так...", або виспіває "та-а-а-ак?" Мені від цього легшає. Кілька хвилин мовчимо.

— Буратинко, пригадуєш, тебе цікавило, хто придумав наш склопластик? А я обіцяла сказати.

— Еге, обіцяла повідати "предурну історію".

— Точнісенько. Воно навіть не історія, швидше анекдота. Коротесенька. Думка належала мені, а я подарувала її Якову. Не тому, що я аж така багата. А тому, що я була вагітна. І вже, було, зовсім вирішила родити другу. Не подумай, що Сурен мені допік. Сама вирішила, для Маркуші було б ліпше. Працювати ж після пологів я довго не змогла б, це я знала. Хай, думаю, без мене роблять. І подарувала.

— Ну, і...?

— Що?

— А дитина? Що сталося?

— Нічого. Злякалася в останню хвилину. Зробила аборт. Як і завжди, без відома Сурена.

— Як — "без відома"?

— Так, "їду в командировку" на п'ять-шість днів...

Я знаходжу Люсину руку й не випускаю її. Так ми крокуємо поруч. Крокуємо й мовчимо.

У крамницях, де штовханини й поспіху сьогодні більше, ніж звичайно, ми вщерть навантажуюмо чотири торби й о третій годині рушаємо назад. Я тягну досить бадьоро, а Люся мало не ламається під тягарем. Коли назустріч Шурочка.

— Вирішила допомогти.

Прощу її взяти торбу в Люсі. Люся — в мене. Зрештою ставимо Шуру посередині й несемо чотири торби втрьох. Доводиться зійти з тротуара, щохвилини спиняємося — пропустити машину.

— Дівчата, прийміть нас до гурту! — гукають двоє зустрічних молодиків.

— У нас свої хлопці, — відповідаю я. Мені весело, бо соняшна днина, бо ми перегородили дорогу, бо нас троє.

Бо я не сама.

Приходимо, і відразу з'являється Люся біленька з підрахунком "хворих днів". Я, звісно, на першому місці, як і думала. По лікарняних листках та довідках я пропустила сімдесят вісім днів, майже третину робочого часу. І все через дітей. Кожен списує свою цифру, отже усім видно, що в кого. Не розумію, чого мені так ніяково. Навіть соромно. Я скулююся, уникаю дивитися на інших. Чого це? Я ж нічим не завинила.

— Ви виповнили анкети? — питає Люська. — Дайте глянути.

Та ми теж не знаємо, як підрахувати час — скільки на що його йде. "Матусеньки" радяться. Вирішуємо, неодмінно зазначити час, що витрачаємо на дорогу — всі ми живемо по новобудовах, дорога поглинає до трьох годин. "Заняття з дітьми" нікому не вдається

виділити — ми приділяємо їм увагу поміж іншими справами. Як оповідає Шура: "Ми з Сергійком цілісінський вечір у кухні, він так за день знудьгується, що не відходить од мене".

— То як же писати про дітей? — не розуміє Люся біленька.

— Який тиждень обраховувати — взагалі чи конкретно цей? — питає Шура.

— Якийбудь, — відказує Люся чорна, — хіба вони не всі однакові?

— А я не кожного тижня ходжу в кіно. — У Люськи нові труднощі.

— Навіщо голову ламати, — озиваюся — я візьму цей тиждень. Тиждень як тиждень.

— Скільки часу забирає хатня робота?

Доходимо висновку, що питання дурне. Хіба можна обрахувати час, витрачений на хатні справи, навіть якщо цілий тиждень не випускати з рук секундоміра? Люся Маркорян пропонує показати загально, скільки часу лишається, як відкинути працю та дорогу, і перелічити на що той час витрачаємо. Ми здивовані — виявляється для хати в нас є від сорока восьми до п'ятидесяти трьох годин на тиждень. Чому їх не вистачає? Чому стільки незробленого відкладається з тижня на тиждень? Хто знає?

Хто дійсно знає, скільки часу потребує те, що зветься "родинним життям"? і що воно таке взагалі?

■ Я беру анкету додому. Люся чорна також. Треба ще до кінця дня закруглити всілякі справи.

Шлях додому сьогодні нелегкий. У руках дві важезні торби — куплено все, крім городини. В метро доводиться стояти — одна торба в руках, друга під ногами. Товкучка. Читати неможливо. Стою й підраховую, скільки витратила. Вічно мені здається, що загубила гроші. Було в мене дві десятки, а тепер самі дрібні. Бракує троячки. Перераховую ще раз, згадую, що куплено, що в торбах. Другий раз виходить, що я загубила вже чотири карбованці. Кидаю рахувати, починаю розглядати тих, котрі сидять. Більшість читає. В молодих жінок у руках книжки, журнали, у статечних чоловіків — газети. А он сидить товстун у шапці пиріжком, розглядає "Крокодила", обличчя похмуро. Молоді хлопці уникають мого погляду, прикидаються, що дримають, аби тільки не поступитися місцем.

Нарешті "Сокіл". Все вискакує й жене до вузеньких сходів. А я не можу — картонки з молоком, яйця. Плетуся в хвості. Коли підходжу до зупинки, черга автобусів на шість. Спробувати сісти у повний? А торби? І все таки я намагаюся втиснутись у третій. Торби в руках перешкоджають вхопитися, нога зривається з

високої сходинок, я боляче стукаюся коліном, і в цю мить автобус рушає. Люди зчиняють крик, я верещу. Автобус зупиняється, якийсь дядько, що стоїть біля дверей, підхоплює мене і втягає до середини, я падаю на торби. Коліно болить. В торбі напевне яєшня. Зате мені відступають місце. Сидячи, можу подивитися на коліно, на розідрану панчошу в крові та бруді, можу заглянути в торби й переконатися, що розбито лише кілька яєць та зім'ято картон молока. Страшенно шкода панчошу — чотири карбованці пара!

Ще й дверей не відкрила, всі вискакують у передпокій — ждуть! Діма бере з моїх рук ношу і каже:

— Божевільна!

Я питаю:

— Як Гульчин животик?

— Нічого, все гаразд.

Котька плигає на мене, мало не збиваючи з ніг, Гулька вимагає негайно "ляпісін", який уже запримітила. Я показую своє коліно і накульгуючи йду в лазничку. Діма приносить йод, вату, всі мене жаліють — мені дуже хороше.

Люблю я вечір п'ятниці: можна довше посидіти за столом, побавитися з дітьми, покласти їх на півгодини пізніше. Можна не прати, можна сісти у ванну.

Та сьогодні після безсонної ночі непереможно хочеться спати, і ми, вклавши дітей, залишаємо в кухні все, як є.

Я лежу. Діма ще у ванній. Вже обважніло від дрімоти тіло, аж тут мене пронизує думка, що Діма за звичкою накрутить будильник. Засовую його під канапу, приказуючи "сиди й мовчи". Та цокання пробивається крізь матрац. Тоді я виношу будильник у кухню й закриваю в шафі на посуд.

## С у б о т а

У суботу спимо довго. Ми, дорослі, поспали б ще й довше, так діти прокидаються на початку дев'ятої. Ранок суботи — найвеселіший ранок: перед нами два дні відпочинку. Будить нас Котька, прибігає до нас — навчився опускати сітку ліжечка. Гулька вже підплигує в постелі й вимагає, щоб ми її взяли. Поки діти вовтузяться з батьком, борюкаються та пишуть, я готую величезний сніданок. Потім випроваджую дітей з Дімою гуляти, а сама беруся господарити. Передусім наставляю варитися суп. Діма запевняє, що в їдальні суп завжди несмачний, діти не кажуть нічого, але суп мій завжди виїдають і просять ще.

Поки суп вариться, я прибираю мешкання — витираю пилку, мию підлогу, витрушую ковдри на балконі (це, звичайно, недобре, але так швидше), розбираю білизну: намочую своє й Діміне в "лотосі", складаю для пральні, а дитяче лишаю на

завтра. Мелю м'ясо на котлети, мию фрукти, ставлю варитися компот, чищу картоплю. Годині о третій обідаємо. Дітям це пізнавато, алеж треба їм хоч у вихідний добре погуляти. За столом сидимо довго, їмо повільно. Дітям слід би було поспати, та вони вже перетерпіли.

Котька просить Діму почитати "Айболита", якого він давним-давно вивчив напам'ять, вони вмощуються на канапі, але Гуля лізе до них, капризує й видирає книжку. Треба Гульку все таки приспати, бо інакше нікому спокою не буде. Я її колишу (хоч колихати не годиться), і вона засинає.

Тепер мені треба навести порядок у кухні — вимити плиту й почистити горілки, прибрати в шафах на посуд, витерти підлогу. Відтак змити голову, випрати намочене, попрасувати дитяче, що сохло на балконі, скупатися, залатати колготки і неодмінно пришити гаплик до пояса.

Дімі треба сходити в пральню. Котька не пускає його, доводиться брати хлопчика з собою (що недобре — черга, духота, брудна білизна, — та вони беруть саночки, вертаючися, ще погуляють, провітратяться).

Зате я лишаюся сама й можу заходитися коло прибирання кухні та інших справ. О сьомій "чоловіки" вертаються й вимагають чаю. Тут я похопилася, що Гулька все ще спить (забула про неї). Розбуркую малу, вона невдоволена, голосно плаче. Передаю її Дімі, а сама готую вечерю. Гулька за столом вередує — не хоче їсти, вона ще не зголодніла. Котя їсть добре — нагулявся.

— Завтра цілий день дома, — говорить він і поглядає то на батька, то на мене.

— Звичайно, завтра ж неділя, — заспокоюю його.

Котька вже тре очіці, хоче спати.

Наточую води й купаю Котьку першого, а Гулька реве, лізе в лазничку, відкриває двері.

— Діма, забери дочку! — гукаю.

І чую відповідь:

— Може на сьогодні досить? Я хочу почитати.

— А я не хочу?!

— То вже твоя справа, а мені треба.

Мені, звісно, не треба.

Сама несу Котьку в ліжку (звичайно це робить Діма) і бачу, що він сидить на канапі, розгорнувши технічний журнал, і справді читає. Проходячи, кидаю:

— Між іншим, я теж фахівець з вищою освітою, як і ти.

— З чим тебе можна привітати, — відповідає Діма.

Мені слова його здаються страшенно образливими.

Я тру Гульку губкою і раптом відчуваю, що з очей у ванну закапотіли сльози. Гулька приглядається до мене, зчиняє крик, силкується вилізти. Я не в силі її посадити й ляскаю. Ображена Гулька — в рев. З'являється Діма й подратовано каже:

— Не зганяй на дитині злости.

— Чи тобі не соромно, — накидаюсь на нього, — я стомилася, розумієш, стомилася!

Мені стає неймовірно шкода себе. Тепер уже я ревно плачу, приговорюючи, що роблю-роблю, а незробленого все збільшується, що молодість минає, що за день я не присіла й на хвилинку.

А тут з дитячої кімнати долітає страшний крик:

— Тату, не бий маму, не бий маму!

Діма хапає Гульку вже загорнену в простирало, і ми біжимо в дитячу. Котька стоїть у ліжечку, сльози горохом, — повторює:

— Не бий маму!

Я беру його на руки, втішаю:

— Що тобі збрело в голову, хлопчику, тато ніколи мами не б'є, тато в нас добрий, тато хороший.

Діма каже, що Коті приснився страшний сон. Він гладить і цілує сина. Ми стоїмо з дітьми на руках, щільно притулившись одне до одного.

— А чого вона плаче, — допитується Котя, водячи долонькою по моїх мокрих щоках.

— Мама стомилася, — відповідає Діма, — в неї болять ручки, болять ніжки, болить спинка.

Я не можу того витримати. Тикаю Котьку Дімі на другу руку, кидаюся в лазничку, хапаю рушник і, затуливши ним обличчя, риду так, що мною трясє. І сама не знаю чого — від усього разом.

До мене підходить Діма, обнімає, поплескує по спині, гладить і бурмотить:

— Та досить... заспокійся... пробач мені... перестань.

Я затихаю і лише зрідка схлипаю. Мені вже совісно, що я так розпустилася. Що, власне, сталося? Сама не розумію.

Діма не дозволяє нічого більше робити, укладає мене, мов дитину, приносить склянку гарячого чаю. Я п'ю, він мене вкутує, і я засинаю під звуки з кухні, — хлюпіт води, стук посуду, шурхіт кроків.

Я прокидаюся й не відразу розумію, що воно — ранок, вечір і котрий день? На столі горить лампа, прикрита зверху абажура газетою. Діма читає. Мені видно лише половину його обличчя: опуклину чола, світле волосся — воно вже починає рідіти, — припухлу повіку та запалу щоку — чи може то тінь од лампи? Він



виглядає стомлений. Безшумно перегортає сторінку, мені тепер видно руку з обрідними рудуватими волосинками та обгризеним нігтем на вказівному пальці.

"Бідний Дімка, йому теж добре перепадає, — ворушиться в голові, — а тут ще я розревілася, мов дурна... Мені тебе шкода... Я тебе люблю..."

Він випростовується, дивиться на мене й питає, всміхаючися:

— Як ти, Олю, жива?

Мовчки вивільнюю руку з-під ковдри й простягаю до нього.

## Неділя

Ми лежимо, просто лежимо, — моя голова торкається його підборіддя, його рука обнімає мене за плечі. Ми лежимо й балакаємо про всяку всячину: про Новий рік та ялинку, про те, що сьогодні треба з'їздити по городину, що Котька не хоче ходити в садочок...

— Дім, як ти гадаєш, кохання між чоловіком і жінкою може бути вічне?

— Ми самі не вічні...

— А може бути довге?

— Ти вже сумніваєшся?

— Ні, ти скажи, що воно по-твоєму — кохання?

— От коли хороше одному з одним, як нам з тобою.

— І коли народжуються діти...

— Певно, коли народжуються діти.

— І коли треба, щоб вони більше не родились.

— Ну що ж. Таке життя. Кохання — частка життя. Давай но вставати.

— І коли побалакати ніколи.

— Ну, балакати — не найголовніше.

— Еге, наші далекі предки напевне не відчували в цьому потреби.

— Що ж давай поговоримо... Про що ти хотіла?

Я мовчу. Я не знаю, про що я хотіла. Просто хотіла говорити не про городину. Про інше. Про щось дуже важливе й потрібне, але я не вмю почати. Може про душу?

— У нас у коробці остання п'ятка, — кажу я.

Діма сміється: от так розмова.

— Чого ти смієшся? Так завжди — говоримо тільки про гроші, про харчі, ну, звісно, про дітей.

— Не вигадуй, ми говоримо про багато чого.

— Не знаю, не пригадую.

— Гаразд, даваймо краще вставати.

— Ні, про що, про друге? Наприклад?

Мені здається, що Діма не відповідає дуже довго. "Ага, не знаєш, — думаю я злорадно". Та Діма згадує.

— Хіба ми не говорили про прокурора Гаррісона? Про космос — багато разів? Про фігуристів — зважували, чи це спорт, чи мистецтво... Про війну у В'єтнамі, про Чехо-Словаччину... Ще говорили про новий телевізор та четверту програму, — продовжує Діма старанно згадувати теми наших розмов. — До речі, коли ж ми купимо новий телевізор?

— Отож я й кажу: в коробці у нас одна п'ятка.

— Єсть же фонд.

Ми почали відкладати "фонд надбання". Він зберігається у моїй старій торбі, а в коробці лежать гроші на поточні видатки.

Нам багато чого треба — Дімі плащ, мені черевики, неодмінно сукенку, дітям літні речі. А телевізор ми маємо — старий КВН-49, що покинула тьотя Соня.

— До телевізора ще далеко, фонд у нас росте поволі, — відказую я.

— Ми ж постановили не проїдати всі гроші, як же ти? — докоряє Діма.

— Не знаю, немов би все, як звичайно, а ось — не вистачає.

Діма каже, що так у нас ніколи нічого не буде, а я відповідаю, що витрачаю лише на харчі.

— Виходить, багато витрачаєш.

— Виходить, багато їмо.

— Я багато їм? Діма ображений. — Цього ще бракувало, давай рахувати, хто скільки їсть.

Ми вже не лежимо, а сидимо одне проти одного.

— Пробач, я кажу: ми, ми багато їмо.

— Що ж я можу зробити?

— А я шо?

— Все таки, ти господиня.

— Говори, чого не купувати, я не буду. Давай молока не братимемо.

— Давай краще кінчимо цю дурну балачку. Якщо ти не здатна дати раду, признайся одверто.

— Так, так, так я не здатна дати раду. Я дурна і все, що не кажу — дурниці... — Я підхоплююся і йду в лазничку.

Одкручую кран, вмиваюся холодною водою. "Перестань, негайно перестань", — наказую собі. Зараз влізу під душ, зараз приведу себе до норми. Чого я нервуюся? Не знаю.

Може, тому, що вічно боюсь завагітніти. Може впливають таблетки, які я ковтаю. Хто знає?

А може, взагалі мені більше не потрібне кохання?

Від цієї думки стає сумно, шкода себе, шкода Діму. Жалість і

тепла вода роблять своє — з-під душа я виходжу подобріла, відсвіжена.

Діти пишуть, заливаються сміхом — розпустувалися з батьком.

Дістаю усе чисте, ми їх одягаємо.

— Ось які у нас гарні діти, — хвалюся я й кличу їх у кухню помагати накрити стіл до сніданку, "поки тато умиється".

За сніданком відбувається коротка планерка. Що сьогодні припадає зробити: з'їздити по городину, випрати дитяче, все перепрасувати...

— Кидай усе, пішли гуляти! — вирішує Діма. — Дивіться яке сонечко!

— Мамо, мамусю, ходім з нами, — упрохує Котька, — дивитися на сонечко!

Я здаюся — відкладу справи на після обіду.

Лаштуємося, беремо саночки й мандруємо на канал з'їздити з гір. З'їжджаємо по черзі, а Гулька то з Дімою, то зо мною. Пагорок крутий, виковзаний, санки мчать, з-під полозків летить сніговий пил, одсвічує райдугою, а навколо сліпуче сіє сніг. Деколи санки перекидаються, діти верещать, ми всі сміємося. Хороше!

Вертаємося додому засніжені, голодні, веселі. Хай Діма спершу поїсть, потім поїде. Варю макарони, підігриваю суп і котлети. Дітлахи одразу всідаються за стіл і дивляться на вогонь під каструлями.

Після гуляння я дуже повеселіла. Поклавши дітей та випровадивши Діму в рейс по городину, хапаюся зразу за все — намочую дитячу білизну, мию посуд, розкладаю на столі коц та витягаю праску. І раптом вирішую, підкорочу я свою спідницю. Чого мені, справді, ходити, немов бабуся, з напівзакритими колінами! Хутко віпорюю підшивку, прикидаю, скільки заложити, решту відрізаю. За тим ділом і застає мене Діма, що притягнув повний рюкзак.

— Бачиш, Олю, як тобі корисно гуляти.

Звісно корисно. І кінчивши приметувати, надіваю спідницю, Діма хмикає, оглядаючи мене, й сміється.

— Завтра буде мінус двадцять, назад пришиватимеш. А назагал ніжки у тебе славні.

Я вмикаю праску заprasувати поділ. Потім підшию, і готове.

— Випрасуй мені заразом штани, — просить Діма.

— Дім, будь ласка, попросуй сам, я хочу скінчити спідницю.

— Ти ж все одно прасуєш.

— Дім, зовсім воно не "все одно", я тебе прошу, дай мені кінчити. Мені ще дитяче прати, вчорашнє прасувати.

— То чого було затівати казна-що?

— Дім, давай не будемо про це, дуже прошу, попросуй сьогодні штани сам, мені треба дошити.

— А куди ти завтра вибираєшся? — питає він запозирливо.

— Як куди? А на баль.

— Ясно. Просто, я подумав, може у вас там щось таке.

— Може й "таке" — напускаю туману (треба ж мені спокійно підшити спідницю й одкараскатися від штанів). — Пригадуєш, я казала тобі про анкету. Сьогодні мушу її заповнити. Завтра придуть демографи збирати анкети, балакати з нами...

— А! (О Господи, він здається думає, що заради цієї зустрічі я вкорочую спідницю!)

Шию і розповідаю Дімі, що підраховували наші дні "по хворобі", що в мене сімдесят вісім днів — майже цілий квартал.

— А що, Олю, може тобі краще не працювати? Подумай, ти ж майже половину року сидиш дома.

— А ти хочеш засадити на цілий рік? І хіба ми проживемо на твою зарплату?

— Якби мене звільнили від усіх оцих справ, — Діма окинув поглядом кухню, праску, рюкзак — я міг би заробити більше. Яких двісті — двісті двадцять напевне забезпечив би. Адже фактично, коли вираховувати неоплачені дні, ти заробляєш карбованців шістьдесят на місяць. Нерентабельно!

— Дульки, — кажу я, — дульки! Ми на це не погодимося! Виходить, усю цю нудоту, — я теж ковзнула зором по кухні, — на мене одну, а собі тільки цікавеньке. Подумаєш, "нерентабельно". Капіталіст!

— Дійсно, капіталіст, — Діма усміхається, — не про самі гроші йдеться. Діти б од того виграли. Дитячий садок — ще нічого, а от ясла... Гулька ж зимою майже не гуляє. А безконечна простуда?!

— Дімо, невже ти думаєш, що мені не хотілося б зробити так, як краще дітям? Дуже хотілося б! Але те, що пропонуєш ти, мене просто... знищить. А п'ять років науки? А диплом? Стаж? Моя тема? Як тобі легко все те викинути — швирг і готове! А якою я буду, сидючи дома? Зла, наче відьма: бурчатиму на вас, не перестаючи. Та й взагалі про що тут розводитися? На твою платню ми не витягнем, а нічого іншого, реального, тобі тим часом не пропонують.

— Не ображайся, Олю, ти, мабуть, маєш рацію. Не варто про це говорити. Даремно я почав. Просто мені привиділось якесь таке... розумно влаштоване життя. І те, що я, коли б не поспішав по дітей, міг би працювати інакше, не обмежуючи себе... Можливо це егоїзм, не знаю. Добре, годі.

Він виходить з кухні, я дивлюсь йому вслід, і в мене виникає

бажання покликати його і сказати: "Пробач мені, Дімо". Та я змовчую.

— Ех, гулі-гулі, пора вставати! — гукає Діма з передпокою.

Це наші "позивні". Він піднімає Котю й Гулю, діти п'ють молоко, пару хвилин зважуємо, чи йти знову гуляти, і — відмовляємося. Якщо гуляти — від вечора нічого не лишиться. Діма находився, а в мене ще багато різного діла.

Котька всідається на підлозі з кубиками. Він любить будувати, в нього виходять будинки, містки, вулиці і ще якісь нагромадження, що він їх називає "висотні палаці". А з Гулькою біда: — вона лізе до брата, норовить розвалити, хапає кубики, заносить геть, ховає.

— Мамо, скажи їй! Тату, скажи їй! — безперестану благає Котя.

Ніякі умовляння на Гульку не діють — вона дивиться ясними очицями і лепече:

— Гуля хо бити хатку.

Тоді я роблю їй "дочку". "Дочка" — напханий ганчірками маленький комбінезон. У відлогу засуваю подушечку, обгорнуту білим, малюю обличчя. З ляльками Гуля не ладить, а "дочку" тягає по всій квартирі, балакає з нею.

Недільний вечір минає мирно й тихо. Діти граються, Діма читає, я перу й готую вечерю. "Не забути пришити гаплик до пояса", повторюю кілька разів. Решта, здається, все! Ага, ще заповнити анкету. Ну, це вже, коли ляжуть діти.

Повечерявши, покапризувавши — не хочуть кінчати недільної забави, — дітлахи збирають розкидані кубики. Гуртом вишукуємо ті, що поховала Гуля, — під ванною, в передпокої, у моїх чоботях. Миємо руки, мордочки, чистимо зуби, соромимо Гульку, яка виривається і кричить:

— Гуля хо брудна!

Нарешті облягаються.

Ще є час. Почитати? Подивитися телевизор? Анкета ж! Сідаю з нею за стіл. Діма зазирає через плече й робить критичні зауваження. Прошу його не заваждати, я хочу чимшвидше кінчити. Готове! Зараз візьму книжку й сяду з ногами на канапі. Що б його вибрати? Може почати, нарешті, "Сагу про фортсайтів"? Діма подарував мені ті два томи ще позаминулого дня народження. Ні, не зможу її прочитати — як я возитиму з собою таку грубу книжку? Відкладемо ще раз до відпустки. Вибираю легеньку — оповідання Сергія Антонова.

Тихий недільний вечір. Сидимо й читаємо. Хвилин за двадцять Діма питає:

— А як же мої штани?

Сходимось на тому, що штани прасую я, а він читає мені вголос Антонова. Діма не хоче, а бере останнє число "Науки". Ми його ще не переглядали. Він починає читати статтю Вентцеля "Исследование операций", та мені трудно сприймати на слух формули. Тоді Діма йде з кухні, а я лишаюся сама з його штанами.

Я вже в постелі, Діма накручує будильник і гасить світло. І тут я згадую про гаплик. Нізащо не встану, хай він пропаде!

Серед ночі я прокидаюся хто зна чого. Мені тривожно. Тихесенько, щоб не розбудити Діму, встаю, йду глянути на дітей. Вони розкинулися — Котя зібгав ковдру, Гулька зсунулася з подушки, вистромила ніжку поза ліжечко. Поправляю їх, укриваю, пробую лобики чи не гарячі, гладжу голівки. Діти зідхають, приплямкують і далі злегка сопуть — спокійно, затишно.

Що ж тривожить мене?

Не знаю. Лежу на спині з розплющеними очима. Лежу і вслухаюся в тишу. Хекають труби опалення. У горішніх сусідів цокає стінний годинник. Розмірено-статечно відраховує час маятник нагорі, і той самий час розсипає шротом, захлинаючися від поспіху, будильник.

От і кінчився ще один тиждень, передостанній тиждень цього року.

Переклад з російської  
*Оксани Соловей*

# ОСЬ, ЯК Я ВИДУЖУЮ (II)

*Юрій Тарнавський*

## ВДОМА

Я приходжу  
додому —  
все  
на своїм місці —  
шафи  
зачинені,  
як очі,  
повітря

німе,  
немає  
рожевих  
місць,  
що виглядають,  
як лікті,  
уста,  
груди.

## СОН

Ми засипаємо  
в своїх  
обіймах,  
твоє тепло  
є мов соняшне проміння  
на моїй  
шкірі,  
тоді

я сню,  
що ти прокусуєш  
моє горло  
й буджуся  
від хрускоту  
моєї горлянки  
в твоїх зубах.

## ДОЩ

Музика  
кипить  
на радіо,  
як суп  
на кухні,  
за вікном,  
на вулиці,

люди  
з'являються  
й зникають,  
як думки  
в мозку,  
таксі  
об'їжджають

розпуку,  
як ями  
в бруку,  
стирачі  
на таксі  
стирають

сльози  
зі скла,  
дощ  
падає  
з серця.

## НОВИНА

Під час  
дня  
не стається  
нічого,  
як звичайно,  
та коли  
я приходжу

додому,  
дізнаюся,  
що моя мати  
померла  
більше, ніж тридцять  
років  
тому.

## ЗАБУТТЯ

Чуюся  
голодним,  
виходячи  
з праці,  
та коли  
я повинен

доїжджати додому,  
я забуваю  
свій голод  
разом з дорогою  
до моєї  
хати.

## НІЧ

Світ  
потопає,  
стіл  
вже  
перехилився  
в один

бік,  
я пишу  
цей вірш  
азбукою  
Морзе.



## КЛІТКА

Нарешті  
стихло  
надворі,  
стрілки  
годинника  
наближаються  
години,  
коли  
крісла,

комода  
й ліжко  
в кімнаті  
почнуть рухатися,  
як люди  
в звіринці  
потойбіч  
ґратів  
моїх вій.

## БОГ

Ледве живий  
від втоми,  
я хотів би  
перестати  
бігти,  
я впав би  
на коліна,

моє чоло  
торкнулося б  
землі,  
гора  
передо мною  
була б  
як Бог.

## БАР

Я прийшов до  
себе  
в барі,  
ясно  
освітленім,  
з білими  
голими  
стінами  
й високою  
стелею,

навколо мене  
сиділи люди  
з частинно понікльованими  
обличчями,  
і я тримався  
рукою  
склянки  
пива,  
що мало гарячку.

## ВТРАТА ПАМ'ЯТІ

З мокрим від поту  
обличчям,  
з серцем,  
що билось  
шалено  
об грудну  
клітку,  
я зрозумів,

що я забув  
своє ім'я,  
я почав  
бігати  
від дверей до дверей,  
грюкав об них,  
та ніхто  
мене не пам'ятав.

# РІКА НЕВІДОМОЇ РІВНИНИ

*Віра Вовк*

## СПРОБА ХАРАКТЕРИСТИКИ МЕТОДОЮ ПАЛОМНИЦТВА КРІЗЬ ТВОРЧІСТЬ ГАЛИНИ КОЛОДІЙ

Уже перша збірка бразильської поетеси українського походження з Парани\* розгортає перед читачем рубець її сутності: Галина Колодій — співець глибинних істин, не зовнішніх ефектів. *Внутрішній краєвид* (Paisagem interior, Curitiba, 1961) дає таку характеристику її буття:

Мое життя — широка ріка лагідних вод  
— Життя без ілюзій і надій —  
Завжди рівної течії...  
Без великої радості і глибокого жалю,  
Ріка невідомої рівнини.  
(Ріка рівнини)

Minha vida é um largo rio de águas mansas  
— Vida sem ilusões, nem esperanças —  
De curso sempre igual...  
Sem grandes alegrias, nem profundas mágoas —  
Rio de planície ignorada.  
(Rio de Planície)

Інша поезія тієї самої збірки утотожнює поетесу з аравкарією:

Я — аравкарія,  
Роджуся міцна й висока,  
Ворожа й самотня  
На вершку пагорба;  
Росту прямолінійно  
І розгортаю рамена тугі й спокійні  
До вічності.  
(Аравкарія)

Eu sou a araucária  
Que nasce forte e altiva,  
Hostil e solitária  
No cimo da colina.

---

\*Галина Колодій — народжена 1912 року, авторка семи збірок поезій португальською мовою, перекладач поезій Шевченка і співавторка *Антології української літератури португальською мовою* (1959).

Ascendo em linha reta...  
E estendo meus braços hirtos e serenos  
Para o infinito.

(Araucária)

I третій автопортрет:

Я — невідома чужа земля  
(що)  
Бачила, як колишуться інші засіви,  
Бачила, як дозрівають плоди інших земель,  
Може, менше плодовитих.

(Земля необроблена)

Eu sou a terra ignota e bárbara  
(que)  
Viu ondular as searas alheias,  
Viu sazonar os frutos de outras terras,  
Talvez menos fecundas.

(Terra Inculta)

У цих утотоженнях Галина Колодій об'являється поеткою глибокого спокійного трагізму людини, перещепленої на інший ґрунт. Як для всіх приземнених істот з міцним відчуттям свого вкорінення, — перещеплення, як незавершена любов або нездійснене материнство, стає постійним джерелом туги і страждання. Галина Колодій свідомо того атавістичного струму, що приєднує її до народу своїх предків:

Коли я сумна, самотня й така задумана,  
То душа моїх предків страждає і плаче в мені,  
То сторічна тривога гнобленого люду  
Постає з глибин і каламутить моє життя.  
Перед диким простором зеленої ниви  
О, скільки разів я переживала  
Дивовижну тугу за невідомим степом

(Атавізм)

Quando estou triste e só, e pensativa assim,  
É a alma dos ancestrais que sofre e chora em mim,  
É a angústia secular dum a raça oprimida  
Que vem da profundez e turva minha vida.  
Ante a extensão agreste e verde da campina,  
Oh! quantas vézes, eu, deslumbrada, senti  
Saudade singular da estepe que não vi.

(Atavismo)

Або ще міцніше, в поезії "Перспектива":

Глянь крізь голубе вікно мого погляду,

Спокійне й прозоре, де ховається тихий  
Слов'янський сфінкс — моя душа.

.....  
Як добре поглянеш, певно узрієш, як простягається  
Глибиною моєї душі величавий степ.

Olha pela janela azul do meu qlhar  
Seren e transparente, onde se esconde calma  
A misteriosa esfinge eslava que é minh'alma.

.....  
Se olhares bem, verás, por certo, desdobrar-se  
Pela minh'alma a dentro a estepe soberana.

(Perspectiva)

У збірці *Коротке життя* (Vida breve, Curitiba, 1964) Галина Колодій підносить власний досвід до загального правила; тут вона схожа в плетиві своїх думок до філософського світосприймання Райнера Марії Рільке:

Але в чутливому риштуванні  
Створінь, що зростають,  
Багато забутих предків  
Прокидається із своєї тиші  
І підводиться з темного забуття.

(Дідизна)

Mas na urdidura sensível  
Dos seres que estão crescendo,  
Muito ancestral esquecido  
Acorda do seu silêncio  
E se ergue do escuro olvido.

(Heranca)

Якраз один із найбільш питомих прикметників для Галини Колодій, як і для Райнера Марії Рільке, це — "темний". "Темний" означає "підсвідомий", "анонімний", "віщий". У збірці *Тінь на ріці* (A sombra no rio, Curitiba, 1957) є такий пасаж:

Темний шемір дощу

(Вічна музика)

Rumor obscuro da chuva

(Musica Eterna)

Підсвідоме, віще знання кружляє в крові поетеси, наче знання тварин, які тугіше зв'язані з природою. У книзі *Час* (Tempo, Curitiba, 1970) вона сповідається:

У спомині крові  
існують березові гаї,  
стеги розквітлого вересу...

(Походження)

Na memória do sangue,  
há bosques de bétula,  
estepes de urzes floridas...

(Origem)

Підсвідоме, віще знання характеризує особливо дітей, яким Галина Колодій присвячує цілу низку поезій: "Голос коріння", *Тінь на ріці*; "Скарб", *Тінь на ріці*; "Дитинство", *Час*; "Дитина", *Затоплена музика* (*Musica submersa*, Curitiba, 1945) і інші. Поезія "Дитинство" так окреслює притаманність дітей:

Приймають таїнство без здивування...  
Acei tam o misterio sem surpresa...

Дитина — сповнена ласкою, хоч не звільнена від страждання.  
Вона близька свого коріння і Божества:

Не говориш, бо Бог так близько,  
Що його присутність не дає тобі говорити.

(Дитина)

Não falas, porque Deus está tão próximo  
Que a sua presença impede-te falar.

(Criança)

Для Галини Колодій, як і для Райнера Марії Рільке та Альберта Каейра, дитина — найчистіше ество, в якому відсутне все зайве:

Приглянься забаві дітей на тротуарі:  
Тільки гра їм належить...

(Скарб)

Olha o jogo das crianças na calçada:  
Somente o jogo é seu...

(Tesouro)

У віршах для дітей і про дітей віддзеркалюється вся материнська ласка і ніжність поетеси. Одна з її найкращих поезій це — "Колисанка" (*Коротке життя*):

Приклони голівку  
На мою пісню.

.....  
Скільки відсутности живе  
В цьому темному погляді.

Recosta a cabeça  
Na minha cantiga.

.....  
Quanta ausencia mora  
Nesse olhar escuro.

(Cancão de Ninar)

Молодість Галини Колодій була глибоко зранена передчасною смертю батька — українського емігранта, якому донька присвятила зворушливі слова в поезіях: "Вічний відсутній", *Затоплена музика*; "Спогад", *Тінь на ріці* й інших. Важкі обставини життя в дитинстві і рання втрата насторожили поетесу проти всього нетривкого і спрямували її на кочовничий шлях шукачів батьківщини:

Невтомна тривога  
жене мене шукати  
притулку в якомусь місці  
(завжди там, де мене нема).

(Нероздільне)

Incansável ansiedade  
me impulsiona a procurar  
refúgio nalgum lugar  
(é sempre onde nao estou).

(Inalienável)

Але одночасно ця вічна бездомна — не вроджена авантюристка, вона — матрос, неспроможний на плавбу, і скалічений птах. ("Неможлива поезія", *Коротке життя*). Вигнання з зовнішнього світу спонукує її заглибитися в себе, зловити щось суттєве, але вона знаходить тільки

Марні тіні сновиддя  
В дзеркалі відгомонів.

(Тіні)

Vãs sombras de sonho  
No espelho dos ecos.

(Sombras)

Інша поезія з книги *Внутрішній краєвид* дає подібний інтроспективний образ:

Моє серце —  
Кімната свічад,  
Що віддзеркалює й множить  
Безконечно  
Одне враження.

(Чутливість)

Meu coração  
É um quarto de espelhos  
Que reflete e multiplica  
Infinitamente  
Uma impressão.

(Sensibilidade)

Поетія "Криниця", *Час*, підсилює ще більше враження глибокої інтроспективности:

Нахилиюсь через свій берег  
і відчуваю крутіж незайманого,  
що зберігає глибоке дзеркало,  
яке снить на дні.

Debruço-me a beira de mim  
e sinto a vertigem do inviolável  
guardando o espelho profundo  
que dorme no fundo.

(Росо)

В поезії "Автоаналіза", *Час*, помітне навіть відчуження від себе самої, або роздвоєння себе:

Під яскравим освітленням сцени  
і на плятеї в півтіні  
живу й приглядаюсь до свого життя.  
(Чий цей гіркий усміх?  
Кому сниться інше буття?)

Sob a intensa luz da cena  
e na platéia em penumbra  
vivo e me observo a viver.  
(De quem o amargo sorriso?  
Quem sonha uma outra vivência?)

(Auto-análise)

І в тій же збірці, в "Темних стежках":  
Хто плакав у моєму сні?  
Quem chorava em meu sonho?

(Escuros Caminhos)

Ця контемпляція приводить до відмежування від зовнішніх впливів, витворює глибинний всесвіт перлини.

Краєвид — це ти,  
Бо твій зір спроможний узріти  
Тільки світло твого власного ества.

(Дзеркало)

A paisagem es tu,  
Pois teu olhar somente alcanca e percebe  
O que reflete a luz que emana de teu ser.

(Espelho)

Часом схильність авторки до анонімату переходить у нірвану:  
Я тут!  
За голосом нема нікого.

(Відсутність)



Eis-me aqui!  
Por tras da voz nao ha ninguem.

(Ausencia)

Істотам, що не вродилися горожанами цієї землі і перебувають на ній неначе "запозичені", важко знайти земне щастя, здійснення. Самотність — їхнє призначення. Любов залишається ідеєю, молитвою, мрією:

Широке море нас єднає і нас роз'єднує.

.....  
Острови широкого моря, ув'язнені,  
Ми бачимо тільки профіль інших островів.

(Острови)

O grande mar nos une e nos separa.

.....  
Ilhas no grande mar, aprisionadas,  
Apenas o perfil das outras ilhas vemos.

(Ilhas)

В поезії "Покинений вулик", *Затоплена музика*, намацуємо символ ображеного почування, несправедливості: бджоли, вигнані бурєю з вулика, не повертаються знову весною. Поетка кладе на свою любов печать мовчання; тільки вдумлива мова поезії спроможна об'явити її печаль:

Ховаю квітку серця в листя слів

(Гордість)

Oculto na folhagem das palavras  
A flor do coracao.

(Altevez)

"Пісня неможливого кохання" (Canto do Amor Impossivel), "Запізно" (Tarde demais), "Безіменна пісня" (Canção sem Nome), "Зречення" (Renuncia), "Міраж" (Miragem), "Глибинне" (Abismal), "Шукання тебе" (A Procura de Ti), "Пісня" (Cântico) — всі із збірки *Внутрішній краєвид* — говорять про ту любов, яка, заки ще розквітла, мусіла бути принесена в жертву і перетворитися.

І я так катую, так чавлю і топчу  
Своє власне серце без жалю і болю,  
Щоб його не розкраяло лезо твого сміху:  
Хочу розчавити його сама: горда й спокійна.

(Гордість)

Eu só torturo, assim, e assim esmago e piso  
O próprio coracao, sem remorso e sem pena,  
Para nao o lacere o gume do teu riso:  
Quero esmagá-lo eu mesma, orgulhosa e serena.

(Altevez)

А в іншій поезії, із збірки *Тінь на ріці*:

Ховаю цей жаль  
На дні ночі.

(Свавільне)

Ocul to esta magoa  
No fundo da noite.

(Selvagem)

Це вміння загнуждати свою пристрасть надає поезії Галини Колодій спокійної сили:

Що за прозору хмільну отруту  
Безкраїх і спокійних снів  
Приносиш із собою, чистий, голубий березне?  
(Березень)

Que etéreo veneno entorpecente  
De sonhos infinitos e tranquilos  
Trazes contigo, limpido março azul.

(Marco)

Власне переживання маскується в природі, але та природа тільки напівнаглядна, бо перша її частина належить таки до "внутрішнього краєвиду" поетеси:

Плавають нездійснені сні  
В водах думок

.....

Конають метелики  
В тіні трояндових кущів.

(Осінній краєвид)

Flutuam sonhos frustrados  
Nas águas do pensamento.

.....

Borboletas agonizam  
À sombra dos roseirais.

(Paisagem de Outono)

Всі духові процеси в Галини Колодій -- повільні, підземельні, з метою досягання:

Пливе повільно таємна річка соків

(Осіннє)

Flue lento o rio oculto da seiva

(Outonal)

Ця подібність рослинного існування із своїми законами й природою авторки піддає їй часто зразок для власних дій і поведінки; в ньому вона вбачає якусь глибинну мудрість, що її втратив людський рід:

Бути як густі темні ліси,  
Що плетуть рослинні філіграні  
І таємно закосичуються до свята світла.  
(Доля)

Ser como as densas florestas escuras  
Que tecem filigranas vegetais  
E em segredo se adornam para a festa da luz.  
(Destino)

Поезія "Призначення" із збірки *Тінь на ріці* дає більш динамічну пропозицію перевершити власне горе:

Люби, страждай, працуй і довіряй  
На цій землі, що тебе вибирає, Маріє.  
Ama e sofre, trabalha e confia  
Nesse chão que te elege, Maria,  
(Predestinacao)

З нездійсненого життя ведуть дві дороги: одна самознищення, друга самоперевершення. Галина Колодій вибрала другу.

Все, що життя мені заперечило  
Завжди дала мені мрія.  
(Пісня)

Tudo o que a vida negou  
O sonho sempre me deu.  
(Cantiga)

З чужини і вічного вигнання вона знаходить дорогу до своєї вічної батьківщини, з любови до людини скристалізувалася і дозріла найвища любов — до Бога. В душевній інтеграції з Провидінням поетка нарешті здобуває свою рівновагу. В цих поезіях вона об'являється духовною сестрою Рабіндраната Тагора:

Дозволь сісти коло твоєї брами,  
О Господи зречення!  
(Неприв'язаність)

Permita que me assente a beira de Teu pórtico,  
Ó Senhor das renúncias!  
(Desprendimento)

Вона просить свого Короля:

Дай мені бути морською печерою  
І довго гомоніти від твого вічного шуму.  
(Відгомін)

Deixa-me ser a gruta à beira mar  
Longamente a ressoar do teu rumor eterno.  
(Ressonância)

Залюбки використовує поетка біблійні символи й емблеми: шпиль гори, дорога життя, подорожній, терни, матрос, море, глина. Життя — це суміш таємних або умовлених знаків, що їх треба розшифрувати, тому поезія стає параболичною, двошаровою. Деякі з цих віршів полонять молитовною простотою, особливо із збірки *Затоплена музика*: "Покірно", "Цівка води", "Радощі", й інші. Але релігійні вірші Галини Колодій переважно — надумані, афористичні. Тут цензоріяльні спостереження зовсім поступаються перед філософсько-теоцентричною медитацією. Такими є пісні для Короля з книги *Внутрішній краєвид*: "Містичний спів", "Внутрішній краєвид", "Молитва". У поезії "Любов" з *Дзвінкого плаю* (*Amor, Trilha sonora, Curitiba, 1966*) Король цілує жebraка в серце — данина, яку він ніс Королеві. Поетеса тужить за своєю справжньою батьківщиною:

Я тужу за тобою, незнана вічності!

Місто мого Короля, коли в тобі заживу?

(Очікування)

Como anseio por ti, desconhecido além!

Cidade do meu Rei, quando te habitarei?

(A Espera)

Людина — тільки подорожний у цьому бутті:

Блукає плавець

на струмі теперішності.

І минає в хвилині

(Дождання часу)

Vaga o navegante

na correnteza do agora,

E passa no instante.

(A Espera do Tempo)

Ціль людини:

Причалити до гавані

з кінцем життя,

завжди співаючи

і все ще мріючи.

(Пісня)

Chegar ao porto

da vida finda,

cantando sempre,

sonhando ainda.

(Cantiga)

З туги за вічністю кристалізується спокійна візія смерті:

Непомітно і так спокійно надходить ніч...

(Вістка)

De leve a noite chega e tão tranquilamente...  
(Mensagem)  
Минаю і залишаюсь!  
(Тінь на ріці)  
Passo e permanesco.  
(A Sombra no Rio)

Тепер поетеса знаходить бажаний мир:

... глибокі води,  
оточені верхами, що ростуть для Бога.  
(Мир)  
... uma agua profunda,  
cercada de pinheiros que crescem para Deus.  
(Paz)  
На другому березі — батьківщина.  
(Поворот)  
Na outra margem é o lar.  
(Regresso)  
Як тяжить плаття дочасности  
на вічній душі!  
(Тягар)  
Como pesa o vestido do tempo  
no espirito imortal!

Поетеса, що відчуває себе тільки гостею на землі, вітає спокійно останню конечність:

Іти назустріч ночі  
Без поспіху та неспокою.  
Ніч — то тільки павза з тіні  
Між одним і другим днем.  
(Кінець дня)  
Caminhar ao encontro da noite  
Sem pressa ou cuidado.  
A noite e somente uma pausa de sombra  
Entre um dia e outro dia.  
(Fim de Jornada)

У поезії "Елегія" із збірки *Затоплена музика*, смерть виступає в ролі визволительки. Знову ж у поезії "Гра" *Коротке життя*, смерть приглядається до живої гри людей на шахівниці часу, простягаючи часом свою довгу руку по якусь фігуру. Поезією найміцнішої синтези, що править одночасно за взір світо-сприймання поетеси, є "Життя" з тієї самої збірки:

Скрита зернина в м'якуші овоча,

Смерть замешкує середину життя.

Перебуває в нас вічність  
І жде, щоб сповнився час дозрівання.

Впадемо в чорну землю,  
Що з хисткої, високої гілки  
Намагаємось не помічати.

Скрита зернина в м'якуші овоча,  
Життя кільчиться з середини смерти  
Нетлінно.

Semente oculta na polpa do fruto,  
A morte habita o âmago da vida.

Demora em nós a eternidade  
E espera que se cumpra o tempo da sação.

Tombaremos no solo escuro  
Que do alto ramo oscilante  
Queremos ignorar.

Semente oculta na polpa do fruto,  
A vida brota do âmago da morte  
Imperecível.

(Vida)



Галина Колодій — людина гармонії; її дратує, ображає і лякає апокаліптичний світ сучасности, де люди вже — нелюди:

Висох їм шпiк у костях  
І язик у пащеках.

(De profundis)

Secou-lhes a medula nos ossos  
E a língua nas fauces.

Особливо в збірці *Всесвітня ера* (Era espacial, Curitiba, 1966) авторка нарікає на демістифікацію просторів:

Темне обличчя Венери  
затуманене й плямисте,  
оплакує втрачену таїну.

(Венера)

A face escura de Venus  
nebulosa e manchada  
chora o misterio perdido.

(Venus)

Те саме говорить вірш "Профанований місяць", а в вірші "Ракета" поетеса утотожнює зоряний корабель з золотим біблійним телям! Тут людина-дитя хлипає в реготі над своєю самотністю. В іншій поезії Галина Колодій показує, як людина втікає в пригоду, наче дитина. Одночасно авторка подивляє пригоду астронавта — "зоряної риби" в ірисових барвах всесвіту, вільного, як воскреслі, від земного тяжіння. Переважає, одначе, негати́вна візія того всесвіту, який раніше був "зоряним храмом" (catedral constelada), де зоряні тумани курилися з кади́льниці ночі (nebulosas sobem do turibulo da noite) і де хвилі ломилися у стіп Бога (ondas se quebram aos pes de Deus), "Всесвіт" (Cosmos). Зорі, світло яких подорожувало довгі роки, блищать тепер, наче фотокартки старого альбома, на обличчі емпірея. Люди атомного віку...

законсервовані в хмарочосах,  
запечатані указами,  
скаталоговані

(Атомний вік)

enlatados nos aranha-céus,  
selados pelos regulamentos,  
catalogados.

(Século Atómico)

Чоловік одружився з машиною  
й народив дивного гібрида:  
з хронометром у грудях  
і динамо у мозку;  
червоні тільця його крові  
то — округлі альгаризми.

(Машинолюдина)

O homem esposou a máquina  
e gerou um híbrido estranho,  
um cronometro no peito  
e um dinamo no cranio;  
as hemácias de seu sangue  
sao redondos algarismos.

(Maquinometem)

Збірка *Час* продовжує цю трагічну візію майбутнього в поезіях "Жах", "Невмолиме" і "Прийде час". Перша з них показує, як: павуки жаху прядуть засідку в теміні. aranhas de medo fiam ciladas no escuro.

В поезії "Кошмар" життя конає на п'єдесталі машин. Авторка

чує нехить до перемодернізованої доби з її деформаціями, як "полімультиплурімашини" (polimultiplurimaquinas), які витворюють "технорабів" (tecniscravos) — "Кібернетичний мотив" (Motivo Cibernético). Так її "Некрополь" стає символом сучасності:

Кораблі, заякорені  
в нерухомому океані,  
бережуть імена  
тих, що досліджували  
невідомі моря.  
Naus ancoradas  
no oceano imóvel  
guardam os nomes  
dos que adentraram  
ignotos mares.

Що перемагає машинолюдину, це — невагоме світло. Галина Колодій порівнює себе сама з призмою, яку прошиває нитка світла, що її вона кривавить словами:

Нема в мене низки сонця,  
не належить мені веселка.  
Все є даром і ласкою.

(Призма)

Não tenho a réstia de sol,  
nem me pertence o arco-iris.  
Tudo é dádiva e favor.

(Prisma)

Яке ставлення поета в час кризи?

Троянда напрямів розсипається  
чотирма кінцями світу.  
Поет... вагається...  
між каламутним дзеркалом  
і бурею планети.

(Криза)

A rosa dos rumos desfolha-se  
pelos pontos cardeais.  
... O poeta... oscila...  
entre o espelho perturbado  
e a tempestade do mundo.

(Crise)

Нові джерела поет знаходить у медитації (Джерела, Час). Поет — мислитель. (Це також характеристика творчості самої Галини Колодій. У ній вона переживає майже бароккове відчуття: суміш страждання і розкоші).



Страсті, проколени радістю,  
невимовна агоніє творчості!

(Творчість)

Martirio traspassado de alegria,  
inefavel agonia de criar!

(Criação)

Мистецтво, це — квітка, що виростає з гумусу тривоги (humus de angústia) — "Мистецтво", Час (Arte).

Шорстка зернина страждання  
.....  
родить поезію.

(Перлина)

Aspero grão de sofrimento  
.....  
gera o poeta.

(Perola)

Поезія — вість, поезія — мудрість. Галина Колодій стає вчителькою християнських принципів: доброти, великодушності, любови. Треба, однак, зауважити, що не всі ці поезії поетично дозрілі. Є серед них такі, особливо з перших збірок, де шукання абсолюту і особистої досконалості шкодять оригінальності мистецького вислову. Вони радше — моралістична проза. Думка тут царює над формою — без хитроців, але також без чаклунства мови. Назви тих поезій переважно абстрактні, надумані. Християнська символіка переважає:

Коли минуть слова,  
заблисне чисте і вічне  
забуте Слово.

(Слово)

Ao passarem as palavras  
brilhará limpido e eterno  
o Verbo esquecido.

(Palavras)

Якщо часом попадають у творчість Галини Колодій утерті образи, кліше — такі як:

вогненний блиск безсмертних віршів  
(Невисловлене)

cadente fulgor de versos imortais  
(Inefavel)

то воно — шкода, бо в авторки — прекрасні метафори і порівняння, саме з християнської символіки. Наприклад, із збірки *Тінь на ріці*: серце — кадильниця перед Богом, душа — вогненний

птах у глиняній в'язниці, мінарети піній, кришталеве дитинство рік, філіграні зарошеного павутиння. У поезії "Ноктюрн" із збірки *Коротке життя* — низка цілком автономних високопоетичних висловів: широка нічна тиша, зовсім вишивана цвіркунами; забальзамований вітер колише місячне сяйво; в тиші душа розносить пахощі молитви. Або такий притаманний авторці алегоричний образ:

Моє серце замкнуло пелюстки над моїм почуттям.  
Медитація... засвітила в мені спокійну ляпдаду.

(Внутрішня перемога)

Meu coração fechou as pétalas sobre meus sentimentos.  
A meditação... acendeu dentro de mim a lampada serena.

(Vitoria Íntima)

Деякі поезії Галини Колодій полонять своєю акварельністю майже далекосхідного характеру. Наприклад, "Елегія ч. 2", із збірки *Дзвінкий плач*:

Окрилена квітка,  
Вцілена в повному леті,  
Впала на асфальт.  
Вітер нюхає її м'які пера...  
Alada flor,  
Atingida em pleno vôo,  
Tombou no asfalto.  
O vento fareja suas penas macias...

Малі поезії-картинки нагадують своєю технікою гай-кай, хоч не зовсім відповідають числом своїх складів вимогам тієї японської форми поезії. Сюди належать такі малі архитвори як "В'язниця" (Prisão) і "Веселка" (Arco-Iris) з *Внутрішнього краєвиду*, або "Пісня повноти" з *Короткого життя*:

Різьбить нас час.  
(Патина висуває  
Статуї з бронзи і старі медалі).  
Cinzela-nos o tempo.  
(A patina realça  
As estatuas de bronze e as medalhas antigas).

(Cancoo de Plenitude)

В цих поезіях знаходиться майже далекосхідний характер мудрости:

Між жестом і тінню  
існують світло і віддаль

і геометрія  
кутів і площин

(Послідовність)

Entre o gesto e a sombra  
ha luz e distancia  
e uma geometria  
de ângulos e planos.

(Intercoerencia)

Деякі поезії з цього циклу це — просто згущена атмосфера:

Біжу за птахом  
і ловлю тільки  
на мурі  
тінь лету.

(Тінь на мурі)

Persigo um passaro  
e alcanco apenas  
po muro  
a sombra de um voo.

(Sombra no Muro)

У книзі *Коротке життя* ряд поезій з циклу "Акварелі", як й із збірки *Дзвінкий плай* такі "медальйони", як "Водограй", "Хром" і "Пендула", не мають іншого призначення, як передати насичену атмосферу. Остання з тут наведених поезій висловлює жаль за минувиною: машина, що розбиває старовинний дім, руйнує одночасно традицію з її "шляхетними жестами забутої ввічливості" (finos gestos de olvidada cortesia).

Ця подорож по творчості Галини Колодїй залишається тільки тематичним оглядом. Тут зовсім не заторкнено синтакси, звукового комплексу, а семантично-фігуративна аналіза зроблена дуже поверховно, тільки наскільки вона мала відношення до мотивів у творчості поетеси.

Якби треба було висунути дві найбільш характеристичні поезії з творчого комплексу Галини Колодїй, можна б запропонувати "Блукання" і "Благодаріте" із збірки *Час*: першу за її оніричний внутрішній пейзаж, другу за її лаконічну філософсько-релігійну згущеність:

... сновидна душа  
починає танцювати.  
Тінь її танцю  
рисує легкі арабески  
на обличчі сна.

(Блукання)

... a alma sonâmbula  
põe-se a dansar.  
A sombra de seu bailado  
traça leves arabescos  
na face do sonho.

(Devaneio)

За все те, що було,  
і за все те, що могло бути,  
благословенна ласка буття.

(Благодаріте)

Por tudo aquilo que foi  
e o que podia ter sido,  
bendita a graça de ser.

(Benedicite)

# НОБЕЛІЯНА

## УРИВОК З КНИЖКИ *БУЦАЛОСЯ ТЕЛЯ З ДУБОМ*

*Олександр Солженіцин*

*Нобеліяна* — це не я вигадав, це коротка телеграфічна адреса Нобелівського фонду (Nobelianum), таж і так прийнято означати усякі розтягнуті урочистості чи пишні оркестрові розробки. Зі мною урочистість — не урочистість, мучення — не мучення, а морочлива розробка протягнулася на два з половиною роки.

У країнах не скованих що таке присудження нобелівської нагороди письменникові? Національне свято. А для самого письменника? Хребет, перевал життя. Камю говорив, що він не заслужив, Стейнбек — що ладен з гордості левом ревіти. (Правда, Гемінгвей не знайшов часу відволікатися на таку дрібницю, відповів, що цікавіше писати чергову книжку, — і це теж правда, хоч і не без кокетування).

А що таке нобелівська нагорода для письменника з країни комунізму? Через пень колоду, не в ті ворота, або не підняти, або під дьогтяний ляп. Від того, що в нашій країні не хто інший, як власне сама влада, від кровожерно-юних днів своїх, загнала всю художню літературу у політичний жолоб — довбаний, не струганий, як на Біломорканалі клали з сирих стовбурів. Сама влада втовмачила письменникам, що література є частиною політики, сама влада (починаючи з Троцького і Бухаріна) вигукувала всі літературні оцінки політичним захриплим горлом — і закрила будь-яку можливість цінувати інакше. І тому кожне присудження нобелівської нагороди нашому вітчизняному письменникові сприймається найперше як подія політична.

Хто у нас був письменник справжній у 20-і, 30-і, 40-і роки — того крізь відьомську хурделицю розпізнати з Стокгольму було неможливо. І перший росіянин, що одержав цю нагороду, був емігрант Бунін, що безцензурно і не під насильством друкував за кордоном свої речі саме в такому вигляді, в якому він їх писав. Ну вже ж, розуміється, нічого, крім лайки й зневаги, *така* нагорода, інститут *таких* нагород викликати в СРСР не міг. Назавжди було вирішено, що нагороди ці нікчемні і навіть газетного петиту не заслуговують. А на розмах аркуша друкувалися — сталінські. І ми всі про нобелівські майже думати забули. І раптом по 25 роках доглянула Шведська Академія Пастернака і зважилася дати йому. Відоме, який це викликало гнів комуністичної партії (Хрущов),

комсомолу (Семичастний) і *всього* радянського народу. І сейсмохвилі цього гніву так ударили під фундамент Шведської Академії, що в очах *прогресивного людства* вона зобов'язана була себе реабілітувати, і то якнайскоріше. І, витримавши пристойні сім років, присудили третьому нашому співвітчизнику, саме авторові прославленої книжки (лише її однієї), надрукованої за третину століття до того і достойно оціненої ще перед бунінською нагородою. І цей поспіх, і ця затримка, і вся форма пригладжування, і наше казенне вдовolenня — рівно відляпали і на третій нагороді гостро політичну печатку.

Хоч у *політиці* весь час обвинувачувано Шведську Академію, але ці *наші* гавкучі голоси робили неможливою ніяку іншу оцінку. Так сталося й з четвертою нагородою, і, якщо не прокинеться Росія — з п'ятою буде те саме.

А що й учені *наші* не дуже часто ті заморські нагороди одержували, то в нас майже й не згадувано про них, до пастернаківської бурі мало хто й знав про існування таких. Я дізнався, не пам'ятаю від кого, у таборах. І відразу визначив, у дусі нашої країни, зовсім політично: оце те, що потрібне мені для майбутнього мого Прориву.

Прориву — великого, а я покищо й малого був зробити не в спроможі. Звичайно не хочеться писати лише посмертне, *надрукуватися* б за життя, тоді й померти спокійно! Але з табору мріялося про це як про нездійснене: де ж таке можливе за життя? Тільки за кордоном. Але й після табору, вічнозасланий: ні сам туди не потрапиш, ні дїшлеш туди свої речі.

Зрештою, на засланні я зумів довести всю свою таборову працю до начинки книжкової палітурки (п'єси Б. Шова, по-англійськи). Тепер якби хтось погодився поїхати до Москви, та там на вулиці зустрів іноземного туриста — тицьнув би йому в руки, а той, звичайно, візьме, легко вивезе, відкриє палітурку, далі до видавництва, там з радістю надрукують невідомого Степана Хлинова (мій псевдонім) — і... Світ не лишиться, звичайно, байдужим! Світ ужахнеться, світ розгнівається, — *наші* злякаються — і розпустять Архіпелаг.

Але — і попросити було нікого, хто до Москви повіз би, я був сам-один у ті роки, і москвини не приїздили до нашого Кок-Тереку погостювати.

Коли ж у 1956 році я й сам поїхав до Москви і приглядався, кому б із заходніх туристів цю книжку перекинути, — побачив: при кожному туристі йде перекладач від держбезпеки, а що найприголомшливіше для старого зека: ті туристи такі ситі, вилощені, втішені своєю радянською подорожжю, — пощо їм наражатися на неприємність?

І поїхав я в Торфопродукт, потім до Рязані, працювати далі.

Далі — ще більше буде написано, ще сильніше можна трусонути. Але й страшніше: ще більший обсяг залегає в небезпеці загинути, нікому ніколи не показавшись. Один провал — і все пропало. Десять років, двадцять років сидіти на цій таємниці — утече, відкриється, і загинуло все твоє життя, і всі довірені тобі чужі таємниці, чужі життя — також.

І в 1958, рязанським учителем, як же я позаздрив Пастернакові: от кому випала замислена мною доля! От *він* то і виконає це! — відразу поїде, так як скаже промову, та як надрукує всю решту, таємне, з чим не можна було ризикнути, живучи тут! Ясно, що подорож його — не на три дні. Ясно, що назад його не пустять, таж він тим часом весь світ перетворить, і нас перетворить — і повернеться, але тріумфатором!

Після таборового вишколу я, щиро, сподіватися був неспроможний, щоб Пастернак обрав інший спосіб дії, мав іншу мету. Я міряв його своїми цілями, своїми мірками — і корчився з сорому за нього, як за себе: як же можна було злякатися якоїсь там газетної лайки, як же можна було ослабнути перед загрозою висилки, і приминено просити уряд, і бурмотіти про свої "помилки і заблуди", "власну провинку", вкладену в роман, — од власних думок, від свого духу відмовлятися — тільки, щоб не вислали? І "славне сучасне", і "гордість за той час, за якого я живу", і, звичайно, "світла віра у спільне майбутнє" — і це не в провінційному університеті професора шмагають, але — на весь світ наш нобелівський лавреат? Ні-і, ми безнадійні!... Ні, якщо викликаний на бій, та ще за таких блискучих обставин, — іди і служи Росії! Жорстокими закидами я картав його, не знаходячи виправдань. Переваги прихильностей над обов'язком я і з юности пробачити і зрозуміти не міг, а тим більше кутим зеком. (Ніхто мені й у голову тоді не вмістив би, що Пастернак уже й надрукувався і висловився і та його стокгольмська промова могла б виявитися не грізнішою його газетних виправдань).

Тим ясніше я розумів, намислював, виривав від майбутнього: *мені* цю нагороду треба! Як ступінь у позиції, у битві! І чим раніше одержу, твердіше стану, тим міцніше вдарю! От уже поведуся тоді в усьому протилежно до Пастернака: твердо *прийму*, твердо поїду, виголошу найтвердішу промову. Значить, зворотну дорогу закрийте! Зате: все надрукую! в с е висловлю! весь заряд, нагромаджений від луб'янських боксів через степлагівські таборів зимові розводи, за всіх удушених, розстріляних, виголодалих і замерзлих! Дотягнути до нобелівської трибуни — і гримнути! За все це доля вигнанця — не занадто велика ціна. (Та я фізично бачив і своє повернення за небагато років).

Одначе, *Іван Денисович*, на всьому світі розхоплений як хрущовська політична сенсація, не вище (у Москві перегнаний на

англійську лакузою-халтурником Р. Паркером, та так і лишилося понині), — не багато наблизив мене до нобелівської. Просто вже з надуми, переплутуючи задум з передчуттям, я чомусь вірив і чекав її, як неминучости. Хоч Пастернак своїм зреченням, а потім і скорою смертю закривав дорогу наступному лавреатові прийти з Росії: як же можна давати нагороду росіянам, як вона вбиває їх?..

А роки — йшли, а речі — все писалися, а надрукувати — не можна, голову відрубають, і все трудніше приховати їх у таємниці, і все прикрише тримати їх марно, — і який же вихід у підпільного письменника?..

Усі роки я в цьому й не змінився, як у таборі викувався, як думав спільно з таборовими друзями: найсильніша позиція — бити нашу мертвотність таборовим знанням, але *звідти*. Тоді вся моя зброя — мені до рук, жодне слово ніяк не затаєне, не спотворене, не пригнуте. І так це міцно я засвоїв, що коли в 68 році Аля (Наталія Светлова), вражена, почала переконувати мене гаряче, що якраз навпаки: *звідти* всі слова мої будуть відбиватися від залізної шкаралущі, що охопила нашу країну, а поки я всередині — сприймальна пориста маса всмоктує їх, доповнюючи, добудовуючи не висловлене і натякнуте, — я здивувався зустрічно. Я вирішив: вона тому так міркує, що в таборі не сиділа.

А була вона мені не випадковий співрозмовець і не одноразовий. Під 69 рік я вирішив передати їй усю свою спадщину, все написане, й остаточні редакції, і проміжні, заготовки, нотатки, відходи, підсобні матеріяли — все, що палити було шкода, а зберігати, переносити, пам'ятати, вести конспірацію не було більше голови, сил, часу, об'ємів. Я саме тоді переступив за п'ятдесят років, і це збіглося з межею в моїй роботі: я вже не писав про табори, закінчив і всю решту, передо мною стояла зовсім нова величезна робота — роман про 17 рік (як я думав спочатку — років на десять). У таку мить прийшов час упорядкуватися з усім минулим, скласти заповіт і забезпечити, щоб це все збереглося і здійснилося вже й без мене, попри мене, руками спадковими, твердими, вірними, головою, що мислить споріднено. Я щасливий був, полегшало мені, коли знайшов усе це разом, і весь 69 рік ми працювали над передачею справ. Тоді ж, спільно, ми знайшли шлях дати повноваження докторові Геєбові боронити мої інтереси на Заході, і створити опорний пункт за кордоном, як нашу філію і продовження, на випадок загибелі обох тут. І — надійний "канал" туди для двостороннього зв'язку. Нечутно, невидимо моя літературна справа перетворювалася на фортифікацію.

При всій цій роботі питання про те, де буду я і що зі мною за рік, за два, мало зовсім не теоретичне значення, від цього на кожному кроці залежало, як вирішувати. До того ж, були й інші



живі пляни: ще з 65 року я носився з думкою про журнал — чи то майбутній, у вільній Росії, чи то самвидавний, і вже тепер. Влітку 69 року ми сиділи з Алею біля Красного Ручія на березі Пінеги і випрацьовували таку складну систему видання журналу, за якою він буде самвидавно видаватися тут (відділ розподілу — глибше його діюча редакція — ще глибше тіньова редакція, готова перебрати справи, коли провалиться діюча, і створити собі другу тіньову), а я — може бути тут, а може бути й *там*, але й у цьому випадку підписую журнал (беру участь у ньому звітти). І при всіх цих випрацюваннях ми так і не зійшлися у корінному питанні: Аля вважала, що треба на батьківщині жити й умерти за всіх можливих поворотів подій, а я, по-таборовому: нехай умирає, хто дурніший, а я хочу за життя надрукуватися. (Щоб у Росії жити і все надрукувати — тоді ще уявлялося занадто ризикованим, не можливим).

Як на гріх, саме в ці дні, утік на Захід А. Кузнєцов, ми на Пінезі слухали через транзистор. Перелякалися на *верхах*, а він звеселася, думав, імовірно: от зараз усю історію поверне. А воно помилка втікацька, зміщення масштабів. Головне ж: тут у нас, в СРСР, майже-майже одностайно не схвалила його освічена кляса, і не лише за податливість гебістам, за гру в доноси, але й за саму втечу: легкий жеребок! Людині невідомій, заїждженому, можна пробачити, але письменникові? Нераціональні ми люди: десятиліттями бродимо і хлюпаємося у гноївці, бурчимо, що погано. І не робимо зусиль видряпатися. А хто видряпається і тікає геть, кричимо: "зрадник! не наш!"

А як думав уряд? Певен: як і я. Поки я *тут*, у клітці, — я їм напівстрашний, мене завжди можна порішити. А *звітти* — я жахливий для них, я встигну (заки всадять ножа мені між ребра, отруять, викинуть з потягу), устигну розгорнути все, приховане ними за півстоліття! — і після того зашморгу їм уже не жити чи лише доклигувати (так мені здавалося).

За Сталіна так і розуміли: усіх незгідних якнайміцніше в'язати. Але, видимо, в останні роки якийсь новий подих пробився навіть у їх туполобу темноту: посадили Синявського-Данієля — несподіваний для них міжнародний скандал; виправили Тарсіса за кордон — відразу все затихло, жодних неприємностей. (Що я — не цілком Тарсіс, цього їм не втямити). І ось Дьомічев, у широкердих розмовах, які бували в нього то з одним, то з іншим письменником, почав обмовлятися:

— Ось ми *вишлемо* Солженіцина за кордон, до його *господарів*, побачить він капіталістичний рай — *сам до нас на череві приповзе*.

Мені переказували, я значення не надавав: звичайний агітпропський хід. Раптом, за десять днів після мого ляпаса

секретаріатові СП\*, увечері 25 листопада 69 року, влучаю *Голос Америки* і чую: "Письменника Солженіцина висилають з Радянського Союзу". (Завтрашнє повідомлення *Літгазети* вони неправильно переслали).

Це було на дачі Ростроповича, перші місяці там, щойно влаштувався. Я підвівся. Ледве пробігли мурашки під волоссям. Може бути, що за якусь годину по мене вже й приїдуть. За рукописи, за заготовки, за книжки — відразу багато чого треба було змитикувати, занадто багато! Хоч усе життя готуйся, а застукє завжди невчасно. Вийшов погуляти лісовими алеями. Був не на свою пору теплий, грізновітряний, сирий, темний вечір. Я гуляв, втягав повітря грудьми. І не знаходив у собі ні боріння, ні сумніву: усе йшло по-приреченому.

З моїх улюблених образів — пушкінський царевич Гвідон. Щоб напевно знищити, засадили, засмопили дитину з матір'ю в бочку і пустили по морю-океану. Але — не потонула бочка, а аршинне хлоп'я росло годинами, та напружилосся, випросталосся,

Вибило дно і вийшло геть! — \*\*  
правда, на березі чужоземному. І саме вийшло і, зауважмо, випустило свою матір.

Не до точности чужого берега повинен образ зійтися, і незміренно честь велика випустити на свободу Матір, — а от як дна тріщать у мене під подошвами і над маківкою, як з бочки вивальюються клепки — це я відчуваю вже кілька років, і лише точної миті не схопив, коли ж саме я дна висадив, чи вже? Чи не тієї самої миті, коли виключення мене з СП обернулося на голосну поразку моїх і наших гонителів? коли *стіна* з тридцяти одного західнього письменника, виявляючи єдність світової літератури, оголосила листом до *Таймсу*, що не дозволить мене скривдити? Чи це ще попереду? І тепер, коли пишу — попереду?

Щось з цього тріску доходило до вух того рішилища, що Чехо-Словаччину осміліло душити, а мене — ні, щось з кострубатої деревини відлітало до них, — бож не висилали мене за кордон, ні (годину пізніше принесли мені завтрашню *Літгазету*, викрадену з редакції), — а лише *припрошували* виїхати, лише *дозволяли*.

А це — інший розклад. Екібастузькому загубленому зекові *запропонували* б — хвилини не вагався б. Але мені сьогоднішньому — *пропонувати*? У відповідь їм пустив по Москві "мо", усний Самвидав:

— *Дозволяють* мені з рідного дому виїхати, добродійники! А я їм *дозволяю* їхати в Китай.

Вони мені — ще в одній газеті натяк. Ще в одній. На Заході —

---

\*СП — Спілка письменників — прим. перекладача.

\*\*Переклад пушкінського рядка: "Вышиб дно и вышел вон!"

віддзвін не абиякий. І норвежці — духом тверді, єдині в Європі, хто ні на хвилину не прощав і не забував Чехо-Словачину, — запропонували мені навіть притулок у себе — почесну резиденцію Норвегії, що присуджується письменникові чи мистцеві. "Хай Солженіцин поставить свій письменний стіл у Норвегії!" Кілька днів я ходив під тим враженням. Друга батьківщина сама себе назвала, сама відкрила обійми. Північ. Зима, як у Росії. Селянське начиння, дерев'яний посуд, як у Росії.

Павза. *Верхи* змовкли. І я мовчав.

Не легко покинути палючий зеківський задум, ненадруковані речі кричать, що жити хочуть. Але скорботним контуром виростала й інша погноблена давня таборова думка: невже ж такі ми жаби-зайці, що від усіх повинні втікати? чому н а ш у землю ми повинні їм так легко віддавати? Та почавши з 17 року, все віддаємо, усі віддають — так воно ніби легше. Уже скільки піддалися цій помилці — перебільшували їх сили, недооцінили свої. А були ж люди — Ахматова, Пальчинський, хто не поїхав, хто відмовився в 23 році підписати заяву на легкий виїзд.

Невже ми такі слабі, що *тут* поборотися не можемо?

А владі ця думка вже, видно, утямлювалася: небажаних позбуватися висиланням за кордон — думка Дзержинського і Леніна, плян "третьої еміграції", чого ми й уявити не могли тоді, з 69 року на 70. На різних закритих семінарах на повний голос оголошували: "Хай Солженіцин забирається за кордон!" Першопоінформований Луї шастав на посольських прийняттях, пропонував західнім діячам: "Чи не запросите Солженіцина на лекції, чи що б, у вас прочитати?" — "Та хіба ж пустять?" — дивувалися. — "Пу-устять!"

Але публічно не висловлювано більше нічого. Осіння криза моя нібито минула, затягувалася. З дачі Ростроповича, де я жив без жодних прав, не приписаний, та ще й у урядовій зоні, звідки виселити кожного можна одним мізинним пальцем, — не виселяли, не перевіряли, не приходили. І поступово складалася в мене зовнішня і внутрішня рівновага, гнав я свій *Август\**, і того року, сімдесятого, сидів би тихіше тихого, не писнув би. Якби не нещасливий випадок з Жоресом Медведєвим на початку літа. Саме в ці місяці, кінця першої редакції й початку другої, визначався успіх чи неуспіх усієї *форми* мого Р-17\*\*, а так потрібна була удача! так потрібна була систематична об'ємна розповідь саме про революцію: таж заплутають її скоро свої й

---

\*Роман *Август 14* — прим. перекладача.

\*\*Умовна назва роману про революцію 1917 року — прим. перекладача.

чужі, що не дошукаєшся правди. І розсудливі докази про долю письменника наводили мені друзі, що відмовляли.

Але — розумом тут не зважити: раптом запече під ногами, виявляється — сковорода, а не земля, — як не затанцюєш? Соромно бути історичним романістом, коли душать людей на твоїх очах. Добрий був би я автор *Архіпелагу*, якби про продовження його сьогоднішнє — мовчав дипломатично. Ув'язнення Ж. Медведєва в *психушці* для нашої інтелігенції було навіть небезпечніше і принциповіше від чеських подій — це був зашморг на самому нашому горлі. І я вирішив — писати. Я перші редакції дуже грізно починав:

### ПО ПЕРЕД Ж Е Н Н Я

(тобто *ім усім*, катам. Спочатку мене особливо заносить, потім умірковуюся). За таторовий час добре я пізнав і зрозумів ворогів людства: кулак вони поважають, більше нічого, чим сильніше кулаком їх улупиш — тим і безпечніше. (Західні люди ніяк цього не втямлять, вони все поступками сподіваються пом'якшити). Ледве продирав я очі ранками — тягнуло мене не до роману, а Попередження ще раз переписати, це було сильніше за мене, так у мені й ходило. Десь з п'ятої редакції пом'якшало:

### ОСЬ ЯК МИ ЖИВЕМО\*

У листопаді 69 попірали мене, що я швидкістю свого вискоку з відповіддю СП *перешкодив* братам-письменникам і громадськості заступитися за мене, налякав гостротою. Тепер, щоб своєю гостротою не втопити Медведєва, я загнуждав себе, тримав, дав академікам висловитися — і лише на Зелені свята, в середині червня, випустив свого листа. Для справи Жореса він виявився, можливо, вже й зайвим — злякалася влада і без того. Але зате — про *психушки* гостро сказав, когось там усе ж таки налякав, як не Лунца, у когось серце стиснетися на майбутнє

Цього листа не могли мені пробачити. І наскільки є певні дані, у ті ж таки червневі дні ухвалили висилати мене за кордон. Підготували *провідні* соцреалісти (здається, в апостольському числі дванадцять) клопотання перед урядом про вигнання мерзотника Солженіцина за рубежі нашої святої батьківщини. Нової ідеї тут не було, але хід справі дано було формальний. Марков та Воронков, запряг не ледачий, передали це в *Літгазету*, та, кажуть, з додатком уже готової й постанови Президії Верховної Ради про позбавлення мене радянського громадянства.

Але знову ж — не зафункціонувала машина, десь завертка не

---

\*Див. додаток ч. 1.

взяла. Я думаю так: дуже явний і близький був зв'язок з жоресівською історією, незручно було за це вигонити, відклали на місяців два-три, бо ж завиню ще в чомунебудь...

А тут — Моріяк, царство йому небесне, розпочав свою кампанію виклопотати мені Нобелівську нагороду. І знову в *наших* розладналася вся гра: тепер вислати — вийде у відповідь Моріякові, по-дурному. І затаїли задум: спочатку нагороду задушити, а потім уже вислати.

(А я за цю осінь саме й кінчав, кінчав *Август*).

Нагороду душити — це ми вміємо. Зібрана була важлива письменницька комісія (на чолі її — Константин Сімонов, багатолікий Сімонов — він же й переслідуваний шляхетний ліберал, він же і всюди вхожий шанований консерватор). Комісія повинна була їхати до Стокгольму і соціалістично засоромити шведську громадськість, що не можна служити темним силам світової реакції (проти таких аргументів ніхто на Заході не вистоїть). Одначе, щоб зайвих командировочних не платити, призначили комісіонерам їхати 10 жовтня, у самий термін. А Шведська Академія — на два тижні раніше на тобі — оголосила, замість четвертого четверга та на другий! Ох, завили *наші*, лапу закусали!..

Для мене 70 рік був останній рік, коли Нобелівська нагорода ще потрібна мені була, ще могла мені допомогти. Далі вже — я розпочав би бій без неї.

А нагорода — впала, як снігом веселим на голову! Прийшла, як у тій анекдоті з Гемінґвеєм: від роману відволікла, саме двох тижників і бракувало мені для закінчення *Августа!*.. Ледве-ледве потім дотягував.

Прийшла! — і в тому талан, що прийшла, по суті, рано: я одержав її, майже не показавши світові свого написаного, лише *Івана Денисовича*, *Корпус* та улегшений *Круг*, всю решту — затримавши в запасі. Тепер уже, з цієї височини, я міг накочувати кулями книжку за книжкою, обважнілі гравітацією: три томи *Архіпелагу*, *Круг-96*, *Декабристы без декабря*, *Знают истину танки*, табору поему...

Прийшла — і вирівняла всі помилки 62 року, помилки повільности, нерозкриття. Тепер ніби й не було їх.

Прийшла — прорвалася телефонними дзвінками на дачу Ростроповича. Вік мені туди не дзвонили — раптом кілька дзвінків за кілька хвилин. Нерозвинена, навіть придуркувата жінка жила на той час у головному будинку дачі, бігала за мною кожного разу, знаючи мене під прізвиськом "сусіда", і за руку тягнула, слухальце виривала:

— Та ви що — з *кореспондентом* розмовляєте? Дайте я йому розповідь — квартири мені не дають!

Вона думала — з кореспондентом *Правди*, інших не уявляючи.

То був норвежець Герге, досконало говорив по-російському, рідкість серед західніх кореспондентів у Москві. От він здобув десь число телефона і ставив питання: чи приймаю я нагороду? чи поїду до Стокгольму?

Я замислився, потім ходив за олівцем з папером, він міг уявити, що я — в розгубленні. А в мене задумане було: тиждень *ніяк* не озиватися і подивитися — як *наші* загавкають, з якого кінця почнуть. Але дзвінок кореспондента зривав мій плян. Промовчати, ухилитися — уже ніби сповзати на погибельну доріжку. І при старому задумі: *усе не як Пастернак*, усе навпаки, лишалось упевнено оголосити: так, приймаю! так, *обов'язково* поїду, *скільки це буде залежати від мене!* (У нас же й наручники накинути не довго). І ще додати: *моє здоров'я — якнайкраще* і не буде на перешкоді такої подорожі! (Бо усі нелюбі у нас *хворіють*, тому не ідуть).

У ту мить я ніскільки не сумнівався, що поїду:

Потім, даючи телеграму-відповідь Шведській Академії: "Розглядаю Нобелівську нагороду як данину російській — (уже ж не радянській, розуміється) — літературі *і нашій важкій історії*".

Тут почали опадати мене несподіванки. Бож хоч і як пообтинані з Заходом нитки зв'язків, а — пульсують. І почали до мене посередніми шляхами доходити: то закид, пощо це про *важку історію*, от і скажуть, що мені дали нагороду саме з політичних міркувань. (А мені без *важкої історії* — і нагорода не потрібна б. За легкої історії ми впоралися б і без вас!). Потім двома посередніми шляхами одне й те саме: чи не хочу я оминати *галасу* навколо мого приїзду до Стокгольму? зокрема Академія і Фонд побоюються демонстрацій проти мене маоїстськи наставлених студентів — так тому чи не відмовлюся я від Гранд-Готелю, де всі лавреати зупиняються, а вони сховають мене на тихій квартирі?

Оце то — так! Для того я й до нагороди крокував з таборового розводу, щоб у Стокгольмі критися на тихій квартирі, від глянсованих сопляків від'їжджати в автомобілі з детективами!

*На ліву* я нічого не відповів, — тоді почали й звичайною поштою приходити: від Нобелівського Фонду — телеграма про те ж таки: "подбаємо знайти для вашого перебування тихіше й прихованіше місце", від Академії лист: вважають вони, що

"Ви самі хотіли б відбути скільки можна спокійніше вашу стокгольмську візиту" і вони зроблять усе можливе, "щоб забезпечити вас квартирою під охороною. Дозвольте додати, що одержувач нагороди зовсім не зобов'язаний мати будь-які стосунки з пресою, радіо і т. д."

"Скільки можна спокійніше"? — аж ніяк не хочу! "Не мати

будь-яких стосунків з пресою і радіо”? — на дідька лисого тоді й їхати?

Урвалася сміливість у шведів! — на тому урвалася, що зважилися дати мені нагороду. (Та вже яке спасибі, як семиповерховий дім!). А далі — бояться скандалу, бояться політики.

Та, їм — так треба, це — пристойно. Але мій непоправно таборовий мозок ніяк не чекав. Ідеш-бредеш, спотикаєшся в колоні по п'ять, руки назад, думаєш: тільки й чекають *там* почути нас. А вони — ніскільки не чекають. Вони дають нагороду з літератури. І природно не хочуть *політики*. А для нас це не "політика", це саме життя.

Так ішло — по одній лінії. А по другій: через кілька днів після оголошення нагороди блиснула мені ідея: от коли я можу в перший раз, ніби рівний з рівним, поговорити з урядом. Нічого тут негожого немає: я здобув позицію сили — і поговорю з неї. Нічим не поступаюся сам, але запропоную поступитися їм, пристойно вийти з становища.

А — кому послати, вагання не було: Суслову! І ось чому. Колись у грудні 1962 року на кремлівській зустрічі Твардовський відрекомендував мене Хрущову, — нікого з політбюра близько не було, ніхто не підійшов. Але коли в наступну перерву Твардовський водив мене по фойє і знайомив з письменниками, кінематографістами, мистцями за своїм вибором, — у кінозалі підійшов до нас високий, худорлявий, з дуже недурним видовженням обличчям — і впевнено простягнув мені руку, дуже енергійно почав її трясати і говорити щось про своє крайнє задоволення від *Івана Денисовича*, так тряс, ніби тепер ближчого приятеля в мене й не буде. Усі інші себе називали, а цей не назвав. Я поцікавився: "З ким же...", незнайомий і тепер себе не назвав, а Твардовський мені з докором напівголосно: "Михайло Андрійович..." Я плечима: "Який Михайло Андрійович?.." Твардовський з подвійним докором: "Та Су-услов!" Бож ми повинні на сітківці й на серці безнастанно носити два десятки їх портретів! — але мене зорова пам'ять часто підводить — от я й не впізнав. Та ось задача: чому так гаряче він мене вітав? Таж при цьому й близько не було Хрущова, ніхто з політбюра його не бачив — значить, не підлабузництво. Для чого ж? Вислів щирих почувань? законсервований у політбюрі свободолобець? — головний ідеолог партії!.. Невже таки?\*

---

\*До речі, 4 місяці перед тим, у липні 62, *це саме* Сулов викликав Гроссмана у справі відібраного роману: занадто багато політики, та й табори з чуток, хто ж так пише, не солідно. Тверднув собі в фотелі, певен був: не з чуток — ніколи не буде, передушили. І раптом така радість йому — *Іван Денисович!*..

Запало це загадкою мені на багато років, жодного разу не роз'яснилося. Але, думав я, містика ще проявиться, ще схрестяться наші шляхи. Одначе, і не схрещувалися. А тепер, у жовтні 70 року, мене штовхнуло — йому!\*

Як тут зрушити лише те, що я запропонував (амнестією впійманим читачам, швидкий вихід і вільний продаж *Корнуса*, зняття заборони з попередніх речей, потім і друк *Августа*), це була б зміна не лише зі мною, а — всіх літературних обставин, а там далі й не лише літературних. І хоч серце рветься до чогось там більшого, до чогось вирішального, але історію змінюють все таки ті, що діють поступово, у кого тканина подій не розривається. Якби можна плинно міняти ситуацію в нас — належало з цим помиритися, належало б і діяти. І це було б куди важливіше, ніж їхати *пояснювати* Заходові.

Але так і зависло. Відповіді не було ніколи ніякої. І в цьому ділі, як і в кожному іншому, від зарозумілості й безнадійності вони втрачали всі терміни будь-що поправити.

А шведи тим часом слали мені церемонійні листи: якого числа, на якому банкеті, де в смокінгу з білим метеликом, де в фракку. А промова — виголошується на банкеті (коли всі весело п'ють і їдять — про нашу трагедію говорити?), і *не більше трьох хвилин*, і бажано лише слова вдячності.

У збірнику *Le Prix Nobel* відкрився мені безпомічний вигляд купки нівельшованих лавреатів із зніяковілими усмішками і превеликими теками дипломів.

Котрий уже раз валилося моє передбачення, непотрібною виявлялася твердість моїх намірів. Я дожив до чуда неймовірного, а використати його — не бачив як. Люб'язність до тих, хто присудив мені нагороду, виявляється, теж полягала не в громовій промові, а в мовчанні, черговій усмішці, кучеряво-баранчиковому волоссі. Правда, можна скласти і прочитати нобелівську *лекцію*. Але як і в ній побоюватися висловитися гостро — пощо тоді й їхати взагалі?

У ці зимові місяці було чекання на мого первістка, але ось нагорода приносила нам розлуку, і я виїжджав, як було попередньо між нами вирішено. Без надії навіть раз єдиний побачити народженого сина.

Виїжджав, щоб груди письменницькі звільнити і дихати для наступної роботи. Виїжджав — переконати? захитати? зрушити? — Захід.

А на батьківщині? — хто і коли це все прочитає? Хто і коли зрозуміє, що для *книжок* — так було ліпше?

У 50 років я присягався: "моя єдина мрія — виявитися

---

\*Див. додаток ч. 2.



достойним надій читацької Росії". А трапився від'їзд — і втік?..

А що, правда: лишитися і битися до останнього? І хай буде що буде?

І ще це кучеряво-баранчикове волосся та білий метелик...

Як на глумливу кару, щоб не хапався засуджувати попередників, я на гребені рішень занімів і захитався.

Я ось як зробити вже хотів: записати нобелівську лекцію на магнетофон, *туди* послати стрічку, і хай у Стокгольмі її слухають. А я — *тут*. Це — сильно! Це — над усе сильніше!

Але напруженого цього півтора місяця (тут напластувалося родинного багато) я вже не в спроможі був скласти лекцію.

А в Саратові чи в Іркутську майбутній, наступний наш лавреат корчився від сорому за цього Солженіцина: чому ж не мукає, не телиться? чому не *іде бухнути промову*?

*Наші* дуже чекали мого від'їзду, підстерігали його! Якраз би й був він у згоді з правилами гри в піддавки: я ніби перетинав усю дошку, бив проходом кілька шашок — але на тому ж і програвав! Достеменно знаю: була виготована постанова, що мене позбавляють громадянства СРСР. Тільки лишалося — мене через кордон перекотити. Є якісь там терміни на подання заяв й анкет, після яких уже запізнюєшся; ніхто тих термінів не знає, але у Відділі Віз і Реєстрацій, в ГБ і в ЦК думають, що всі знають, — і дивувалися: як же я їх пропускаю? На ті тижні притихла, зовсім замовкла і газетна кампанія проти мене. Лише на одному, другому інструктажі проривало, не витримували їх нерви, секретар московського обкому партії, за ним і дзявкала-"міжнародники" (без мене давно жодна "міжнародна" лекція не відбувалася):

— Пан Солженіцин до цього часу чомусь не вносить заяви на виїзд.

А Твардовський, переказували, за мене в кремлівській лікарні теж мучився і розмірковував: як би мені нагороду одержати, не поїхавши? Він лежав з напіввідібраною мовою, з недіючою правою рукою, але міг слухати, читати, стежив за моєю нобелівською історією, а коли поверталася мова, говорив і навіть кричав сестрам і нянькам:

— Браво! Браво! Перемога!

У мене на столі вже лежав відмовний лист і кожного ранку був корегований, де буквою, де комою. Я добирав найліпший день — ну, скажімо, за два тижні до нобелівської процедури. Попри зовнішню твердокам'яність нашої держави, *всередині* ініціатива не виходила з моїх рук: від першого до останнього кроку я тримався так, ніби їх взагалі не було, я ігнорував їх: сам вирішив, оголосив, що *поїду* — і не чіплялися відмовляти; тепер сам вирішив, оголошував, що *не поїду*, і наші ганебні поліційні таємниці

викладав, — і знову ж таки з'їдять, і не пхатимуться перераджувати мені.

А як — переслати? Пошта затримає. Треба віднести самому до шведського посольства, та й домовитися: диплом з медалею хай вручать мені в Москві. Така думка: зберемо якусь півсотню знаних московських інтелігентів — тут і бухну промову! Звідси говорити — ще кріпше вийде, і наскільки!

А як прорватися до посольства? Щастя таке: перед шведським не стоїть міліціонер! Затишний маленький дімок у Борисоглібському завулку. На цілий фотель відгодований кіт. Естафета шведів, що передають мене з дверей у двері (були попереджені). Саме тоді повернувся до Москви Г. Яррінг — шведський посол, а більше того — арабо-ізраїльський миротворець, а ще більше того, як мене попередили, — претендент на місце У-Тана, що відходив, а тому пильний догідливець радянському урядові. Сім років уже Яррінг послує в Москві, за нього була нагорода Шолохову, і з Шолоховим він дуже приятелював і носився.

Потайний, твердий, високий, чорний (на шведа не схожий?), мене зустрів насторожено. Я зручно вмотивував в посольському фотелі і, помахуючи своїм листом, а читати його не даючи:

— Ось я написав листа до Шведської Академії стосовно моєї подорожі,\* але боюся, що поштою затримається, а їм важливо знати вже тепер. Чи не погодилися б ви відіслати?

По-російському він розуміє, а мені через перекладача, аташе в справах культури, Люндстрема:

— Як ви вирішили?

— Не їхати.

Здрігнувся в задоволенні. Йому — спокійніше.

— Завтра ранком буде в Стокгольмі.

Значить, бере дипломатичною поштою. Добре. Відсилаю й автобіографію. А диплом і медалю? Чи не можна б влаштувати прийняття у вашому посольстві?

— Неможливо. Так ніколи не бувало.

— Алеж і такого випадку, як зі мною, ніколи не бувало. Не перерішуйте, пане Яррінгу. Хай подумає Академія.

Упевнено відповідає Яррінг: або поштою, або вручимо вам у кабінеті, як тепер, без присутніх.

Без лекції? Так мені не треба. Нехай лишається все в Академії.

При мені не дав йому листа прочитати, усе залишив і пішов. А обіцянку ж взято.

Клав я три дні, щоб Академія, одержавши, диспонувала моїм листом. На кінець третьої доби призначив вихід у Самвидав. Академія ж вислала мені телеграму, що хоче оголосити листа

---

\*Див. додаток ч.3.

тільки на банкеті. Мені це пізно було, мені *тепер* треба було прояснити, що — не їду. Але випробувати вибухову дію російського Самвидаву шведам не довелося: у самих же прослизнуло між пальцями, здається, при перекладі на шведську, і навздогін послали мені другу телеграму: вибачаються, шкодують, що вислизнуло, чи не пришлю до банкету ще чого-небудь?

Я — нічого не готував: покищо сказав дещо, помірковано, а все головне — в лекцію. Але від телеграми — поштовх!

Цього не було в моєму пляні, але що, правда, один би абзац, що випадає з нобелівської лекції, а сюди — за зачіпкою дат:

"Ваша Величносте! Пані і панове!

...Не можу пройти повз ту знаменну випадковість, що день вручення Нобелівських нагород збігається з Днем Прав Людини..."

Панове, це — моя скитська досада на вас: пощо ви такі кучеряво-баранчикові під світлом юпітерів? чому обов'язково білий метелик, а в таборівій куфайці не можна? І що це за звичай: підсумкову — всього життя підсумкову — промову лавреата вислухувати при їжі? Як щедро заставлені столи, і які їдла, і як їх, незвичні, звично, навіть не помічаючи, передають, накладають, жують, запивають... А — палання напису на стіні, а — "мане текел фарес" не бачите?..

"...Так, за цим банкетним столом не забудемо, що сьогодні політ'в'язні тримають голодівку, відстоюючи свої змалені чи й зовсім розтоптані права".

Не сказано ч и ї в'язні, не сказано — де, але ясно, що в н а с . І це — не вигадане, це — не збіг: відоме мені, що 10 грудня наші зеки у Владимірському централі, і в Потьмі деякі, і деякі в дурдомах будуть тримати голодівку. Об'явиться про це з запізненням — а я ось якраз у термін.

(Серед привітань мені з нагородою було і з потьмінських таборів колективне, але там простіше підписи зібрати, але як то у Владимірській тюрмі умудрилися стягнути 19 підписів через кам'яні стіни? і мені принесуть цими днями найдорожче з поздоровлень:

"Запекло оспорюємо пріоритет Шведської Академії в оцінці звитяги літератора і громадянина... Ревно оберігаємо... друга, сусіду по камері, супутника на етапі").

Без вагання — посилати! Є вже легкість крилата, чому ж не дозволити собі цю пустощ? Як посилати? — та знову ж через посольство.

До часу жбан воду носить.

Минулого разу, боячися перешкоди, пішов без телефонічного дзвінка. Тепер є й номер:

— Пане Люндстрем?.. Тут я одержав дві телеграми від Шведської Академії, хотів би з вами *порадитися*...

(Не казати ж — несучи підкинути дещо).

Бідний Люндстрем, у нього одверто виразно тряслися руки. Він не хотів образити лавреата грубою відмовою, а Яррінґа не було, але (потім узнаю) посол заборонив ще будь-що від мене приймати після того зухвалого листа, не прочитаного в належний час: — "Досить з мене посередництва між Ізраїлем й арабами, щоб я ще посередничав між Солженіцином й Академією". 14 років уже служив Люндстрем у Москві, очевидно, спокійно, і всіма нитками зв'язаний з нею — а тепер ризикував кар'єрою під силовим натиском колишнього зека, не вміючи йому відмовити. Витираючи піт, нервово курячи, і всією постаттю, і голосом, і текстом вибачаючися:

— Пане Солженіцин... Якщо дозволите висловити свою думку... Але я мушу говорити як дипломат... Розумієте, ваше привітання\* містить політичні мотиви...

— Політичні?? — цілковито здивований я. — Які ж? Де?

— Ось, ось, — і пальцями, і словами показує мені на останню фразу.

— Але це не спрямоване ні проти якої країни, ні — групи країн! Міжнародний День Прав Людини — це не політична справа, а чисто моральна.

— Але, бачите, така фраза... не в традиції церемоніялу.

— Якби я був там — я її висловив би.

— Якби ви самі були — звичайно. Але без вас організатори можуть заперечувати... Імовірно, будуть радитися з королем.

— Нехай радяться!

— Але вишліть поштою!

— Пізно, може спізнитися до банкету!

— Тоді телеграмою!

— Не можна: *дістане розголос!* А вони просять зберігати таємницю.

Важкі випали йому 15 хвилин. Брав від мене, ще з вибаченнями, заяву до посольства (про вислання листа). Попереджав, що може й не вдасться. Попереджав, що це — останній раз, а вже нобелівську лекцію ні за що не візьме...

Безжалісно лишив я йому свою промовочку, пішов.

А виявилось: на власні гроші, потративши свій вікенд, він приватно поїхав до Фінляндії, і звідти вислав.

Оце він, європеець: не обіцяв, а зробив більше, ніж обіцяв.

Зрештою, сумління мене не мучить: ті, що тримають голодівку у Владимірській тюрмі, гідні цих витрат дипломата.

---

\*Див. додаток ч. 4.

Образливе інше: бож фразу викинули, на банкеті її не прочитали! Чи то — ніяковіли з уваги на церемоніал, чи то, кажуть, боялися за мене. (Вони ж усі мене шкодують. Як сказав шведський академік Люндквіст, комуніст, ленінський лавреат: "Солженіцину буде на шкоду Нобелівська нагорода. Такі письменники, як він, привикли і повинні жити в злиднях").

Цей мій незвичайний — нобелівський — вечір ми з кількома друзями відзначили так: на горищі в "таверні" Ростроповича сиділи при некрашеному стародавньому столі з дивоглядними ж келехами, при кількох канделябрах свічок і час від часу слухали повідомлення про нобелівську урочистість з різних станцій. Ось дійшло до трансляції банкетних промов. Одне пересилання змазав *глушак*, але таке враження, що моєї останньої фрази не було. Дочекалися повторення промови в останніх вістях — так, не було!

Ех, не знають російського Самвидаву! — завтра раненько поосиплються папірчики з моїм банкетним привітанням.

Знову на інструктажах: "Таж давали йому можливість виїхати — не виїхав! лишився шкодити тут! Усе робить, щоб якнайгірше радянській влад!" Але газетна кампанія проти мене за цим разом (як завжди, коли виявиш силу) не склалася. Прорвалася стаття *Правді*, що я "внутрішній емігрант" (після відмови емігрувати!), "чужий і ворожий до всього життя народу", "скотився в брудну яму", романи мої — "пасквілі". Підпис під статтею був той самий, що й під статтями античехо-словацькими, які штовхнули окупацію, і природно було чекати розгортання і свисту. Але — не надійшло. Ще в генеральській пресі, вірнішої ідеям партії, ніж сама партія, роз'яснювали військовим політрукам, що: "нобелівська нагорода є каїнова печатка за зраду свого народу".\* Ще на інструктажах, як на смикання шнурочка: "Він *між іншим* не Солженіцин, а Солженіцер..." Ще в *Літгазеті* якийсь збіглий американський естрадний співак навчав мене російського патріотизму...

Як і все в них, закисло й цькування проти мене, і лист у Суслова — у тій таки їх німічній і несхідній опарі. Рух — нікуди. Заціпеніння.

Не здійснився мій задум знайти якийсь мирний вихід. Але й нобелівська криза, що загрожувала вивернути мене з корінням, перенести за море чи поховати під пластами, по слабих цих конвульсіях — затихла.

І все лишилося на місцях, наче нічого й не сталося.

У який уже раз я доходив до безодні, а виявлялося — улоговина. Головний же перевал чи головна безодня — все попереду, попереду.

---

\*Коммунист *Вооруженных сил*, 1971, ч. 2.

## ДОДАТКИ

### Ч. 1

#### ОСЬ ЯК МИ ЖИВЕМО

*Ось як ми живемо:* без жодного ордеру на арешт чи медичної підстави приїжджають до здорової людини чотири міліціонери і два лікарі, лікарі заявляють, що він — божевільний, майор міліції кричить: "Ми — органи насильства! Встати!", крутять йому руки і везуть до дому божевільних.

Це може статися завтра з кожним з нас, а от сталося з Жоресом Медведевим — ученим-генетиком і публіцистом, людиною гнучкого, точного, блискучого інтелекту і доброї душі (особисто знаю його безкорисну допомогу нікому не відомим, що загрожені загибеллю, і хворим). Саме *різноманітність* його обдарувань інкримінують йому як ненормальність: "роздвоєння особистості"! Саме чутливість його на несправедливість, на глупоту і виявилася хворобливим відхиленням: "погана адаптація до соціального середовища"! Раз думаєш не так, як *положено* — значить, ти ненормальний! А адаптовані — повинні думати всі однаково. Й управи немає — навіть клопотання наших найліпших учених і письменників відскакують, як від стіни горох.

Та якби це був перший випадок! Алеж вона робиться модою, кривава розправа без шукання провини, коли соромно причину назвати. Одні потерпілі відомі широко, багато більше — невідомих. Догідливі психіатри, клятвопорушники, кваліфікують як "душевну хворобу" і увагу до суспільних проблем, і надмірну гарячковість, і надмірний спокій, і занадто яскраві здібності, і надмір їх.

А між тим навіть проста розсудливість повинна була б стримати їх. Адже Чаадаєва свого часу не торкнули пальцем — і то проклинаємо катів друге століття. Пора б постерегти: хапання вільнодумних у доми божевільних є *духове вбивство*, це варіант *газової камери*, і навіть жорстокіший: муки вбиваних зліші і довготриваліші. Як і газові камери, ці злочини не забудуться *ніколи*, і *всіх* причетних до них будуть судити без терміну давности, на все життя й посмертно.

І в беззаконнях і в злочинствах треба ж пам'ятати грань, де людина переступає в людоїда!

Це — куций розрахунок, що можна жити, спираючися лише на силу, безнастанно зневажаючи заперечення сумління.

15 червня 1970

О. Солженіцин

МИХАЙЛЕ АНДРІЙОВИЧУ!

Пишу саме Вам, пам'ятаючи, що ми з Вами були познайомлені в грудні 1962 року і Ви тоді поставилися до моєї праці з розумінням.

Прошу Вас розглянути особисто і передати іншим членам державного керівництва наступну мою пропозицію.

Я пропоную переглянути ситуацію, створену навколо мене і моїх творів несумлінними діями з Співки Письменників, що давали урядові неправильну інформацію.

Як Вам відоме, мені присуджена Нобелівська нагорода з літератури. Протягом 8 тижнів, що лишилися до її вручення, державне керівництво має можливість енергійно змінити літературну ситуацію навколо мене, і тоді процедура вручення буде відбуватися в обставинах, незрівняно сприятливіших, ніж склалися тепер. З уваги на те, що лишилося мало часу, обмежую свої пропозиції мінімальними рамками.

1) За найкоротший строк надрукувати (при моїй особистій коректі) окремою книжкою, значним накладом і пустити у вільний продаж повість *Раковий корпус* (Держлітвидав, коли йому буде наказано, подолає всю цю роботу за два-три тижні). Заборона цієї повісти, схваленої московською секцією прози, прийнятої *Новим миром*, є чистим непорозумінням.

2) Зняти всі види покарань (виключення студентів з інститутів та ін.) з осіб, обвинувачених у читанні й обговоренні моїх книжок. Зняти заборону з бібліотечного користування ще зацілілими примірниками моїх раніше написаних оповідань. Дати оголошення про підготову до друку збірника оповідань (жодного разу не видаваних).

Коли це буде прийняте і здійснене, я можу передати Вам для публікації мій новий, що цими днями викінчується, роман *Август чотирнадцатого*. Ця книжка і зовсім не може наразитися на цензурні труднощі: вона являє собою детальну воєнну аналізу "самсоновської катастрофи" 1914 року, коли самовідданість і ліпші зусилля російських солдатів й офіцерів були позбавлені глузду і занапащені паралічем царського воєнного командування. Заборона в нашій країні ще й ц і є і книжки викликала б загальний подив.

Якби виявилася потрібною особиста зустріч, розмова, обговорення — я готовий приїхати.

14 жовтня 1970

Солженіцин

КОРОЛІВСЬКІЙ ШВЕДСЬКІЙ АКАДЕМІЇ  
НОБЕЛІВСЬКОМУ ФОНДУ

Вельмишановні Панове!

У телеграмі на ім'я секретаря Академії я вже висловлював і тепер повторно висловлюю вдячність за честь, виявлену мені присудженням Нобелівської нагороди. Внутрішньо я поділяю її з тими своїми попередниками в російській літературі, хто за трудних обставин минулих десятиліть не дожив до присудження такої нагороди або при своєму житті мало був відомий читацькому світові в перекладах і навіть своїм співвітчизникам — в оригіналах.

У тій таки телеграмі я висловив намір прийняти Ваше запрошення приїхати до Стокгольму, хоч й уявляв собі існуючу в нашій країні при кожній закордонній подорожі принизливу процедуру, що чекала на мене, заповнення спеціальних анкет, одержання характеристик від партійних організацій — навіть для непартійного, й інструктажів щодо поведінки.

Однак, за останні тижні вороже наставлення до моєї нагороди, виявлене у вітчизняній пресі, і по-давньому переслідуваний стан моїх книжок (за їх читання звільняють з роботи, виключають з інститутів) змушують припустити, що моя подорож до Стокгольму буде використана на те, щоб відтяти мене від рідної землі, просто загородити мені повернення додому.

З другого боку, у присланих Вами матеріалах щодо розпорядку вручення нагород я виявив, що в нобелівських урочистостях багато церемонійного, святочного боку, втомливого для мене, незвичного при моєму способі життя й характері. Ділова ж частина — нобелівська лекція, не входить властиво в церемоніал. Пізніше, в телеграмі й листі, Ви висловили подібні побоювання щодо метушні, що могла б супроводити моє перебування в Стокгольмі.

Зваживши все вищесказане і користуючися Вашим люб'язним роз'ясненням, що особисте прибуття на церемонію не є обов'язковою умовою одержання нагороди, я волів не вносити клопотання про подорож до Стокгольму.

Нобелівські диплом і медалю я міг би, якщо така форма виявиться для Вас сприйнятною, одержати в Москві від Ваших представників в обосторонньо зручний для Вас і для мене термін. Як передбачено статутом Нобелівського фонду, протягом півріччя від 10 грудня 1970 року я готовий прочитати чи подати письмово нобелівську лекцію.



Лист цей — відкритий, і я не заперечую, як Ви його опублікуєте.

З найкращими побажаннями

27 листопада 1970

*О. Солженицін*

Ч. 4

**ВАША ВЕЛИЧНОСТЕ! ПАНІ І ПАНОВЕ!**

Я сподіваюся, що моя мимовільна відсутність не затьмарить повноти сьогodнішнього церемоніялу. У черзі коротких привітальних слів очікуване й моє. Ще менше я хотів би, щоб моє слово затьмарило урочистість. Однак, не можу пройти повз ту знаменну випадковість, що день вручення Нобелівських нагород збігається з Днем Прав Людини. Нобелівським лавреатам не вільно не відчути відповідальности перед цим збігом. Усім, що зібралися в стокгольмській ратуші, не вільно не побачити тут символу. Так, за цим бенкетним столом не забудемо, що сьогodні політв'язні тримають голодівку, відстоюючи свої змалені чи й зовсім розтоптані права.

10 грудня 1970

*О. Солженицін*

*Переклав Іван Кошелівець*

## ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА

Олександр Солженіцин розпочав літературну працю ще в концентраційному таборі і вже далі продовжував її на засланні й по реабілітації, не зважаючи ні на що, навіть на свідомість — не побачити жодного рядка в друку. "І на заміну, — каже він, — була лише певність, що не пропаде моя праця, що на які голови націлена — ті поб'є, і кому невидимим струмуванням посилається — ті сприймуть. З довічним мовчанням я помирився, як з довічною неможливістю звільнити ноги від земного тяжіння. І рік за річчю кінчаючи то в таборі, то на засланні, то вже й реабілітованим, спочатку вірші, потім п'єси, потім і прозу, я одне лише лелівав: як зберегти їх у таємниці і з ними самого себе".

Так почалася й тривала війна однієї людини з наймогутнішою в світі тоталітарною державою, у якій війні — це було як чудо — людина виходила переможцем. Звісно, в цьому змаганні були щасливі для Солженіцина випадковості: *Іван Денисович* міг і не дійти до рук Твардовського, а дійшовши — не конче був би надрукований в *Новом мире*, треба було ще примхи шаленця Хрущова; і нобелівська нагорода, як зважити на своєрідні нахили шведських академіків, — теж випадковість. Але самими випадковостями нічого не поясниш: треба було ще й виняткової людини, якою виявився Солженіцин. Він вийшов на бій з державою зла під гаслом: не боронитися, а наступати ("кулак вони поважають, більше нічого, чим сильніше кулаком їх уперітиш — тим і безпечніше"). І сталося те чудо: письменник перемагав зброєю слова. Так появились і поширилися через самвидав *Іван Денисович, Раковий корпус, У колі першому* і нарешті *Архіпелаг ГУЛаг*. Одночасно ж писалася й книжка про перебіг цієї війни і про працю над літературними творами, про переховування їх. Здавалося, не буде кінця цій книжці, як і війні її автора. І він усе устатковував свій твір доповненнями. Кінець надійшов з виселенням Солженіцина на Захід, тут уже зроблене і останнє, четверте, доповнення до книжки. Вона появилася на початку цього року у видавництві УМСА-PRESS (Париж), названа автором, щоб показати нерівність сил у боротьбі, яку він вів, — *Бодался телянок с дубом* (в українському перекладі — *Буцалось теля з дубом*).

В одному місці Солженіцин каже: "...уперше в своєму житті я почувую, я бачу, як роблю історію". Сказано про один епізод, дійсне — для всієї книжки: вона про те, як одна людина робить історію. Без жодного перебільшення.

Ми взяли лише уривок з розділу *Нобеліана* і документи, що належать до цього розділу, додані в кінці книжки.

*Іван Кошелівець*

# З'ІЗД "СЛОВА" І ТЕ, ЩО ДОВКОЛА

*Марта Скорупська*

Якось так склалося, що П'ятий З'їзд Об'єднання Українських Письменників "Слово" та 6 пленум Спілки Письменників України відбулися цього року протягом приблизно півтори місяця ("Слово" — 22-23 березня, СПУ — 12 лютого). Цей збіг обставин викликає декілька більш чи менш пов'язаних думок про організоване українське літературне життя на обох континентах та про українську літературу в загальному.

Що саме визначає дану національну літературу? Насамперед, мистецький рівень поодиноких творів, які складаються на неї у своїй сумі. Щоб вдержати належний рівень, вся письменницька продукція проходить те, що в науці називається природною селекцією. В нормальних відносинах, це процес на дальшу мету доволі незалежний від таких факторів, як фінансовий успіх у розпродажі твору, чи смак критики на даному етапі.

Але, на жаль, українська література ні на Україні, ні на еміграції, не розвивається в нормальних обставинах. І тому на Україні "природно" відкидається все (абстрагуючи в цьому від політично неортодоксального), що не співзвучне з офіційно встановленими критеріями — а саме, все, що хоч мінімально виростає понад рівень сірятини, а на еміграції — принцип природного відбору ледве чи функціонує взагалі. Тут діє майже неписаний закон, що, оскільки обсяг письменницької продукції сам собою малий, не годиться відкидати щонебудь, що не підпадає вже таки незаперечно під категорію макулятури. Входять в гру ще й інші моменти — особисті товариські стосунки, всепрониклива клавстрофобія — страх перед замкнутістю емігрантського гетто, й особливо ж, брак постійно діючої професійної критики.

І саме тому, і в Києві і в Нью-Йорку, відбулі недавно письменницькі з'їзди не цілком вірно віддзеркалювали українську літературу, певний етап якої вони поставили собі за завдання проаналізувати.

Про що саме йдеться?

На київському пленумі цілком свідомо та недвозначно виеліміновано (зрештою, не перший раз) всіх тих, хто хотів би писати поза рамками дозволеної, а то й приписаної форми і змісту. Саме про них йдеться в резолюції пленуму (надрукованій у

*Літературній Україні* від 18 лютого 1975), коли згадується про авторів, що "не піднімаються до глибоких суспільно значимих узагальнень, не змальовують з належною художньою силою героя нашого часу — людину праці", про твори окреслені як "ідейно невиразні, позначені дрібнотем'ям і міщанським мудруванням". Бо ж дозволяється писати (на цей раз директива відноситься до права на друк, радше ніж до права на творчість, бо тема пленуму "робота друкованих органів" СПУ) тільки такі твори, "які б утверджували комуністичні ідеали, уславлювали нашу сучасність, пропагували радянський спосіб життя, торжество ленінської національної політики партії, виховували читачів у дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму" (*Літературна Україна*, 18 лютого 1975).

Таким чином, черговий раз затріснуто двері перед усякою творчістю, що в ній могли б проявитися справді глибокі й важливі суспільно узагальнення, і які б могли вивести сучасну українську радянську літературу з її провінційного зашморгу.

В Нью-Йорку, очевидно, не було і натяку на якісь там приписи про що і як писати. Не було ж і мови про важливі узагальнення у неспотвореному розумінні цієї фрази, яких, на жаль, в нашій еміграційній літературі так мало. Ще в вересні 1945 року стверджено в декларації МУР-у (а про продовження засад МУР-у на останньому з'їзді "Слова" згадували декілька разів):

"Час ставив і ставить перед українським мистецтвом те завдання, до якого воно покликане: у високомистецькій, досконалій формі служити своєму народові і тим самим завоювати собі голос та авторитет у світовому мистецтві. Відкидаючи все мистецьки недолуге та ідейно-вороже українському народові, українські мистці об'єднуються для того, щоб у товариській співпраці змагати до вершин справжнього і поважного мистецтва. Це об'єднання українських мистців на еміграції відкрите для всіх діячів слова, поензля, сцени, які пишуть на своєму прапорі гасло досконалого, ідейно й формально зрілого і вічно шукаючого мистецтва (див. Юрій Шерех, *Не для дітей*, Видавництво Пролог, 1964, стор. 231).

Абстрагуючи від нашого погодження чи непогодження з вимогою до літератури "служити своєму народові" чи з критерією "ідейно-вороже українському народові", дискусія з приводу чого була б тут не до речі, нам здається, що було б логічно, а навіть потрібно, використати дату 20-річчя формального існування об'єднання українських письменників поза межами України на те, щоб прирівняти літературний доробок двох десятків років до завдань поставлених в цій "немногословній", але багатозначимій декларації. І не тільки прирівняти, але й признатися собі чесно і совісно, чи вдалося нам "завоювати голос та авторитет у світовому

мистецтві” і чи знаходимося ми хоч на шляху до здійснення цього.

На з'їзді в Нью-Йорку, очевидно, згадувалося про "велику літературу", але скорше у формі данини фразеології, як у формі аналізу та визнання реального, менш відрядного, як ми цього хотіли б, стану. Алеж, навіть чесне визнання нашого справжнього становища ледве чи витворило б таке враження безпомічності перед силою обставин, враження, що переважаюча більшість української еміграційної літератури в певному сенсі вже справа минулого, як його викликав нью-йоркський з'їзд.

Увесь тон з'їзду, наданий вже з самого початку перечитуванням довгих списків імен людей (часто і не-письменників), що відійшли за 17 років існування "Слова", мав дещо поминковий характер. До того ж, оглядова програма з'їзду зосереджувала всю увагу на минуле, на пройдений шлях, але, на жаль, без спроби зробити позитивні висновки на майбутнє. Великою мірою, враження минулості виникало і через відсутність (з невияснених причин) доповіді про українську еміграційну поезію, яка була б вивела цілий ряд імен молодшого, а то і зовсім молодого, покоління, що активно виступає сьогодні в літературі. І тоді може б не створилося уявлення, що хоч були п'єси (і то дуже успішні, судячи по цифрах, що їх навела Ляриса Онишкевич), то не було і немає драми, чи що в Канаді поетами вважають навіть тих, хто, приїхавши до чужої країни шукати кращої долі, висловлював тугу за рідним селом коломийковими "вершиками". І тоді, можливо, не залишався б так чітко в пам'яті слухача доповіді Леоніда Рудницького розподіл еміграційної прози на чотири такі аж надто мало літературні категорії, як: 1) ті, що зберігають свою ідентичність, 2), ті, що доповнюють літературу творену на Україні, 3) ті, що намагаються естетично охопити своє нове довкілля, та 4) ті, що вдаються до жанру абстрактної модерної повісти. (Виникає питання, чи вищеподаний поділ виключає можливість прозового твору, в якому автор зберігав би своє національне "я", пишучи про події, опис яких заборонений в УРСР, естетично пов'язуючи їх з описом свого нового довкілля в жанрі абстрактного модернізму?).

Пишучи про враження винесені в наслідок здійсненої програми з'їзду та відсутности доповіді про поезію, не маємо на меті поділити еміграційну літературу на два покоління, щоб довести, що старше покоління (в даному випадку, переважно прозаїки), написавши вже свої твори, нині мало б відійти у відставку, залишаючи молодшому (здебільша поетам) поколінню виключне право на творчість. Такого поділу немає і не може бути. Тут справа не в віку чи в жанрових уподобаннях, а в суцільному віддзеркаленні всього, що твориться в українській літературі поза Україною.

Якщо прийняти, що з'їзди письменників взагалі корисне явище, а тим самим, що потрібна свого роду організація літературних сил в літературі, творча суть якої є чисто індивідуальним процесом, то організатори з'їздів є зобов'язані брати під увагу у планованих з'їздах всі аспекти даного літературного процесу. І це не тому, як було сказано в репортажі про з'їзд у *Свободі* за 25 березня ц. р., що "поети становлять найбільшу групу серед членства "Слова" і тому відсутність доповідача зажурила багатьох авторів збірок поезій, про які мала бути мова в запланованій доповіді", а тому, що поезія це найбільш досконало розвинутий жанр нашої літератури, і в аналізі творчості в цій сфері мистецького вияву (незалежно від віку та групової приналежності поодиноких авторів) можна було сподіватися почути саме про ті елементи, які нас найбільше зближують до літератур довершених культур. Жанрові поезії, силою її ж природи та й багато довшої традиції в українській літературі, легше вдається уникати тієї провінційщини, яка ще так часто проявляється в прозі, висвітленням суто-українських процесів без спроб усвідомити і показати їх універсальний характер.

Вину за відсутність на з'їзді представників молодшого письменницького світу треба розділити рівно і між тими, що прибули на з'їзд, як і між тими, що не прибули. У деяких колах (і це переважно молодших) домінує настанова, що обов'язком письменника творити літературні твори, а не бути відповідальним за "літературний процес" у цілому. Ця настанова виявляється в багатьох формах, з яких мабуть найбільш негативна більш чи менш тонко висловлена погорда до читача, який мовляв "і так не розуміє" бо йому "бракує культури".

Нормальне суспільство може дозволити собі на настанову, що єдиним завданням письменника творити літературні твори; в американських та інших західних літературних колах ця засада доволі часто і переконливо обґрунтовується. Українському письменникові на еміграції, натомість, ще й приходится виховувати собі читача, якщо він не готовий творити й видавати свої твори виключно для себе та славистичних відділів більших бібліотек. Його читачка аудиторія силою обставин таки дуже вузька. Вона ще й далі звужується, коли взяти до уваги, що не кожний член української спільноти читає, а з тих, хто читає, не кожний читає літературно вартісні твори. (В ширшому світі існує чітка лінія поділу між так званими "бест-селерами" та "літературою" — одне не виключає другого, але й рідко співпадає). Між читачами, в яких доволі розвинутий літературний смак, є і такі, що бажаючи широко сприйняти деякі більш "модерністичні" літературні твори, не завжди розуміють, про що

авторові йдеться. Бо, як не як, але на витворення софістикованої читацької публіки складається великий комплекс факторів. Велика роля належить в цьому і професійній критиці, і справі вивчення літератури в середніх та вищих школах, і створенню належної атмосфери в інтелектуальних колах, і багато ще дечому іншому, чого в нашому звуженому середовищі бракує. З приходом все молодшого покоління потенційних читачів, треба сподіватися, що проблема ще й далі буде загострюватися, бо для того, щоб молода людина хотіла поборювати мовні труднощі, коли їй доступне все багатство літератури країни її народження (включно з високоякісними перекладами зі всіх великих літератур світу) їй потрібне переконання, що українська література, та ще й еміграційна, варта її уваги. На жаль, знання і пошана до однієї літератури не є автоматичною запорукою подібного ставлення до іншої.

Тому український еміграційний автор, незалежно від його віку чи творчого спрямування, якщо він хоче мати читача (а треба думати, він його потребує) мусить присвятити якусь міру своєї уваги читацькій публіці, знайти з нею контакт, і хоч частинно причинюватися до вироблення її смаків і мистецьких критеріїв. А першим кроком в цьому напрямі є участь у письменницьких форумах, на які є запрошувана і позалітературна громадськість. Антитеза на атмосферу безкритичності, яка панувала на останній зустрічі письменників в Нью-Йорку, що на ньому ледве чи не кожен з літераторів, видав друком твір (чи сам видав, чи йому видали), мусів бути згаданий та ще й похвалений, не в демонстративному відмежуванні себе від цього стану, а в заступленні його чимось здоровішим та позитивнішим. Бо навіть вже такі інновації у програмах з'їздів, як тематичні доповіді, з коротшими переліками імен, але глибшою аналізою творів, літературні вечори з виразною селекцією, а не виключно готовістю виступати із читанням своїх творів перед публікою, дискусії над проблемами, які турбують не тільки літераторів, але всіх, кому справи нашої культури не байдужі, без сумніву надали б цим зустрічам актуальності, а тим самим відчуття, що еміграційна література вносить свій вклад в українську культуру в цілості.

Українська література на еміграції, як зрештою й інші ділянки нашого життя поза Україною, стоїть перед рядом нерозв'язаних проблем. Чи не найпекучіша з них це брак систематичної професійної критики, яка б хоч до деякої міри могла вплинути на недіючий процес природної селекції. Проте, про літературну критику на з'їзді "Слова" не було й згадки.

Українська література, чи на еміграції, чи на Україні, не твориться в порожнечі. Хай і підсвідомо, але на кожного

письменника діє і вплив світових процесів, що відбуваються у всіх сферах життя, і вплив спроб у всіх літературах збагнути ці процеси, знайти нові форми вислову універсальних істин, що турбують людство та штовхають його на найвищі щаблі духового вияву. Усвідомлення цього, співставлення його з українською літературою, перевтілення його у власну форму творчості є справою бути чи не бути для української літератури в цілому. Бо тільки на цьому шляху знайде вона вихід на арену повноцінних літератур. Це добре розуміли літератори двадцятих та тридцятих років і саме за це прийшлося їм дорого заплатити. Пишучи в 1936 році, Михайло Рудницький твердив, що "Критикувати це — прирівнювати; прирівнюємо дві величини на те, щоб з'ясувати їх вартість. Десятькі літ наша література, як усе національне наше життя століттями — не могли спромогтися на порівняння; наче дитина, що росте й фізично бореться за право жити, вважали себе за самодоцільну вартість. Тепер ніхто вже з нас не сумнівається, що духову силу народу міримо, наче духову (і фізичну) силу одиниці — протиставляючи їй сили інших, міру яких уже знаємо". (Михайло Рудницький, *Від Мирного до Хвильового*, Накладом Видавничої Спілки "Діло", Львів, 1936, стор. 9-10).

Можливо, що ми сьогодні теж не сумніваємося у цьому, але учасник з'їзду "Слова" в 1975 році ледве чи виніс враження, що еміграційна література є частиною сьогоденного світового літературного процесу, чи й усвідомлення того, що в ній відбуваються пошуки за новими формами. А вона безперечно твориться на тлі найбільш динамічних літератур світу і пошуки в ній без сумніву відбуваються.

В обставинах, де в одній сфері ведеться безпощадна кампанія остаточно позбавити українську мову рівноправності з іншими мовами, а в другій проходить не менш безпощадний хоч більш природний процес асиміляції, який щороку позбавляє українську літературу якогось відсотку потенційно творчих одиниць (не говорячи тут вже про читачів, про яких була мова раніше), питання мови набирають принципової важливості. Хто пише по-українськи? Чому? Які перспективи цієї літератури на майбутнє? Які альтернативи?

Це тільки декілька питань, над якими давно вже пора призадуматися, якщо не хочемо станути одного дня перед фактом повного занепаду української літератури хоч би поза межами України. Очевидно, ніякий з'їзд як такий цих проблем не розв'яже. Можливо, що не розв'яже їх і ряд з'їздів. Алеж бо і суцільне ігнорування цих питань не допоможе знайти виходу із сучасної ситуації.



# РЕЗОЛЮЦІЇ П'ЯТОГО З'ЇЗДУ ОУП "СЛОВО"

Вислухавши доповіді про сучасний стан літературного процесу в Українській РСР та враховуючи наявні документи, свідчення та перевірені факти, учасники з'їзду ОУП "Слово", що відбувся 22-23 березня 1975 в Нью-Йорку, стверджують:

1. В добу сталінського беззаконня й терору в 30-і й 40-і роки українська література зазнала нечуваних в історії цивілізованого світу жертв. За одне лише семиріччя 30-их років, із 259 письменників, критиків та мистецтвознавців, що на початку тих років були творчо діяльними, тодішні поліцейні органи Радянського Союзу — НКВД — арештували, замкнули до концентраційних таборів, розстріляли чи довели до самогубства понад 225 діячів літератури і мистецтва.

2. Після смерти Сталіна (березень 1953 р.) поступово прийшло було до деякого відпруження. Це була короткотривала доба т. зв. відлиги (1955-1965). Саме тоді в українській літературі з'явилася ціла плеяда талановитих молодих поетів, прозаїків, критиків та дослідників, що промовили справді свіжим і щирим словом мистецької правди. Одначе вже від 1963, а особливо від 1965 року в УРСР, як і в цілому Радянському Союзі, знову виникли масові репресії проти насамперед молодих українських діячів літератури, мистецтва, науки. Знову, як і в сталінські часи, звичайними явищами стали обшуки на помешканнях, періодичні виклики, запідозрених у вільнодумстві на допити в КГБ, позбавлення праці, виключення з університетів, недопущення до захисту наукових праць, виключення зі Спілки письменників, Спілки журналістів, Спілки художників, Спілки композиторів і кінопрацівників, створення атмосфери цькування й провокацій, та нарешті — арешти, закриті суди, тюрми, концентраційні табори і... психіатричні лікарні особливого призначення.

3. Наслідком усіх цих видів сучасних репресій української культурі знову завдано великих втрат. Лише останніми роками закритими судами засуджено на довгі роки ув'язнення таких талановитих молодих діячів української культури, як письменники, літературні критики, мистці й науковці-дослідники: Іван Світличний, Євген Сверстюк, Валентин Мороз, Ігор Калинець, Ірина Стасів-Калинець, Михайло Осадчий, Святослав Караванський, Вячеслав Чорновіл, Стефанія Шабатура, Іван Стусь, Іван Сокульський, Євген Пронюк, Василь Лісовий, Олександр

Сергієнко; фізичним і моральним терором обірвано творчу діяльність провідного критика і публіциста Івана Дзюби; змушено до творчого мовчання найвидатнішу поетесу нової доби — Ліну Костенко; виключено з літературно-творчого життя видатних письменників і перекладачів з західноєвропейських мов — Бориса Антоненка-Давидовича, Олесь Бердника, Григорія Кочура, Миколу Лукаша; позбавлено праці й можливості творчого вияву літературознавця й критика Віктора Іванисенка, історика Михайла Брайчевського; заборонено до психотюрем учених, поетів і літераторів Леоніда Плюща, Зіновія Красівського, Анатолія Луїноса, Миколу Плахотнюка, Василя Рубана; також ув'язнено чи піддано іншим формам репресій десятки інших українських науковців і літераторів, імена яких зазначити тут немає змоги.

4. Під претекстом "об'єктивного процесу бурхливого зближення націй при соціалізмі" відбувається насильна русифікація всього культурного й адміністративного життя України. Наслідком цього український народ втратив на сьогодні (в мовно-культурному розумінні) всі вищі й середні технічні та медичні школи, в яких українська викладава мова зовсім усунена. В усіх державних університетах й наукових закладах України викладава мова її народу зведена до ганебного й образливого рівня. Навіть і загальноосвітні школи в більших містах України, включно з столицею республіки, у своїй переважній більшості за мовою викладання є неукраїнськими. Також у господарчих та адміністративних установах більших українських міст українську мову усунено. Її майже не чути вже й на вулицях цих міст. У такому приниженому стані щодо своєї мови український народ перебував тільки в добу чорної реакції російського самодержавства.

5. Проти всіх цих антинародних явищ: арештів культурних діячів, русифікації життя цілої нації, Спілка письменників України, як і всі інші творчі спілки, що постали як добровільні професійні об'єднання зі статутним зобов'язанням захищати права та безпеку своїх членів, на ділі, в практичному житті, грають непочесну роль слухняних агентурних прибудівок адміністративних та поліцейських органів.

6. Щоденні галасливі заклики і накази про "ідеологічне виховання", про "мобілізацію партійної пильності", "непримиренности до буржуазного націоналізму", реабілітація доносів і донощиків, щоденне рабське запевнювання у відданості й слухняності "рідній партії", що тепер запроваджені як обов'язковий культовий ритуал і у Спілці письменників і в інших творчих спілках України, достоменно нагадують темні часи кривавих 30-их років. Це викликає в нас велику тривогу за дальшу

долю як репресованих, так і нерепресованих діячів української культури.

7. Стверджуючи це все, ми, українські письменники, що в реакції проти беззаконня й тоталітаризму змушені були покинути рідний край, висловлюємо свій гнівний протест проти масових арештів та репресій діячів української культури, проти нелюдського способу використання психіатричних лікарень як засобу боротьби з тими, що прагнуть вільно і правдиво думати і, нарешті, — проти русифікації культурного, наукового, шкільного й адміністративного життя нашого народу.

8. Учасники з'їзду звертаються до діячів культури всього світу та їх професійних об'єднань, до Міжнародного П. Е. Н.-Клубу, до всіх гуманістичних, культурних та правових інституцій демократичного світу з закликом підтримати наш протест і виступити рішуче в захист репресованих діячів української культури, засудити ганебну методу використовувати психіатричні лікарні як засіб боротьби з тими, що вільно чи інакше думають і домогтися, щоб 19-ий параграф Деклярації Прав Людини, затверджений Організацією Об'єднаних Націй, був пошанований та виконуваний і в СРСР.

Всі діячі культури, що стоять на сторожі прав людини, не можуть забувати, що свобода людини — неподільна, що існування державного організму, де безоглядно панує тоталітаризм з безмежною системою тюрем і концтраків з його беззаконням, жорстокістю та негачією елементарної свободи людини і цілих народів, є водночас загрозою для свободи, правди й справедливості в усьому світі.

*Учасники П'ятого З'їзду Об'єднання Українських  
Письменників в еміграції "Слово".*

# ПОМІРИ "ЗЕМЛІ" О. ДОВЖЕНКА

Роман Савицький, мол.

Кінофільм *Земля* загально відомий як найкращий твір Олександра Довженка — режисера. На Всесвітній Брюссельській виставці 1958 року цей фільм був визнаний одним із найбільших світових досягнень екрану. Проте, вже раніше, ще за життя О. Довженка (він помер 1956 року) разом із міжнародним успіхом фільм приніс авторові важкі й болючі переживання.

В наслідок цензурних встрявань, змін і купюр виникла проблема точного встановлення оригінального метражу фільму, яка починає розв'язуватися лише у наші дні. Ця стаття є спробою охопити і змірити різні варіанти *Землі* на підставі доступних джерел.

У кіно елементи найновіших досягнень техніки і сутомистецькі первні нерозривно зцементовані в одне пережиття. Довженко, який називав кіно "мистецтвом одержимих", любив і розумів всі складники цього нелегкого процесу. Одночасно і Довженко і довголітній оператор-фотограф Д. Демуцький докладно знали практично-технічні засоби перенесення уявних образів на екран. Їх *Земля* постала з максимальною увагою до краси і настроєвості німого, чорно-білого кіно. Частина фільму була знята на новій, т. зв. "панхроматичній" плівці, більше чуйній на зміни кольорів, тіней тощо, з допомогою чого були створені кадри природи, наприклад, особливо рельєфні як на той час зображення хмар. Через необізнаність персоналу лабораторії з цим новим фільмом, частина шойно сфотографованого метражу була знівечена якомсь через надмірне світло при виявлюванні. Режисер з великим зусиллям поборював такі і подібні труднощі, повторював фільмування, шліфував свій твір.

Після закінчення монтажу, цілість і послідовність зорових вражень з'ясовували точно і повністю задум й ідею Довженка. Це означало теж, що коли б хтось порушив остаточне вже оформлення фільмового корпусу, його акт був би подібним до різання живого організму. Бож кіно, як поезія чи музика, здійснюється лише в часі і його основним мистецьким складником є створений автором ритм.

Довженковий твір оформлювався яких 9 місяців, від літа 1929 до весни 1930, коли закінчено монтаж у студії "Українфільм" в Києві.<sup>1</sup> Лазар Бодик, асистент Довженка при роботі над *Землею*,

1. У році 1929 фірму ВУФКУ (Все-українське Фото-кіно Управління переіменовано на "Українфільм". Деякі джерела, як напр., праці Б. Береста подають фірму ВУФКУ при згадках про *Землю*.

подає дату 26 лютого 1930 як час здачі фільму дирекції Київської кінофабрики;<sup>2</sup> Борис Берест встановив дату 8 квітня 1930, коли остаточно випущено фільм у прокат.<sup>3</sup> Народження нового фільму виглядало зовсім нормальне, але швидко заіснували комплікації. *Земля* зазнала гострої критики тих, які раді були б позбутися нової творчої сили, вбавши Довженка у шухляду формалістів чи натуралістів, або й навіть проголосивши його націоналістом. Не зважаючи на поблажливу заяву Сталіна, що фільм не порушив партійної лінії і факт що в 1930 році фільм демонструвався в Москві на Всесоюзній олімпіяді мистецтв, кампанія проти Довженка не вгавала. Політичний фурор Д. Бедного та фальшивий пуританізм цензорів домігся того, що з негативу вирізали три епізоди: селяни наповнюють сечею радіатор трактора; Наталка зриває зі себе одягу в розпуці; пологи Василювої матері в час похорону сина. Вилучених кадрів могло бути й більше; про це згодом.

Про роль офіційних чинників в цій справі писав у своїх спогадах згаданий вже Л. Бодик та інші. Та найбільш болючими словами врізались ті дні у пам'ять самого Довженка: "...я буквально посивів і постарів за кілька днів. Це була справжня психічна травма. Спочатку я хотів був умерти... фільм був підкорочений, вважався напівзаборонений..."<sup>4</sup>

Час першого цензурування *Землі* можна визначити між весною і літом 1930 року. Цього ж року влітку Довженко перебував у Західній Європі і в листі до режисера С. Айзенштайна, написаного тоді з пансіону "Марія" в Берліні, потвердив, що його фільм "скастровано" ще перед його виїздом за кордон.<sup>5</sup>

Можна здогадуватися, що саме цей перший удар Довженка із противниками його оригінальності вирішив факт, що фільм залишився зовсім німий. Хоч в оригінальних написах названо "музику Л. Ревуцького", цей музичний супровід ніколи не ввійшов до можливої звукової фонограми самого фільму (процес звукодруку на кінострічці) і сьогодні його структура невідома. Правдоподібно оригінальна концепція режисера розраховувала на окреме оркестрове тло для німої *Землі* (що до речі було загальною практикою німого періоду кіна). Певною є тільки зацікавленість Довженка можливостями звуку (у противенстві, наприклад до Чарлі Чапліна) як повноцінним засобом виразу. Ба

2. Лазар Бодик, *Джерела великого кіно; Спогади про О. Довженка* (Київ: "Радянський письменник", 1965), стор. 72.

3. Борис Берест, *Олександр Довженко; Критична монографія* (Нью-Йорк, 1961), стор. 123.

4. Олександр Довженко, "Автобіографія", у зб. *Твори в п'яти томах*. Том перший (Київ: "Дніпро", 1964), стор. 32.

5. Там же, Том п'ятий (Київ: "Дніпро", 1966), стор. 327.

ще й перед приходом звукового кіна на Україну він жалкував: "Яка шкода, що у фільмі не можна говорити". Знаємо теж, що влітку 1930, після Довженкової подорожі в Західню Європу, він зустрівся там з сильним розвитком звукового "тон фільму", про що дуже живо інформував у листах того часу. А в одному з тих листів до Івана О. Соколянського, написаного з Берліну, Довженко коротко згадав про намір озвучити *Землю* за один місяць, договорившись перше з якоюсь європейською фірмою.<sup>6</sup>

Поскільки відомо, з цих плянів залишився тільки вищезгаданий напис про музику Ревуцького. Крім труднощів з цензурою (фільм експортовано за кордон щойно в 1931 році, але в скороченій версії), були чисто технічні проблеми озвучення. *Землю* продюковано на 35 мм німій плівці при стандартній ще "німій" швидкості 16 кадрів на секунду, або 24 стіп на хвилину. Натомість нову швидкість звукового фільму утверджено на 24 кадри на секунду (міжнародний стандарт), отже багато швидший стався рух кіноплівки крізь апаратуру, щоб вможливити добрий звукозапис. Озвучення давніших, німих фільмів можна було вже тоді реалізувати при відповідному прискішенні руху фільму, і тим самим при прискішенні акції на екрані. Тоді (як і сьогодні) нові музично-звукові вартості можна було досягнути відмовившись від природного руху картин, на що надто швидко рішались деякі режисери, перетворюючи у висліді найбільш серйозні драми у пусту гонитву персонажів. Правда, менше викривленими виходили фільми, в яких домінувала гра облич, поміркований рух акторів, довгі кадри взагалі, пейзажі тощо. До таких фільмів належала *Земля*. Та, на жаль, ми не маємо сьогодні даних про пляни Довженка, крім певности, що в 1930 році він ознайомився з способами озвучення з допомогою оркестри і звукових ефектів чи й доданих діалогів. Всі ці можливості вже існували та не було тільки відповідних умов. Довженко мусів викуплювати свій високий рівень творчості іншими темами.

Є підстави думати, що перед висвітленням у США, *Земля* впала жертвою додаткової американської цензури. На це вказують цифри метражів копій фільму у розпорядженні фірми Брендон (подані далі) та спогади керівників цієї фірми, на жаль дуже загальні, занотовані мною телефонічно ще в 1971 році. В такому значно підкороченому стані *Земля* була відома в Америці у 35 мм версії (Арткіно Пікчерс, Нью-Йорк) і теж у 16 мм варіанті (Брендон Філмс, Нью-Йорк-Чікаго-Сан Франціско). Каталог фірми Брендон нотував метраж (точніше час висвітлювання) цифрою 54 хв. Цей час відносився до 16 мм варіанту звукової швидкості 24 кадрів на

---

6. Там же, стор. 326.

секунду або 36 стіп на хвилину, отже відповідав довжині 1944 стіп фільму. Коли б фільм висвітлювати на оригінальній, німій шврдкості 16 кадрів на секунду, час висвітлювання дорівнював би 81 хвилині. Цей 16 мм метраж фірми Брендон рівнявся приблизно 4 860 стопам 35 мм плівки (60 стіп на хв. при німій швидкості, а 90 стіп при звуковій) вживаної у кінотеатрах за посередництвом фірми Арткіно.<sup>7</sup>

Є щось символічне в історії *Землі*, яка є документом про життєву долю її творця. Життя Довженка — з одного боку, міжнародна слава; з другого, куди менше очевидна, але не менш відчутна особиста трагедія відкривача нових світів, якому відібрано кораблі. Така ж і його *Земля* — багата в славу і почесі, але одночасно ограбовувана протягом десятиріч заздрими руками.

Міжнародна слава *Землі* ширилася на Заході, не зважаючи на скорочення фільму. Тим часом, у радянських джерелах 1950-их і 1960-их років, як теж у працях Б. Береста<sup>8</sup> метраж *Землі* був визначуваний незмінно цифрою 1 704 метрів (35 мм фільм), отже яких 5 589 стіп. Ця цифра перевищує метраж копій американських фірм на яких 730 стіп. Але проблема в тому, що радянські праці не вказують, чи подана ними міра є довжиною оригінального негативу, зробленого ще на весну 1930 р. чи якоїсь цензурованої версії. Щойно при зіставленні метражів (при кінці статті) зможемо уявити, наскільки міра 5 589 стіп є зближена до оригіналу

У 1972 році вийшов англомовний варіант *Словника фільмів Жоржа Садуля*<sup>9</sup>, який інформував, м. і., про згадані вже три

7. 35 міліметровий кінофільм вживається від початку кіновиробництва головно в кінотеатрах. Натомість 16 мм плівку (на половину вужчу) далеко легше застосовувати у менших залах, для шкіл, тощо. 16 мм фільм, порівняно новий, вживають при прожекторах пересувного типу. Для домашнього, аматорського вжитку є ще 8 мм фільм, який останнім часом після його вдосконалення теж вживають в освітніх цілях. Фільм *Арсенал* (1929) О. Довженка, наприклад можна закупити у форматі 8 мм.

8. А. Є Жкова, Г. В. Журов, *Українське радянське кіномистецтво 1930-1941* (Київ, Академія Наук УРСР, 1959) стор. 215.

Г. В. Журов, *Київська кіностудія імені О. Довженка; Нарис* (Київ: Держ. В-во Образотворчого Мистецтва і Музичної Літератури УРСР, 1962), стор. 50.

Борис Берест, *Історія українського кіна* (Нью-Йорк: Наукове Т-во ім. Шевченка, 1962), стор. 228.

9. Georges Sadoul, *DICTIONARY OF FILMS*, Translated, edited, and updated by Peter Morris. (Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1972) pp. 428-29. Французький оригінал цієї праці вийшов ще 1965 року. Згадка про три цензуровані епізоди належить редакторові видання П. Моррісові.

цензуrowані епізоди. В цьому словнику оригінальна довжина *Землі* визначена цифрою аж 5 670 стіп, з одночасною заввагою, що для першого висвітлювання за кордон, фільм скорочено до яких 5 200 стіп. Отже цей французький історик кіна, який у своїх працях присвятив багато місця Довженкові, подав був на основі доступних йому джерел оригінальний метраж *Землі*, що сьогодні перевищує усі цифри інших джерел. Метраж за Садулем перевищує на одну хвилину навіть цифру радянських джерел. Наскільки важлива ця одна хвилина і чи Садуль не помилився — питання відкрите.

Найновіший дослідник Довженка в Америці, Марко Царинник, у своїй праці з 1973 року інформує про три вилучені епізоди, але стверджує, що з 1966 року епізоди *Землі* поновлено <sup>10</sup>. Це означає, що три копії гостро-дискусійні сцени таки не загинули і їх збережено або в оригіналі або в скопійованому негативі. Про це мали змогу наочно перекоонатися глядачі Нью-Йорку в дуже інтересному (хоч і не зовсім вдалому) показі *Землі*, на якому зупинюся довше.

В днях 27 до 29 листопада 1970 року кінотеатр "Нью-Йоркер" (88-ма вул. і Бродвей) демонстрував, як вказували оголошення, вперше в США повну нецензуrowану версію *Землі*. Згідно з фірмовими написами перших кадрів фільм походив із фондів головного кіноархіву в Москві (Госфільмофонд). Він ішов німий та з російськими написами. Але зовсім несподівано з'явився один український напис: "У радіаторі нема води", і це відразу підказало, що цілість монтовано із різних збережених ще частин. Дещо, як наприклад, вступні написи виглядали вже стертими, але сам фільм — назагал ні. Правда, були кадри надто зернисті (певний брак чистоти зображення), що знову скріплювало думку про копіювання із різних врятованих копій, а не з оригіналу, який правдоподібно не зберігся. Теж монтажі з'єднання деяких кадрів не переведено всюди вдало і зміни образів не виходили гладко. Проте якість більшості самих кадрів була дуже добра, а органічна цілість фільму викликала враження, що хтось завдав собі чимало труду, реконструюючи оригінальні ідеї Довженка із доступного ще матеріалу. Деякі кадри, як наприклад, дівчина біля соняшників (цей кадр теж мав бути вилучений цензурою) виглядали мов скопійовані із невживаного негативу. Найбільш цікавою у новій версії *Землі* була наявність добре збережених усіх трьох копій нездоzвоzлених епізодів, які вмонтовано логічно в цілість фільму.

Та, на жаль, не обійшлося без наруги над тонкими, ліричними

---

10. THE POET AS FILMMAKER; SELECTED WRITINGS BY ALEXANDER DOVZHENKO, Edited, translated and with an introduction by Marco Carynnyk (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1973).



вартостями *Землі*. Кінотеатр "Нью-Йоркер" влаштував для показу фільму невідповідне музичне тло із звукозапису *Священної весни* Стравінського. Тоді велика кількість глядачів (майже всі американці) вписувалася до пропам'ятного альбому цього кінотеатру. Поруч найбільших похвал самому фільмові (наприклад: "найкращий фільм з СРСР взагалі" й ін.) майже всі глядачі висловили обурення з приводу поєднання Стравінського і Довженка та з брутального понівечення настрою *Землі*. Один глядач, можливо з молодого покоління, висловився так: "Ви заглушили красу Мони Лізи яким, 'психеделічним' світлом!"

Крім такого сприйняття Довженка американцями, цікавим та істотним є метраж цієї, як зазначено, "оригінальної" версії. Фільм висвітлювали чомусь із звуковою, більшою швидкістю і акція була прискіплена (це теж треба віднести на рахунок технічної обслуги театру та недостачі мистецького відчуття). Час висвітлення виносив яких 62 хвилини; при швидкості 90 стіп на хвилину метраж фільму можна б визначити на яких 5 580 стіп (35 мм). Такий метраж майже зовсім відповідав цифрі в уже названих радянських джерелах. Мала різниця (9 стіп) дуже легко могла постати через поновний монтаж,<sup>11</sup> через коливання струму кінотеатру "Нью-Йоркер" або врешті через неточність годинника, яким міряно кіносеанс.

Згідно з інформацією від управи фірми Арткіно, негатив нової реконструкції знаходиться лише в Москві. Американські фірми, як наприклад, Брендон, одержали лише позитивні копії для показів. Реконструкція *Землі* мала б бути випущена у 16 мм варіанті для шкільної освітньої товариства.

Залишається невирішене питання, чи ця реконструкція відповідає на 100% оригіналові Довженка і чи відновлено вже всі колись вилучені в СРСР і за кордоном кадри? Що реконструкція дуже зближена до оригіналу — зовсім певне, та не забуваймо за метраж поданий Ж. Садулем, що перевищує всі дотеперішні копії фільму. Дехто висловлював був думку, що негатив знятої в 1929-1930 роках *Землі* загинув і що існуючий нині негатив є відбиткою, не зовсім певної послідовності. Щоб простежити досконалість кадрів, потрібний оригінальний сценарій. Та згідно із словами самого Довженка "сценарію *Землі* фактично вже нема. Він зник

---

11. Це окрема технічна проблема монтажного пристрою, в яку входить тут немає потреби. Зрештою 9 стіп при німій швидкості рівняються 9 секундам — час відносно незначний, коли його втрату легко приписати технічним проблемам півторагодинного фільму. За відсутністю точніших лабораторійних чи офіційних pomірів можна ствердити, що нова реконструкція практично дорівнює метражеві радянських видань 1950-их і 1960-их років.

у полум'ї Великої Вітчизняної війни разом з усім архівом автора... є лише авторський спогад про сценарій і фільм..."<sup>12</sup>

За відсутністю оригінального негативу і сценарія, самотнім іншим ще можливим матеріалом була б копія фільму, зроблена на весну 1930 з першого негативу. Проте існування такої 45-річної копії майже неможливе, хіба що в міжчасі були з неї зроблені кращі, витривалі на вогонь відбитки. Все ж таки у 1961 режисер Євген Деслав писав,<sup>13</sup> що на Заході існують у приватних руках дві копії *Землі* в оригінальному монтажі. Режисер вже не живе і точніші відомості про ті копії міг би дати евентуально дослідник його архіву, що знаходився в Ніцці, Франція.

Не зважаючи на деякі неясності з метражем *Землі*, цей фільм далі здобуває собі визнання у світі. У 1972 році вийшов новий фільм-антологія фрагментів із праці Айзенштайна, Пудовкіна та Довженка п. з. *Народження радянського кіна*.<sup>14</sup> Цей фільм з англійським коментарем був виготовлений наділі в СРСР і в його фіналі є відомий біг жоней з *Арсеналу* та фрагменти *Землі*, як пейзажі і вбивство Василя. Тим разом музику підібрано добре; нею є *Українська рапсодія* для фортепіану і оркестри С. Ляпунова, неоромантика якої йде в парі із задумом режисера, поета екрану.

#### Порівняльні метражі копій "Землі"

(Зіставлення цифр 35 мм фільму німої швидкості 16 кадрів (сек.)

	стопи	час
1. Оригінальний випуск перед цензурою (за Садулем)	5 670	94 хв.
2. Метраж за радянськими джерелами 1950-их і 1960-их років	5 589	93
3. Після цензури в СРСР, перед висвітленням за кордоном за (Садулем)	5 200	86
4. Копії фірм Брендон і Арткіно (США, 1950-ті і 1960-і рр.)	4 860	81
5. Реконструкція з СРСР (Госфільмофонд, Москва) висвітлена в Нью-Йорку 1970 р.	5 580	93

12. Олександр Довженко, Цит. праця, Том другий, (Київ: "Дніпро", 1964), стор. 39.

13. Євген Деслав, "О. Довженко і Сталін", *Український огляд* (Нью-Йорк) 1961, ч. 6, стор. 79. Автор пише м. ін. про перше цензурування в Римі (без обґрунтування), радянськими діялогастами та звертає увагу на інші ще вирізані тоді сцени.

14. BIRTH OF THE SOVIET CINEMA produced by Harold Mantell & Films for the Humanities in Fair Lawn, New Jersey, U. S. A.

# В ТЕАТРАЛЬНОМУ ЗАКУТІ

## ТЕАТРАЛЬНІ ЖУРНАЛИ ЗА "КРУГЛИМ СТОЛОМ"

*Валеріян Рєвуцький*

Наприкінці квітня минулого року радянські театральні журнали — московський *Театр* (головний редактор О. Салинський) та київський *Український театр* (головний редактор Ю. Луцький) провели в Києві за "круглим столом" конференцію на тему сучасного стану драматургії й театру народів СРСР, вичерпне звідомлення з якої появилoся в журналі *Театр*, ч. 11 за листопад 1974 (стор. 42-53).

Крім московських, у конференції взяли участь київські драматурги — М. Зарудний, О. Левада, І. Рачада, режисери — В. Лизогуб, С. Сміян, Д. Чайковський, мистець — Д. Лідер, критики — Ю. Бобошко, Й. Кисельов, І. Соломонов. Міністерство культури УРСР репрезентував перший заступник міністра культури А. Поляков.

Учасники розмови виявили цілий ряд — інколи й загрозливих — недоліків у ділянці театрального мистецтва і драматургії. Були заторкнені питання незадовільного відвідування театрів глядачем, низької культури театральних вистав, недостачі добрих п'єс, недооцінки Театрів юного глядача (ТЮГ), перекладів та рекомендації на всесоюзну сцену тощо.

Про незадовільне відвідування театрів глядачем говорив у своєму виступі заступник міністра культури А. Поляков. Підтвердив це й редактор *Українського театру* Ю. Луцький, заявляючи, що в Київському театрі ім. Франка кількість відвідувачів становила всього 37-40 відсотків. Про тяжке становище театрів, зокрема на Україні, і про те, що вони втратили глядача, говорив і драматург О. Левада, і московський критик Б. Ємельянов. Останній виявив, між іншим, характеристичний факт, що Театр ім. Щорса в Запоріжжі і Театр ім. Шевченка у Дніпропетровському продають через касу не більше як... 5-6 квитків щодня і покладаються на активність так званих "борзовиків" (працівників бюро організації глядача).

Про стан в ділянці драматургії говорив головний режисер Театру ім. Франка С. Сміян, заявляючи, що бажано було б більше добрих п'єс, і критикуючи драматургів за те, що вони рідко коли заторкують у своїх творах серйозні проблеми й обмежуються здебільшого до констатування життєвих конфліктів, показу їх

вирішення. "Потреба у драматургії незмірно зростає, але драматурги не в силі забезпечити всіх зв'язаних із цим вимог" — ствердив театральний критик Ю. Бобошко, додаючи водночас, що автори зустрічають багато труднощів у проведенні своїх п'єс на сцені і тому ж відходять від драматургії в інші літературні жанри. Згаданий вище критик із Москви Б. Ємельянов подав, як причину незацікавленості глядачів театром, вбогість і вузькість висвітлюваних у драмах проблем і сюжетів. Режисери С. Сміян і В. Оглоблін нарікали на жанрову вбогість більшості сучасних радянських драм: зникли трагедія, водевіль, сатира, романтична п'єса віршами...

Питання культури вистави заторкнув гостро В. Оглоблін, режисер російського театру в Миколаєві, стверджуючи, що сучасні вистави сірі, сумні й нудні, позбавлені дуже часто елементарного смаку. Мало й рецензій, що в них критик говорив би про культуру вистави, оцінював мистецький смак режисера й актора, показував на неухвалене виконання компонентів оформлення. Відомий мистець-декоратор Д. Лідер згадував про часті випадки слабо виявленого й висловленого у виставах конфлікту і незавершеність створюваних образів. Все це спонукало редактора Ю. Луцького звернутися до режисерів (про недостачу кадрів яких говорили також окремо) із закликом глибше відстоювати свої ідеї й експерименти не тільки у виставах, але на семінарах і в пресі...

Під час конференції заторкнуто питання театрів для юного глядача. Московський драматург Л. Устінов підкреслив факт, що на всіх 25 областей на Україні діє всього шість театрів юного глядача, тобто, що в 19 областях таких театрів немає взагалі. Дитячі казки в ТЮГ-ах доручають ставити режисерам й акторам, які воліють від цього завдання відкараскатися. Київський режисер Д. Чайковський ствердив просто, що на Україні театр юного глядача трактують взагалі як другорядну справу і що цим театром цікавляться і пишуть для нього дуже мало драматургів.

Ішла мова також про гостру проблему перекладів добрих п'єс, про недостатню працю драматургів у цій ділянці, про працю репертуарно-редакційної колегії, яка не дбає про якісну селекцію п'єс і надто легко пропускає їх для вистав тощо.

Першу сесію конференції відкрив Опанас (Афанасій) Салинський, редактор журналу *Temp* і водночас секретар Спілки Письменників СРСР і провідний офіційний авторитет у справах радянської драматургії. Це дає підставу здогадуватися, що не київські режисери і драматурги та критики були ініціаторами конференції. Хоч сильно критиковано драматургів, проте справжніми "винуватцями" у відставанні радянських театрів,

зокрема на Україні, виявилися не вони, а театральні діячі, зокрема, режисери. Багато театрів критиковано саме за прояви ремісництва в їхній діяльності і чи не найбільше за тенденцію до ілюстративно-декларативного відтворення тих чи інших явищ радянської дійсності.

З виступів деяких учасників дискусії можна б судити про байдужість, а то й нехіть офіційних чинників з Москви до проблеми розвитку українського театру. Це проявилось у виступі московського критика І. Шостака, який вимагав утримувати в існуванні і дії стару форму українського театру 19-ого сторіччя, а саме музично-драматичні театри, відкладаючи реченець їх "поховання" на неозначене майбутнє, мовляв, це питання дуже складне й поквапні рішення тут ні до чого не приведуть.

Тенденцію затримати ріст української сценічної культури можна б насвітлити ще й іншими фактами. Так, наприклад, згідно із ствердженням київського режисера С. Сміяна, російський драматичний театр у Миколаєві ще на кілька місяців до конференції був на першому місці між театрами України, якщо йде про малу чи просто мізерну кількість глядачів, зацікавлених його виставами. Становище змінилося радикально після призначення на головного режисера цього театру російського театрального діяча В. Оглобліна. Факт цієї "переломової" зміни підкреслила у своєму відзиві під час київської конференції О. Дзюбинська, театральний критик з Москви, мовляв, такої доброї студійної атмосфери, як у російському драматичному театрі Миколаєва під проводом В. Оглобліна, вона вже давно не бачила в театрі. На вистави цього театру, глядач приходить, як на свято, мистецькою культурою свого режисера й акторського ансамблю (до речі, поспровадженого здебільша з Москви) театр примушує людей ставитися до нього і до його вистав уже цілком інакше. Водночас із цим О. Дзюбинська протиставила Миколаївському драматичному російському театрові другий Миколаївський театр, а саме український музично-драматичний. Його вистави вона скритикувала то за натуралізм, то за еклектизм у сценічних засобах, а найбільше їй не подобалося те, що грають актори цього театру у поганому приміщенні, а глядачі сидять на виставах у хустках і в кальошах, словом, як у поганому провінційному клубі.

Якщо дивитися на невідрадне становище Миколаївського українського музично-драматичного театру і ще взяти до уваги труднощі з репертуаром в Одеському театрі ім. Революції, що про них говорили одесити — учасники радянських делегацій за кордоном, як також ствердження головного редактора журналу *Український театр*, що Київський театр ім. Франка мав усього 37-40 відсотків кількості відвідувачів, чи вкінці той факт, що видатні

українські режисери й актори (як, наприклад, Лесь Танюк, В. Добровольський та інші) опинилися в російських театрах поза Україною, то складається не надто відрадна загальна картина. Виходить, що розвиток українського театру зумовлений байдужістю до нього офіційних театральних чинників з Москви, за винятком хіба тільки постійно рекомендованої ними старої "музично-драматичної" його форми... В той же час, як засвідчила О. Дзюбинська, російські театри на Україні користуються всією можливою підтримкою: до Миколаївського російського драматичного театру був викликаний спеціально з Москви артист-малюк В. Кривошеїн для оформлення кожного деталю в залі для глядачів і закулини частини театру.

Як сказано вище, під час конференції її учасники критикували сучасні радянські вистави, мовляв, вони сірі, сумні й нудні. В умовах, де воля режисера обмежена ілюстрацією чи декларативністю пропонованої йому п'єси, головну відповідальність несе не він, але драматург. А ця драматургія не зможе вийти із створеного радянською дійсністю закуту чи пак безвиході, поки, скажімо, безконфліктна драма *Фронт* О. Корнійчука (конфлікт у цій п'єсі відбувається між "добрим" і "відмінним") буде вважатися за ідеальний зразок. Залишаться в теорії також і побажання головного редактора *Українського театру* Ю. Луцького, висловлені в його кінцевому слові у формі заклик до експериментування (експерименти в обмеженому засягу можуть відбуватися в Москві, в Театрі на Таганці, але не в Києві). Така ж сама ситуація і в режисурі. Українська режисура не зможе розвиватися, поки вербувальна метода Гната Юри буде вважатися за сучасну основу української традиційності...

До речі, київську конференцію, закінчив коротким словом Юрій Луцький, закликаючи учасників працювати і творити во ім'я потрібного народові високого мистецтва. Про "високість" і "прогресивність" радянського театального мистецтва можна мати дуже різну думку. Нещодавно відомий канадський театральний критик Д. Рубін відвідав з трупю Онтерійського Стратфорду Західню Європу, Польщу й СРСР. В Польщі Рубін захоплювався деякими виставами польського театру. Оглядаючи в московському Малому Театрі п'єсу *Дипломат* С. Альошіна, Рубін з жахом констатував безприкладний консерватизм вистави й невисокий стандарт режисури. І то в одному з кращих театрів Москви, в центрі. Що ж тоді говорити про периферію, в тому числі й українську?

Йти далеко не треба. Молодий канадський театр після Другої світової війни продовжує постійно розвиватися, хоч його матеріальні спроможності не такі щедри, як у Радянському Союзі.

Але він розвивається і в його репертуарі наявні усі жанри: і класика з трагедією і комедією, і фарса, і сатира, і навіть стара яacobінська драма. Конференція за "круглим столом" у Києві встановила, що такі жанри, як трагедія, водевіль, романтична драма, сатира зникли з українського театрального репертуару останнього часу. В цьому періоді зникли з українського театру також режисери й актори "Березільської" школи Леся Курбаса, не залишивши після себе зміни і тому ж наявні тепер гострі проблеми з головною режисурою. І тому ж ледве чи можна говорити про радянське "високе мистецтво" і "прогрес".

## СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ (XIII)

КПУ В ДОБУ БРЕЖНЕВА

*Іван Майстренко*

Історія КПУ — це історія все більшого врізування її автономних прав. Сьогоднішня КПУ мало чим нагадує КП(б)У перших років революції і років українізації, коли вона самостійно вирішувала важливі політичні проблеми. Досить нагадати, наприклад, впровадження наркомом освіти УРСР Г. Гриньком на початку двадцятих років окремої від РРФСР системи освіти на Україні. Тому історію КПУ доводиться розглядати все більше на фоні історії цілої КПРС.

Але в добу Брежнєва і цього стає замало. Тепер історію цілої КПРС не можна зрозуміти тільки за офіційними її документами. Справжня історія КПРС з важливими змінами й поворотами в її політиці глибоко законспірована. Її можна простежити не з друкованих у пресі постанов, а тільки за наслідками законспірованих постанов. Наприклад, ніде в друкованих документах КПРС не можна знайти бодай згадки про наявність в СРСР "самвидаву", тобто матеріалів опозиції (партійної й непартійної). Так само на Україні не згадується офіційно про існування підпільного *Українського Вісника* чи самвидавних публікацій, як, наприклад, виданої за кордоном українською і чужими мовами книжки В. Чорновола *Лихо з розуму* чи книжки І. Дзюби *Інтернаціоналізм чи русифікація?*, а якщо згадується їх, то в наскрізь викривлений спосіб. Офіційно ніякої опозиції в компартії чи поза її лавами не існує, а існує "одностайне" схвалення партією і всім народом "ленінської" політики партії.

Тому висвітлення історії КПУ брежнєвського періоду доводиться робити, ще в більшій мірі, ніж попередніх періодів, не на підставі друкованих постанов її з'їздів, пленумів ЦК чи інших офіційних партійних документів, а на підставі отих не друкованих, але відомих за кордоном матеріалів "самвидаву" тощо.

Розділ історії КПУ доби Брежнєва ми розпочнемо докладнішим висвітленням причин усунення М. Хрущова від керівництва партією і значення цього усунення для КПУ і УРСР.

Можна назвати три найголовніші причини усунення Хрущова. Перша — це спроба Хрущова послабити владу партійної бюрократії. У хрущовському статуті КПРС, ухваленому її XXII з'їздом (30 жовтня



1961) у параграфі 25 сказано: "На кожних чергових виборах склад ЦК КПРС і його Президії (тепер Політбюра) обновлюється, як правило, не менше як на одну четверту частину. Члени Президії (Політбюра) обираються, як правило, не більше, ніж на три скликання підряд..." Склад ЦК компартій союзних республік і обкомів обновлюється на третину, ще нижчих органів — на половину.<sup>1</sup>

Хрушов, мабуть, і не уявляв, що цей новий порядок, якби він послідовно здійснювався, був би цілим соціальним переворотом, який підкопувався б під існування нової панівної класи, так званої партійної "номенклатури". Саме за це партійна бюрократія й організувала переворот проти Хрушова, який стався у жовтні 1964 року. Характерно, що на першому ж після Хрушова партійному з'їзді (XXIII з'їзд КПРС, квітень 1966) була ухвалена невеличка постанова "Про часткові зміни в Статуті КПРС", у якій вставлено величезної ваги параграф 3: "Беручи до уваги пропозиції багатьох партійних органів та комуністів і враховуючи, що в партії при виборах відбувається регулярне оновлення складу партійних комітетів... і що регламентація в цих питаннях на практиці себе не виправдала, вважати недоцільним зберігати надалі в Статуті КПРС положення, які визначають норми оновлення й змінність складу партійних органів і секретарів партійних організацій. У зв'язку з цим параграф 25 із Статуту виключити".<sup>2</sup>

Таким чином довічність привілеїв нової класи — "номенклатури" була врятована. А щоб замаскувати історичне значення згаданої постанови XXIII з'їзду КПРС, до неї додано нікого не зобов'язуюче платонічне побажання: "Доповнити параграф 24 (Статуту) вказівкою про те, що при виборах усіх партійних органів — від первинних організацій до ЦК КПРС — зберігати принцип систематичного оновлення їх складу..." Хрушов програв від запаморочення своєю владою: спираючись на партійну бюрократію, він хотів позбавити цю бюрократію її попередньої сили й привілеїв.

Другою причиною усунення Хрушова від керівництва партією була згадана вже в попередньому розділі децентралізація управління економікою з ліквідацією всесоюзних виробничих міністерств і передача керування промисловістю республіканським і міжобласним раднаргоспам. Це призвело до розквіту "местніцтва" (протиставлення місцевих інтересів інтересам центру), що поєднувалося із зростаючим національно-визвольним рухом неросійських народів. Децентралізації управління економікою вимагали її ж інтереси, але ніхто не передбачав небезпечних для диктатури сторін цієї реформи. Нічого дивного, що на вересневому пленумі ЦК КПРС 1965 року ухвалено ліквідувати раднаргопси і відновити всесоюзні промислові міністерства.

Постанови вересневого пленуму ЦК КПРС 1965 року різними обіцянками замаскували наступ центру на права союзних республік.

1. "Устав КПРС", ж. *Коммунист*, ч. 16, листопад, 1961, стор. 107.

2. Газета *Правда*, 9 квітня 1966, стор. 4

Так, новий секретар ЦК КПРС Л. Брежнєв обіцяв у промові на пленумі "поширення прав союзних республік у галузі плянування, капітального будівництва, фінансування, праці й заробітної платні"<sup>3</sup>. У дійсності ж минулі десять років після ліквідації раднаргоспів показали, що союзні республіки фактично позбавлені права керувати промисловістю на своїй території. Уряд УРСР має право керувати тільки місцевою промисловістю. Найважливіша машинобудівельна промисловість цілковито підпорядкована Москві, і її українські заводи відмовляють показувати Києву навіть свої пляни та різні звіти. Це паралізує територіяльне плянування.

Але і з всесоюзного погляду централізм у керуванні промисловістю виявився шкідливим. Радянська преса наводила цікаві факти. Наприклад, за часів раднаргоспів один ризький машинобудівельний завод діставав деталі з сусіднього ризького ж заводу. Після ліквідації раднаргоспів ці заводи були підпорядковані двом різним промисловим міністерствам у Москві. І ризький машинобудівельний завод був прикріплений своїм міністерством діставати деталі від свого ж заводу в Новосибірську, бо згаданий ризький завод належав тепер іншому промислового міністерству у Москві, яке не хотіло постачати чуже міністерство деталями свого заводу. У зв'язку з цим зросли між-республіканські перевозки. А це не тільки зробило промислову продукцію дорожчою але й гальмувало її зростання, бо не завжди транспорт своєчасно приставляв, скажімо, ті ж деталі з Новосибірська до Риги. Замість "місництва", що колись було небезпечне тільки для центру, тепер вирости "відомчі інтереси" міністерств, які стали небезпечними для всіх.

На Всесоюзній економічній нараді 1968 року заступник голови Держпляну УРСР П. Розенко казав, що постачання заготовок (деталів) за межі України на далеку віддаль зросли в 1968 році (до травня) порівняно з 1965 роком майже вдвічі. Зростає безгосподарність. Наприклад, за доби раднаргоспів творилися спільні для багатьох заводів даної території котельні, ливарні тощо. Тепер же кожне міністерство хоче мати при своєму заводі нехай невеличку, але власну котельню чи ливарню. Так, наприклад, на Харцизькому машинобудівельному заводі (Донбас) був за часів раднаргоспів побудований корпус для виробництва 12 тисяч тонн ковкого чавуну, призначеного для сорока підприємств України і дванадцяти підприємств РРФСР. Тепер московське промислове міністерство, якому підпорядкований Харцизький завод, перетворило цей ливарний корпус на механічний цех тільки свого власного заводу, і згадані підприємства України й РРФСР залишились без чавунних деталей.<sup>4</sup>

Господарський централізм ЦК КПРС збанкрутував. ЦК КПРС

---

3. *Экономическая газета*, ч. 6, жовтень 1965, стор. 3.

4. *Экономическая газета*, ч. 22, травень 1968 стор. 12.

робить поворот до децентралізації. Але не децентралізації в інтересах союзних республік, а, навпаки, проти їх інтересів. Наприклад, творяться міжреспубліканські спеціалізовані промислові об'єднання, що охоплюють заводи кількох республік і тим руйнують їх адміністративні, господарські й національні кордони. Таке руйнування провадиться не тільки в промисловості, але і в інших галузях радянського життя. Так, наприклад, ліквідована слава у свій час Всеукраїнська сільсько-господарська академія, а в Києві відкрито відділ Всесоюзної академії с-г наук ім. Леніна (ВАСХНІЛ) для України й Молдавії. Очевидно, що в такій міжреспубліканській установі українській мові немає місця...

Третьою причиною усунення Хрущова від керівництва було його намагання зміцнити свою особисту владу коштом придушення ініціативи партійного апарату, який привів його до влади. Це було наслідування ще свіжих метод Сталіна. Але Хрущов не був Сталіном і хрущовські часи не були вже сталінськими часами. На верхах КПРС проти Хрущова відбулася змова під час його перебування на відпочинку в Криму. Кажуть, що коли він повернувся до Москви і взявся боротися зі змовниками, телефони були вже поперемінювані і він не міг зв'язатися з потрібними йому людьми. За це небажання підкоритися змовникам Хрущова позбавили усіх почестей і відсунули в скромне приватне життя. Після смерти він не удостоївся навіть бути похований під кремлівською стіною, що йому належало як голові партії й уряду.

Новий керівник КПРС, генеральний секретар її ЦК Леонід Брежнєв врахував особисті помилки Хрущова і став слухняним зряддям партійного апарату, який складає йому промови, регламентує кожен його політичний крок, робить із нього авторитетного для всієї партії "царка". Брежнєва вже не можна обвинуватити в тому, в чому обвинувачено Хрущова: "волюнтаризм, антинауковий підхід до керівництва, прожектерство, захоплення адміністративними методами керівництва, суб'єктивізм у політиці". Словом, Брежнєв не може вже ігнорувати партійний апарат, який "науково" й без "суб'єктивізму" підготовляє рекомендації для керівника. Брежнєв ніколи не буде скинений партійним апаратом, а якщо падатиме, то разом з ним.

Наскільки влада апарату ЦК КПРС сильніша за владу генерального секретаря ЦК і всіх членів Політбюро, ілюструє такий факт. Ще за Хрущова більшість членів Політбюро (і сам Хрущов) висловились у пресі за створення кооперативних колгоспсоюзів. Це була б значна реформа, що полегшувала б господарську діяльність колгоспів і робила б їх більш незалежними. Але до офіційної постанови Політбюро в цій справі не дійшло (апарат не допустив), і справа закінчилася створенням рад у справах колгоспів при міністерстві сільського господарства і в областях та районах. Як за царя був "Совет по крестьянским делам" при міністерстві хліборобства. Самі селяни не сміли об'єднуватися (і за царя й тепер), а за них селянські справи вирішувала й вирішує бюрократична держава.

Вважається, що Хрущов був менший русифікатор, ніж Брежнев. Це не так. Брежневська русифікація підготовлялася з часів Хрущова (як хрущовська з часів Сталіна). Тільки за Хрущова вона не дозріла до брежневських форм. Та й Брежнев не відразу запровадив ті форми й ту "ідеологію" русифікації, яка запанувала від XXIV з'їзду КПРС (30 березня — 9 квітня 1971). Власне ніяких спеціальних рішень у справі русифікації XXIV з'їзд КПРС не ухвалював. Тільки в доповіді Брежнева була в досить туманній формі повторена теза, яка звучить так: "За роки соціалістичного будівництва в нашій країні виникла нова історична спільність людей — радянський народ"<sup>5</sup>. Вислів "радянський народ" теж не новий. Десятки років в СРСР вживаються вислови "радянський народ", "радянські народи", "народи СРСР".

Але ця формула Брежнева (партійного апарату) була на XXIV з'їзді КПРС оздоблена такими заспокійливими висловами, що захований за нею російський шовінізм для стороннього ока губиться. Ось ця заспокійлива формула: "За минулі роки... було зроблено нові кроки по шляху всебічного розвитку кожної з братніх радянських республік, по шляху дальшого поступового зближення націй і національностей нашої країни. Це зближення відбувається в умовах уважного врахування національних особливостей... Партія і надалі зміцнюватиме Союз Радянських Соціалістичних Республік, послідовно здійснюючи ленінський курс на розквіт соціалістичних націй та їх поступове зближення. Партія і надалі виховуватиме всіх трудящих у дусі соціалістичного інтернаціоналізму, непримиренности до проявів націоналізму і шовінізму, національної обмежености і чванливости, в якій би то не було формі, в дусі глибокої поваги до всіх націй і народностей"<sup>6</sup>.

Усі прихильники СРСР за кордоном і багато советознавців будуть тільки дивуватися, чому українців, як і представників інших націй СРСР, не задовольняє така лагідна формуловка Брежнева. Тим часом фактичний стан речей навчив багатьох відсівати з езопівської мови КПРС зерно від полови. Один приклад (із багатьох) з радянської дійсности. Зараз провадиться переселення дрібних національностей Північного Кавказу з гір у долини, бо, мовляв, гірські аули гальмують технічний прогрес. (Полова). Але в долинах нові села творяться за принципом: від кожної національности по кілька родин і, звичайно, декілька російських родин, або таких, що знають російську мову. До цього всього російська школа, російські газети, російський клуб, радіо. Це мав би бути отой "добровільно" творений "радянський народ". Не звиклі до життя в долинах, часто болотяних, гірські народи не зближуються, а вимірають, як твердять їх представники. Таке "зближення" провадиться серед усіх національностей, особливо в автономних республіках РРФСР. (Це відсіяне від полови зерно).

5. Газета *Радянська Україна*, 31 березня 1971, стор. 7 (підкреслено в газеті).

6. Там таки.

У згаданій доповіді Брежнєва на XXIV з'їзді КПРС проривається відверто російський шовінізм. Він майже дослівно повторює слова Сталіна з 1945 року. Брежнєв каже: "В утворенні могутнього союзу рівноправних народів... відиграли свою роллю усі нації і народності нашої країни, і насамперед великий російський народ. Його революційна енергія, самовідданість, працьовитість, глибокий інтернаціоналізм по праву здобули йому ширю повагу всіх народів нашої соціалістичної батьківщини. (*Тривалі оплески*)".<sup>7</sup> Різниця з Сталіном тільки та, що Сталін, як грузин, пристосовувався до російського шовінізму (щоб той його не скинув), а Брежнєв, як росіянин, уже пишається силою своєї нації.

Про значення XXIV з'їзду КПРС підпільний *Український Вісник* ч. 8 пише так: "Політика русифікації неросіян в СРСР завжди була невід'ємною частиною внутрішньої політики КПРС. Але в останні роки вона ще більше посилилася. XXIV з'їзд КПРС можна вважати початком нового етапу в національній політиці СРСР — етапу тотальної русифікації".<sup>8</sup>

Тотальна русифікація провадилась уже перед XXIV з'їздом КПРС: з'їзд тільки оформив її ідеологію "радянського народу" та надав їй офіційної партійної лінії. Ще до XXIV з'їзду КПРС зростав на Україні протест проти русифікації. У 60-их роках він набув широкого характеру і збігся зі зростом політичної опозиції в цілому СРСР. Опозиція в Росії і на Україні була рухом молоді й увійшла в історію як "покоління 60-их років". Боротьба з національним протестом української молоді була основним змістом політичної історії КПУ шістдесятих і сімдесятих років. Ця боротьба не зафіксована ні в рішеннях партійних з'їздів КПУ та пленумів її ЦК, ні в інших друкованих документах КПУ. Тому й розглядати історію КПУ цього періоду доводиться в основному за матеріалами "самвидаву".

Офіційна історія КПУ цієї доби представляється так. Перший секретар ЦК КПУ Микола Підгорний був в червні 1963 року відкликаний до Москви і обраний на пост секретаря ЦК КПРС. 3 грудня 1965 року він став головою Президії Верховної Ради СРСР. Він очолював КПУ від 1957 року. Під час його керівництва відбулося три з'їзди КПУ — позачерговий XX (16-17 січня 1959), XXI (16-19 лютого 1960) і XXII (27-30 вересня 1961). Як уже сказано, ці з'їзди тільки штампували рішення ЦК КПРС. XX з'їзд КПУ "одноставно схвалив тези доповіді на XXI з'їзді КПРС, в яких було викладено контрольні цифри семирічного плану СРСР на 1959-65 роки, конкретизував завдання семирічного плану для республіки".<sup>9</sup> XXI з'їзд КПУ "виробив

---

7. Там таки (підкреслено в газеті).

8. Газета *Українські Вісті* (Новий Ульм, Німеччина), ч. 39, 13.X.74 (за *Смолооскіпом*).

9. *Радянська Енциклопедія Історії України*, т. 2, стор. 454.

заходи для виконання семирічного плану, схвалив зовнішню політику КПРС. Перед партійними організаціями України з'їзд поставив завдання поліпшити ідеологічну роботу і роботу для добору, розстановки і виховання кадрів". "У рішеннях з'їзду наголошувалося на важливості виховання трудящих в дусі інтернаціоналізму, радянського патріотизму, дружби народів, на посиленні боротьби проти всіляких проявів ворожої марксизму-ленінізму ідеології, насамперед ідеології українського буржуазного націоналізму".<sup>10</sup> XXII з'їзд КПУ "одноставно схвалив проєкт нової Програми і Статуту КПРС, визначив дальші завдання боротьби за дострокове виконання семирічного плану і перспективи розвитку республіки в наступному двадцятиріччі".<sup>11</sup> Вихваляючи проєкт нової програми КПРС, XXII з'їзд КПУ ні словом не згадав про дискримінацію в цій програмі української мови й культури, про намічену програмою русифікацію неросійських народів СРСР.

На місце Підгорного від липня 1963 року першим секретарем ЦК КПУ обрано Петра Шелеста, який до цього був другим секретарем ЦК КПУ, а ще перед тим секретарем Київського обкому КПУ. Під керівництвом Шелеста КПУ відбула XXIII (15-18 березня 1966) і XXIV (17-20 березня 1971) з'їзди. Вони відбувалися, як і раніше, напередодні чергових з'їздів КПРС. Офіційно керівництво П. Шелеста нічим не відрізнялося від керівництва його попередника, типового прислужника Москви, М. Підгорного. Проти українських патріотів Шелест умів підбирати найгостріші вислови. Ось, наприклад, що казав він на XXIV з'їзді КПУ 17 березня 1971 року: "В брудному антирадянському хорі ганебна роль відведена заклятим ворогам нашого народу — українським буржуазним націоналістам, цим підлим зрадникам батьківщини, відщепенцям, яких, мов пиліоку, розвіяв по світу вітер історії".<sup>12</sup> Звичайно, це був виступ з позицій клясових. Він бив українських емігрантів не за те, що вони українські патріоти, а за те, що "буржуазні". Проти українських патріотів в КПУ й поза нею в УРСР Шелест уникав виступати. Свої клясові позиції Шелест загострював більше, ніж інші керівники КПРС. Покриваючи своїм авторитетом український радянський патріотизм, що його Москва переслідувала руками КГБ, Шелест своїм клясовим радикалізмом і "лівізною" хотів, мабуть, довести, що в СРСР можна сполучати український патріотизм з найтвердішою комуністичною лінією, що боріє проти русифікації не обов'язково "буржуазні" націоналісти. Мабуть, цим треба пояснювати, що, гуртуючи навколо себе українських комуністів-патріотів, Шелест одночасно був проти пом'якшення відносин з Західною Європою і нібито за окупацію Чехо-Словаччини 1968 року. (Це, одначе, ще не перевірене, але не виключене).

10. Там таки, стор. 455 і том I, стор. 509.

11. Там таки, т. 2, стор. 455.

12. Газета *Радянська Україна*, 18 березня 1971.

Шелест не раз виступав на оборону чистоти української мови, явно розходячися тут з лінією Москви на засмічення української мови русизмами. При зустрічі з делегацією компартії Канади Шелест висловив думку, що явно розходилася з духом радянської дійсності. Шелест сказав канадським делегатам: "Деякі товариші деколи висловлювали помилкові думки про те, що вони називають злиттям мов, але тільки дурень може гадати, що російська мова стане панівною на Україні".<sup>13</sup> Це говорилося в той час, коли по українських містах провадилася ліквідація українських шкіл і по всіх лініях відбувся затиск української мови й культури. А Шелест у цей час називає затискувачів дурнями. Це вже було зовсім необережне підкопування під власні позиції вождя КПУ. Але Шелестові прорвалося.

На численні протести української інтелігенції проти утиску української культури й незаконні репресії проти її діячів Шелест дозволяє письменникові Іванові Дзюбі умотивувати ці протести з марксо-ленінських позицій. Так була створена капітальна праця Дзюби *Інтернаціоналізм чи русифікація?*, яка потрапила за кордон і вийшла кількома мовами.

Шелест іще вірив у можливість повернення компартії до українізації. Є відомості з самвидавівських джерел, що Шелест доручав міністрові вищої та середньої освіти УРСР Ю. Даденкову опрацювати проєкт українізації вищої освіти на Україні. До кінця своєї діяльності на Україні Шелест намагався зміцнити зв'язок компартії з українською інтелігенцією, а відтак і з українською нацією. Москва з доносів її апаратів у Києві знала про ці настрої і дії члена Політбюра ЦК КПРС П. Шелеста, але толерувала це ще до XXIV з'їзду КПРС. Але для одвертої русифікації, що її запровадив цей з'їзд, позиції Шелеста стали вже нестерпними. Вони гальмували "зближення" й "злиття" націй. Перед Шелестом постало завдання не тільки обірвати "загравання" з українською інтелігенцією, але й активно підтримати курс на масові її арешти й черговий розгром. На це Шелест піти не міг. Через десять місяців після XXIV з'їзду КПРС Шелест вирішив продемонструвати Москві яку шкоду приносить для СРСР антиукраїнська політика.

У трьох київських українських газетах — *Робітнича газета*, *Радянська Україна* і *Літературна Україна* були надруковані погромницькі статті проти українського "буржуазного націоналізму", який ніби-то нав'язав спілку з маоїзмом. Стаття в *Робітничій газеті*, яка започаткувала цю кампанію, називалася "Китайські розкольникі і українські націоналісти". Це було в лютому-березні 1972 року. А вже в травні Шелеста відкликано з України, а рік пізніше переведено на пенсію. Для Москви мала значення не кампанія Шелеста проти маоїзму й українського націоналізму, а поширення на Україні (через три київські газети) відомостей про згоданий зв'язок українського визвольного руху

---

13. Канадська комуністична газета *Життя і слово*, 1 січня 1968, стор. 17.

з червоним Китаєм. У Москві це (як і все протикитайське) викликало паніку.

Феномен Шелеста знаменний у багатьох відношеннях. Поперше, він показав, що русифікацією України обурюються не тільки рядові інтелігенти та члени КПУ, але й деякі її керівники. Подруге, історія з Шелестом довела, що "одностайна" підтримка Компартією України русифікаторської політики Москви це тільки маска і що досліджувати історію КПУ та українську дійсність на підставі офіційних документів не має сенсу, бо в брежнєвську добу офіційні документи пишуться головне для того, щоб приховати справжній стан речей. Історія з Шелестом також довела, що Москва не може покладатися повністю на апарат КПУ, хоч основні його кадри добирає сам ЦК КПРС. Наприклад, секретаря ЦК КПУ з питань ідеології А. Скабу призначав не Шелест, а відділ кадрів ЦК КПРС. Так само після Скаби — Овчаренка. Після Овчаренка — Маланчука. Все ж і за такого централізму люди можуть виявитися непевними. Щобільше, навіть відвиклі від України українці, будучи присланими на працю в КПУ і бачачи дискримінацію української нації і її культури, можуть перейнятися українським патріотизмом. Як ото й Шелест, який від початку війни до 1954 року працював у РРФСР і, очевидно, відвик навіть від української мови. Русифікація й великодержавний шовінізм викликають опір в усіх, хто ще не втратив зв'язку з народом.

Таке переродження українського комуніста яскраво продемонстрував на собі канадський українець Іван Коляска. Як комуніст, він у 1963 році був запрошений на студії до Києва. Українську радянську дійсність він полюбив у Канаді заочно й безкритично. Та в Києві він побачив русифікацію й зневагу росіян до української культури. Повернувшись до Канади, він надрукував англійською й українською мовами книжку *Освіта в Радянській Україні*, де фактами довів зріст русифікації. У передмові до цієї книжки Коляска пише, що він ночами не спав, навіть захворів, переживаючи своє розчарування.

"Як я не старався переконати себе, — пише Коляска в передмові, — що тут не було примусу, що це природний і немінучий процес, з яким треба буде вкінці погодитися! Але вранці я був знову на вулиці, де зударявся з гіркою дійсністю. Всюди були росіяни з їхньою нахабністю, зухвалістю та презирством до української мови, з їхнім відвертим виявом почуття російської зверхности".<sup>14</sup>

Цінність цього свідчення в тому, що русифікацію комуніст Коляска побачив як вияв не інтернаціоналізму й комуністичної конечности, а як наступ російського шовінізму і саме це Коляску відштовхнуло.

Народження одвертого українського протесту проти русифікації І. Коляска відносить приблизно на 1964 рік. "У грудні 1965 року, — пише

---

14. І. В. Коляска, *Освіта в Радянській Україні*. (Переклад з англійської мови). Цитата з передмови, стор. XV.



Коляска в передмові, — прийшла достовірна інформація, що після мого візду (до Канади) у Києві почалися масові арешти й допити людей, вороже наставлених до русифікації”.<sup>15</sup> Не існує точного переліку українських підпільних груп в УРСР, а також одвертих протестів і кількості заарештованих. Деякі дані наведені в книзі В. Чорновола *Лихо з розуму*, в збірнику документів *Українські юристи під судом КГБ*, у вісьмох числах *Українського Вісника*, в московській *Хроніка текущих событий* та в інших матеріалах українського й російського самвидаву. Українське підпілля, самвидав, арешти українських діячів, одверті протести проти русифікації й арештів та переслідувань (наприклад, позбавлення праці у держави-монополіста) — все це не могло не впливати на погляди й дії Шелеста та інших діячів КПУ, що не втратили зв'язку з народом і не перетворилися на бездушних бюрократів. І саме цей динамічний український рух, що буyno розквів, починаючи від шестидесятих років, був основним змістом політичної історії КПУ. Хоч боротьбу з цим рухом вели більше московські апарати і їх відгалуження на Україні, а не ЦК КПУ і тим паче не її обкоми.

Становище Шелеста, а тепер його наступника В. Щербицького, взагалі статус першого секретаря ЦК КПУ можна порівняти з становищем наказних українських гетьманів XVIII сторіччя. Вони з ласки російських царів очолювали Україну, але всі політичні проблеми України вирішували не вони, а царський уряд і його апарати на Україні — різні малоросійські колегії, військове командування тощо. Безправність “наказного” секретаря ЦК КПУ можна ілюструвати на такому факті: перед делегацією компартії Канади Шелест називав дурнями тих, хто “може гадати, що російська мова стане панівною на Україні”. А підпорядкований Шелестові (але призначений Москвою) Скаба каже канадцям: “важливим є те, що техніка розвивається, а не мова”. Або підпорядкований Шелестові міністер освіти УРСР заявив делегатам Канади, що “питання національних прагнень не залежить від мови”.<sup>16</sup> І Шелест безсилий тут встановити спільну лінію для своїх “підлеглих”. Тим паче, коли думка підлеглих збігається з лінією Москви, а думка Шелеста явно “єретична”. І усунення Шелеста є пересторогою для його наступника Щербицького: триматися лінії Москви, а не “єретичної” лінії Шелеста.

Особливості режиму КПРС полягають у тому, що цей режим старанно приховує й маскує болячки своєї системи, а силу (реальну й удавану) старанно випинає. Реальною силою СРСР є першорядно озброєне військо. Але ця сила стоїть на глиняних ногах (соціальна база), вона при першому серйозному потрясенні може легко розвалитися і звести нанівець значення збройних сил. Проте досвід царської Росії

15. Там таки, стор. XIV.

16. З матеріалів самвидаву.

навчив КПРС, що самодержавний реакційний режим, якщо він має могутні збройні сили, може довгий час триматися і на глиняних ногах та бути навіть "жандармом Європи".

Багато даних говорить про велику слабкість режиму КПРС. Досить навести такий ніби дрібний факт. Гозгром у Москві восени 1974 року виставки модерного малярства. Ще зрозуміла заборона немілої режимові літератури. Література — це мистецтво слова, а опозиційне слово може дійти до найширших мас. Але чому такий страх перед модерним малярством, яке для широких мас мало зрозуміле? Цей страх означає паніку режиму навіть перед незрозумілим для мас, але не підпорядкованим чиновникам з апарату ЦК мистецтвом.

Або другий теж ніби дрібний факт. Це лист 20-річного харківського комсомольця Юрія Дзюби до міністерства внутрішніх справ СРСР і до секретаря Об'єднаних Націй, датований березнем 1971 року. Юрій Дзюба просить дозволу на еміграцію з СРСР. При тому він з дивовижною для 20-річного юнака спокійною мудрістю критикує режим СРСР. Ю. Дзюба пише таке: "Уже той факт, що українець пише цього листа російською мовою, говорить про сильний підупад національної української культури в УРСР. З малого дитинства мене змушували навіть думати по-російськи. Для цього від дитячого садочка і далі в середній школі уся виховна й загальноосвітня робота провадиться російською мовою... Газета харківських комуністів 'Красное Знамя' видається російською мовою... В крамницях і ресторанах всі говорять тільки російською мовою. Якщо заговорити з ними по-українському, то це викличе якусь навіть огиду до тебе... В книжних крамницях ніколи не можна дістати творів Т. Г. Шевченка... Навіть у бібліотеках, коли береш читати книгу українською мовою, помічаєш бридливу усмішку бібліотекаря... Викликає пошану намагання балтицьких народів зберегти свою мову й культуру. Яюсь будучи в Талліні, мені доводилося розмовляти з молодими естонцями англійською мовою, бо вони абсолютно не реагували на мої запитання російською мовою". Не може бути, щоб на Україні був тільки один такий Дзюба. Їх тисячі. А це означає, що молоде покоління українців перебирає до своїх рук прапор національно-визвольної боротьби.

Є ще один фактор, який загрожує останній в світі колоніальній імперії — СРСР. Цей фактор — червоний Китай. Небезпека вісімсот-мільйонного Китаю особливо сильна тим, що він викриває експлуататорську, імперіалістичну природу радянського режиму, ізолює його від революційного руху в світі і тим прискорює наближення генеральної кризи в СРСР.

# НАЦІОНАЛЬНЕ ТА ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНЕ В НАШІЙ ДОБІ

*Мирослав Прокоп*

Проблема взаємовідношення між національним та інтернаціональним, між інтересами однієї нації та інтересами і зобов'язаннями, що випливають з її приналежності до ширшої людської інтернаціональної спільноти, є в нашій добі дуже складна і має особливі аспекти.

З одного боку, у жодному з дотеперішніх періодів свого розвитку людство не переживало такої міцної насиченості національними первнями та емоціями, прагненням до вияву власної національної, духовно-культурної особовості різних народів, ба навіть призабутих, або досі несформованих етнічних груп, як це діється у наш час. З другого боку, ніколи ще досі розвиток цивілізації, досягнення в галузі техніки, вимоги економіки, не зближували різних народів так міцно і не штовхали їх до все тіснішої співпраці, як саме тепер.

На перший погляд ці дві тенденції можуть викликати враження, що це дві протиставні, взаємно себе нівелюючі сили. Зокрема сучасна техніка, засоби масової комунікації і транспортації, потреби господарської співпраці, можуть ставити під знак запити проблему суверенності нації, її державної незалежності, чи навіть її існування як тривало відмінної від інших національної спільноти. Бо сьогодні ніякий народ не може відгородити себе від інших непрохідними межами: їх проломлює модерна техніка. Радієві та телевізійні хвилі, сучасний комп'ютер, взагалі не респектують міждержавних кордонів. Там, де держави порівняно малі територією, як наприклад, у Західній Європі, реактивний літак впродовж годин перетинає численні кордони.

Якщо йдеться про ту частину світу, в якій народи користуються демократичними свободами, то такому процесові зближування народів ніхто не протидіє, навпаки, кожна розумна людина може його тільки вітати. Між цими народами існує справді вільний обмін ідей, духовних цінностей, відбувається постійний рух населення, можна подорожувати без окремих дозволів і віз. Національні інтереси тут часто співпадають з інтересами ширших, понаднаціональних спільнот.

Немає сумніву, що дальший розвиток техніки ще більше штовхатиме народи у цьому ж напрямі. Ясно, що сьогодні,

наприклад, забруднення води в Рурському промисловому районі — це не тільки справа, що заторкує життя німецького, але також французького народів, і з цим лихом вони мусять спільно боротися. Так же само в обопільному інтересі США і Канади є зберегти чистоту води у п'яти озерах, що творять частину кордону між ними.

Ясно, що такі вимоги життя зближують народи, причиняються до взаємопізнання, ведуть до притуплювання, а далі і до ліквідації упереджень, спірних проблем між ними. Сьогодні історичні конфлікти, що приводили до воєн в Західній Європі, розцінюються із зовсім іншої перспективи.

Було б неоправдано сказати, що в цих нових умовах немає цілком причин для конфліктів. Вони є і бувають інколи гострі, зокрема в галузі економіки. Відомі, наприклад, заперечення Канади чи південноамериканських держав проти пенетрації чи й поведінки американського капіталу, або скарги канадців на те, що американське радіо і телевізія небезпечно конкурують з канадськими засобами масової комунікації, опановують публічну опінію, зокрема в комерційних справах, в галузі побуту, культури. Відомі також обопільні застереження французів з одного боку й англійців з другого щодо участі Англії в Європейському Спільному Ринку. Словом, національні інтереси поодиноких народів не завжди співпадають з інтересами інших, часто вони розбіжні, отже узгіднювання їх вимагає чимало зусиль, взаємних уступок, компромісів. Проте самої свідомості спільноти інтересів та потреби співпраці між цими народами вони не міняють.

Чи такий розвиток взаємин між народами веде до послаблення елементу їхньої національної окремішності, перетворення тих народів у якусь одну, понаднаціональну, а в дальшому, анаціональну спільноту?

Зовсім ні. Насамперед, коли говоримо про народи Західньої Європи, то тут маємо до діла з виразно оформленими націями, що мають за собою довгу традицію, культуру, звичаї й ін. Думати, що в результаті все тісніших зв'язків, німці або голляндці перетворяться у французів чи італійців, або навпаки, було б, очевидно, абсурдом. Не менш недоречно було б також думати, що в процесі поступового зближування, ті різні своєю мовою, культурою, традицією нації можуть створити якусь одну нову понаднацію, з однією культурою, мовою, звичаями, чи взагалі загинути і стати якимсь безнаціональним суспільством.

Життя доводить, що не дивлячись на все тісніші зв'язки між народами Західньої Європи (а це стосується також інших районів світу), первень національної окремішності там дуже міцний. Про це чимало написано в новішій соціологічній літературі. Інтересні

спостереження з цього погляду зробила востаннє також американська публіцистка Флора Луїс у чотирьох статтях-есеях на сторінках газети *Нью-Йорк Таймс*, від 23 березня 1975 починаючи. Вона писала, що сьогодні "Європа — це скоріше абстрактне поняття чим спільнота суспільств", бо кожний європеець відчувається приналежним насамперед до свого народу і турбується найперше своїми національними інтересами, а тоді зойно він член ширшої, понаднаціональної спільноти.

Такий зворот в поглядах дуже характеристичний, коли пригадати, що безпосередньо після закінчення другої світової війни дуже багато писали на Заході про т. зв. широкопростірні концепції, про те, що західноєвропейські нації будуть мусіти перетворитися в якісь Об'єднані Штати Європи, бо, мовляв, їхній вузький націоналізм, їхній національний егоїзм накоїв багато лиха, призвів до численних кривавих воєн тощо. Чимало говорили тоді також про одну всесвітню державу, про всесвітній уряд й ін. Такі ідеї захопили навіть деяких американців і в другій половині 1940-их років голосною була афера одного громадянина США, який віддав свій громадянський папшорт і проголосив себе громадянином світу ч. 1. Ясно, що з цієї утопії нічого не вийшло і згаданий ентузіяст згодом повернувся до своєї американської нації. Звичайно, усе це зовсім не значить, що всі ідеї об'єднання Європи чи інших районів світу — це утопія, але це доводить, що об'єднувати можна тільки свободні народи, і то повільним процесом, в якому національні інтереси кожного з них можна буде погодити з інтересами ширших формацій.

Варто ще підкреслити той факт, що сьогодні народи Західної Європи зберігають свою окремішність і не стали якимись безнаціональними "європейцями", не послаблює їхньої обороноспівності в обличчі небезпеки московської агресії. Виглядає, що саме ця небезпека їх найбільше цементує. Об'єднує їх також свідомість того, що обороняючи Західню Європу, її культурні надбання, її принципи громадських свобод, вони рівночасно боронять свою власну націю. Таким чином здоровий націоналізм європейських народів не перешкоджає їм бути рівночасно добримі интернаціоналістами.

Та й взагалі тенденція до збереження своєї національної ідентичности, настороження проти того, щоб перетопитися в будь-якому спільному понаднаціональному горнилі, помітна сьогодні не тільки серед історичних, давно оформлених націй. Так само цупко держаться свого зовсім недавно народжені колоніальні народи. На території колишніх африканських колоній, де західні колонізатори в минулому самовільно повикраювали

окремі адміністративні одиниці, тепер народилися й далі народжуються нові народи та нації, що розшукують своєї біографії у знищених і померклих великих цивілізаціях.

Найбільшою однак несподіванкою наших днів є те, що також всередині старих, ніби гомогенних націй все голосніше про себе дають знати окремі етнічні групи. Згадана попередньо Флора Луїс писала про сильні автономістичні процеси серед бретонців, валійців, шотляндців. Чи згадані ферменти приведуть до утворення серед цих груп також політичного сепаратизму, про це важко сьогодні говорити. Певним однак є те, що в умовах демократичного суспільства існують великі можливості задовольняти легітимні прагнення окремих етнічних, культурних, мовних груп. Коли ж і це не заспокоює їхніх аспірацій, тоді політичне відокремлення є одинокою розв'язкою, байдуже чи це станеться в результаті збройної визвольної революції, як у більшості випадків історії, чи шляхом договірної "революції", як наприклад, це сталося у взаєминах між Швецією і Норвегією, чи Англією й Індією.

Вкінці, у зв'язку з цим треба згадати ще один феномен наших днів. Це експлозія етнічних і расових почувань в США, дарма, що тут йдеться про країну, складену з імігрантів, а не про традиційну націю європейського типу.

Відомо, що в останньому десятиріччі Америка пережила суспільні і національні, чи етнічно-культурні та расові потрясення, що їх можна вважати революційними. Справа не тільки в тому, що на вулиці багатьох американських міст вийшли тисячі людей, що відбувалися там зудари з поліцією, як і не в тому, що під час однієї кількадевної демонстрації горіли окремі райони Вашингтону, явище, яке могли обсервувати на телевізійних екранах мільйони людей не тільки в США, але і в інших країнах світу. (Коли б таке трапилось в Москві то це було б, мабуть, кінцем совєтської, поліційної держави). Натомість справа в тому, що в результаті тих подій в небуття мусіла відійти (правда, вже й до того часу не шанована) теорія і практика т. зв. перетоплюючого кїтла в Америці. Та й вислідом їх було те, що різні, досі дискриміновані групи здобули в суспільстві визнання і позиції, про які раніше вони не могли й думати. Що в американському суспільстві заїснував сьогодні повний, тривалий мир — твердити ще не можна, але певне є те, що події останнього десятиріччя призвели до більшого вирівняння між прагненнями поодиноких груп та одиниць, що між (умовно кажучи) "національним", чи точніше, етнічно-груповим та "інтернаціональним" утворився певніший балянс.

## II

Усі з'ясовані тут проблеми мають свої окремі аспекти під владою тоталітарної комуністичної диктатури, передусім у Радянському Союзі.

Подібно як в інших частинах світу, там також діють закони динаміки національного етосу і, рівночасно, зближування народів. Але це зближування не випливає там з добре зрозумілих інтересів тих народів і не визначається там свobodно вибраними тими народами урядами. За обов'язуючою в СРСР догмою, там проходить "щораз далі йдуче, поступове зближування націй" (визначення у промові Брежнєва на 24 з'їзді КПРС в 1971 році — *Правда*, 30 березня 1971), і воно є кероване Центральним Комітетом КПРС. А що ЦК КПРС (принаймні від 17 з'їзду в 1934 році), іде, у своїй політиці у відношенні до неросійських народів, виразно слідами царських режимів, то й тепер метою керування Москвою процесами зближення народів СРСР є привести неросійські народи не тільки до повної державно-адміністративної уніфікації (що наділі, хоч і всупереч конституції СРСР, вже сталося), але також до етнічно-культурної та мовної єдності. Правда, це насильство прикривається гарними словами про спільні інтереси, взаємодопомогу, інтернаціоналізм та ін. Вахляв політичної термінології тут дуже широкий і гнучкий.

Подібно до таких понять, як свобода слова, друку чи зборів, як самовизначення народів, як невтручання у внутрішні справи, також питання взаємовідношення між національним та інтернаціональним в Радянському Союзі поставлене горі дном. На цю тему, як і загалом про національне питання написано там хіба тисячі книжок і брошур та безліч статей. (Часто приходиться дивуватися чому там так багато пишуть про справи, які, згідно з офіційним становищем, давно вирішено). Але всі ці писання наче не з цього світу, у повному відірванні від дійсності, від тенденцій розвитку міжнародних взаємин не тільки у сторонньому світі, але також в самому СРСР.

І ще одне. Уся комуністична доктрина у світоглядovому та суспільно-політичному відношеннях є пересичена догмами, що можуть задушити навіть свіжі уми, але в питанні взаємовідносин між національним та інтернаціональним, догматизм, фразеологія, проповідування думок, що яскраво суперечать усім фактам і дійсності, переходять усякі межі.

Питання, про яке тут говоримо, в устах радянських теоретиків (і політиків також) звучить так: Нація — це категорія історична, а її виникнення пов'язане з появою капіталістичного способу виробництва. Керівною силою нації є буржуазна класа, що поневолює інші класи. В протиставленні до буржуазної нації

існують нації соціалістичні, де немає буржуазних визискувачів, але є гармонійна співпраця між робітництвом і селянством на базі соціалістичної економіки. В соціалістичній нації зникають різниці між селом і містом, а між соціалістичними націями зникають поступово національні відрубності, що з часом приведе до повного злиття націй.

Правда, кажуть комуністичні теоретики, злиття націй прийде щойно в умовах перемоги комунізму у світовому масштабі. Заки до цього прийде, будуть існувати окремі понаднаціональні спільноти народів у різних районах світу, подібно як таку спільноту вже сьогодні творить т. зв. радянський народ.<sup>1</sup> Його складові частини, значить різні нації СРСР живуть за принципами інтернаціоналізму, що є виразником міжнародної солідарності всіх трудящих світу. А обов'язки, що випливають із завдань інтернаціональної солідарності, завжди вищі від національних інтересів кожної окремої нації. Вона мусить ними поступатися в користь СРСР, чи цілої соціалістичної системи.

Для кожного обсерватора процесів, що проходять сьогодні у світі, чи проходили раніше в галузі міжнаціональних взаємин, немає сумніву, що такі догми (бо саме про догми тут йдеться), зовсім далекі від життя. Зокрема, якщо йде про політику Москви, вони прикривають зовсім інший зміст.

Один з видатніших американських дослідників цього питання Руперт Емерсон пише, що "вражає факт, що насправді в жодному випадку нації, які досягли державної незалежності, добровільно не об'єдналися у ширшу спільноту, що перебрала б на себе їхні суверенні права, або істотну частину тих прав".<sup>2</sup> Щодо взаємин між національним та інтернаціональним, то він пише: "Нація — це сьогодні найширша спільнота, яка у кризових ситуаціях, диспонує лояльністю людей, що є міцнішою за їхню лояльність у відношенні до менших спільнот всередині нації і ширших спільнот, включаючи людство".<sup>3</sup>

Таку відданість нації, чи такі зобов'язання у відношенні до неї радянські дослідники заперечують. Вони також кажуть, що світ йде не до афірмації національного принципу організації людства (що, як ми вказували вище, в демократичних умовах, і при умові добровільності, цілком не перешкоджає тісній співпраці між народами), але до щораз тіснішого об'єднання і злиття націй та до

1. Про це останнє зокрема у: М. И. Куличенко. *Национальные отношения в СССР и их тенденции развития*, (Москва: Изд. "Мысль" 1972) стор. 389.

2. Rupert Emerson, *From Empire to Nation* (Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press, 1960, p. 98.

3. *op. cit.* p. 95-96



утворення майбутнього безнаціонального суспільства (хай при комунізмі, але все ж таки до зникнення націй). Говорити інакше радянські теоретики не можуть, бо тоді вони розійшлися б з догмою, яку визначив сам Ленін. А він писав у своєму есею п. н. "Критичні замітки з національного питання" так: "Марксизм висуває на місце всякого націоналізму — інтернаціоналізм, злиття всіх націй в найвищій єдності, яка росте перед нашими очима з кожною верстою залізниці, з кожним міжнародним трестом".<sup>4</sup>

Від часу, коли Ленін писав ці слова, минуло 62 роки, у світі сталися цілком інші події, як він передбачав: не тільки залізниці, але й далекобіжні літаки, радієві хвилі та компютери не перешкодили тому, щоб від часу, як він жив, кількість державних націй збільшилася сьогодні майже втричі.

Усе це добре відоме радянським дослідникам не менше як нам. Але признати, що Ленін помилявся, чи що він просто писав дурниці, вони ж не можуть. Тому й чіпляються судорожно їхні поневолені уми (щоб ужити відомого вислову Чеслава Мілоша) за гнилу мертвечину понад півсторічної давности і у ній даремне шукають відповіді на сучасні питання.

Так само поведатся вони з поняттям самої нації і з проблемою лояльності у відношенні до неї її членів, чи, знову лояльності у відношенні до ширших спільнот, коротко кажучи із питанням взаємин між національним та інтернаціональним.

Радянські дослідники кажуть, що не можна вважати націю за найширшу і найважливішу людську спільноту, бо це порушує принцип "пролетарського інтернаціоналізму". М. Джунусов, автор численних праць з національної політики, пише у збірній праці, яка вийшла виданням Інституту філософії Академії Наук СРСР, що, коли вважати націю найвищою спільнотою, яка монополізує лояльність своїх членів, то як тоді бути з "пролетарською революційною солідарністю" і з "пролетарським інтернаціоналізмом", які чейже мусять мати першенство перед окремою нацією.<sup>5</sup>

А що таке пролетарський інтернаціоналізм? Джунусов називає різні його прикмети, наприклад, підпорядкування національних інтересів інтернаціональним, взаємодопомога, принцип рівності і суверенности націй тощо. Усе це звучить дуже гарно. Проте більше значення має на ділі інше визначення пролетарського інтернаціоналізму, що його там же дає Джунусов, покликаючися на постанову Міжнародної конференції комуністичних і

---

4. В. І. Ленін про Україну (Київ: Держ. вид. політ. літератури, 1957) стор. 317.

5. *Теоретические вопросы пролетарского интернационализма* (Москва: Изд. "Мысль", 1974), стор. 22.

робітничих партій в Празі в 1969 році, в якій говориться, що "солідарність з Радянським Союзом була і залишається пробним каменем інтернаціоналізму кожної соціалістичної держави".<sup>6</sup>

Отже сказано ясно: солідарність з СРСР — це мірило для того, щоб оцінити поведінку й дії кожного народу "соціалістичної системи". Китайці, албанці, народи Югославії, чи хоч би тільки їхні компартії, які не хочуть підпорядкувати свої національні інтереси тому, чого хоче СРСР, — є відступниками і їх треба поборювати, а якщо вдасться, то і знишити.

А хто рішає про те, що є на користь СРСР? Відповідь проста: верхівка ЦК КПРС, точніше, її Політбюро, чи ще менша в ньому група. Вони в усій "соціалістичній системі" держав і народів, з усією складністю різних національних інтересів поодиноких народів, резервують для себе право найвищого судді. До того ж, як повчає історія останніх десятиріч, вони репрезентують на ділі інтереси традиційної російської імперії. Таким чином за Московією забезпечується своєрідний суперсуверенітет над народами, що входять в склад імперії (не з власної волі, як відомо). Такий "пролетарський інтернаціоналізм" дозволив Москві вирішувати танками проблему того, що було в інтересі Чехо-Словаччини в 1968 році, Угорщини в 1956 році, Східньої Німеччини в 1953 році, балтійських республік в 1940 році, Української Народної Республіки в 1917 році і т. д. Або іншими словами: "пролетарський інтернаціоналізм" в інтерпретації радянських теоретиків і політиків — це легалізація супрематії інтересів Москви, чи цілої імперії, над інтересами інших народів. Ясно, що таке розуміння взаємовідношення між національним та інтернаціональним мусить викликати спротив неросійських народів.

Коли називати факти насильства над неросійськими народами, радянські дослідники обурюються, мовляв це неоправданий наклеп на національну політику КПРС. У праці, що за нею стоїть авторитет наукової установи, точніше, Інституту філософії Академії Наук УРСР, Юрій Римаренко пише:

"Пролетарський інтернаціоналізм зображається апологетами буржуазії як антинаціональна в своїй основі доктрина, що ніби-то втілює "великоросійський патріотизм" та "суперечить" в зв'язку з цим інтересам окремих націй багатонаціональної країни. Звідси — твердження про вигадані "суперечності між націями", "насильницьку асиміляцію", "винищення національних культурних традицій", "русифікацію", "асиміляцію", "радянський колоніа-

---

6. Там же, стор. 55-56

лізм” як продовження царської політики русифікації всіх народів.<sup>7</sup>

Але, чи згадані щойно факти не говорять про оправданість таких обвинувачень на адресу носіїв сучасної імперії? Або, чи можна заперечувати існування великоросійського шовінізму (не “патріотизму”, бо патріотизм тут ні при чому, він же, в дослівному розумінні, означає любов батьківщини, а не поневолювання інших), коли навіть в офіційній фразеології Росію називають “першою між рівними”, а росіян “великим російським народом”, “старшим братом” тощо? Як виправдати те, що тоді, коли тисячі патріотів неросійських народів караються у тюрмах і в концтаборах Радянського Союзу за саму тільки їхню любов до рідної мови, за зберігання національних традицій та оборону культурних надбань, за протест проти знущання над ними, у той же час сам генеральний секретар ЦК КПРС Брежнев з трибуни 24 з’їзду партії в 1971 році підносить тост за “великий російський народ” і впевняє, що того народу “революційна енергія, самовідданість, працьовитість, глибокий інтернаціоналізм по праву здобули йому щире повагу всіх народів нашої соціалістичної батьківщини” (*Правда*, 30 березня 1971). Подібно вигукував Сталін на прийнятті генералів радянської армії в травні 1945 року і його слова дали сигнал для хвилі мерзенного російського великодержавного шовінізму. А втім, якщо російський народ є чимось великий (наприклад, своєю літературою чи музикою), то в ніякому разі своїм поневоленням інших народів, кривавим здушуванням їхнього прагнення до волі Росія славитися не може. Коли таку політику царату, зрештою також більшовиків, радянські історики називають “безкорисливою, братньою допомогою, виявом “інтернаціоналізму”, то що тоді є імперіялізм, шовінізм, колоніялізм і, взагалі, політика насильства над народами?

Подібно є з питанням русифікації, чи асиміляції. Як можна, живучи в Радянському Союзі, зокрема на Україні, її заперечувати? Відомо ж загально, що російська мова систематично витискає українську та інші неросійські мови з ужитку не тільки в публічному, але інколи і в приватному житті. Радянські дослідники, демографи, соціологи (не будь-які пропагандисти), не приховують своєї радості з приводу того, що перепис населення в СРСР 1970 року показав, що 13 мільйонів неросіян визнали рідною російську мову. Ясно, що ці дослідники усвідомлюють, завдяки чому відбуваються такі процеси, що поступово ведуть неросіян до національного відступництва. Вони знають, що це результат дій керівництва партії в галузі націо-

---

7. Ю. І. Римаренко, *Буржуазний націоналізм та його “теорія” нації* (Київ: “Наукова думка”, 1974) стор. 10.

нальної політики, зокрема таких засобів як плянове перемішування населення, позбавлювання неросіян, що живуть в РРФСР їхніх шкіл, преси, театрів і ін. То хіба це не плянова русифікація? Не даром в одній ніби науковій праці схвально пишеться, що "вже тепер національною і рівночасно російською мовою розвивають свою культуру не тільки малі народності СРСР як карельці, марійці, комі, мордва, урдмути, осетини, але також більші нації як наприклад, башкіри, білоруси", та що в БілоруськійРСР "російська мова широко входить в побут білорусів, стає головною мовою міського і великої частини сільського населення."<sup>8</sup>

Таке грубе порушення прав неросійських народів мусить з природи речі викликати їхню самооборону, доводити до конфліктів з русифікаторами та з власними ренегатами. Тому деремно Ю. Римаренко обвинувачує "український буржуазний націоналізм" в тому, що, він, мовляв, веде до "відчуження українського народу від російського, білоруського та інших братніх народів нашої країни",<sup>9</sup> бо таке обвинувачення треба спрямувати на властиву адресу, значить, на адресу російських шовіністів та русифікаторів усіх національностей. Це вони копають пропасть між народами СРСР, вони не дають їм змоги влаштувати своє державне життя на своїх власних територіях і не втручатися у справи сусіда, респектувати його право на самостійність.

Ворогом миру і співпраці між народами соціалістичного бльоку аж ніяк не є "буржуазні націоналізми" неросійських народів. За своєю природою ці націоналізми не відрізняються від націоналізмів в колишніх колоніальних країнах Заходу, що їх, як відомо, вітав сам Ленін, і вітає сучасне Політбюро ЦК КПРС. Неросійські націоналізми — це також національно і соціально-визвольні рухи народів, що хочуть бути вільними. В рамках цих рухів об'єднуються визнавці різних світоглядових доктрин, з марксистами включно, і усіх їх тримають в концтаборах та тюрмах СРСР. Конфлікт між національним, себто між національними інтересами тих народів та "інтернаціональним", що монополює на нього присвоїла собі Москва, — це глибокий конфлікт, що його не можна замазати фразами про "пролетарський інтернаціоналізм", про "соціалістичну солідарність" тощо. Його можна розв'язати тільки шляхом домовлення про взаємопошану національних інтересів усіх заінтересованих народів. Щойно вслід за цим може

---

8. А. И. Головнев, *Интернациональное и национальное в развитии социалистической культуры* (Миньск: Изд. "Беларусь", 1974) стор. 129-130.

9. Ю. І. Римаренко, *Буржуазний націоналізм...*, стор. 27-28.

прийти добровільне обмежування своєї суверенности на користь ширшої інтернаціональної спільноти.

Для цього треба скласти в архів також антинародну теорію про т. зв. злиття націй і про творення безнаціонального суспільства. Як сказано вище, нації добровільно не зливаються. Їх можна примушувати терором відрікатися від свого, але навіть серед нечисленного народу знайдуться люди, які будуть підтримувати полум'я національної гідности та ідентичности. Немає також значення те, що в СРСР, чи взагалі в соціалістичному таборі йдеться про т. зв. соціалістичні нації, що там зліквідовано приватну власність, отже ніби зліквідовано причину для національної нерівности і гніту. Принцип соціалістичної економіки тут ні при чому. Для Чехо-Словаччини, включно з чеськими та словацькими комуністами, не мало значення те, що їхнє бажання правити собою задушили "соціалістичні", а не "капіталістичні", чи царські танки. Результат є такий самий.

Теорії безнаціонального суспільства це рівночасно утопія і обман. Утопія тому, що історія не знає випадку перетворення різних націй в безнаціональну суміш, отже ця концепція є антиісторична. Теорія безнаціонального суспільства є також антинаукова, коли мати на увазі основні елементи матеріальної і духовної культури нації, що власне творять націю і відрізняють її від інших націй. Це відноситься однаково до націй нашої доби, значить від французької революції і пізніше, і до старинних єгиптян, греків, римлян, що їх можна уважати націями хіба що в етимологічному значенні (від латинського слова "насці — родитися"). І тоді і в новішій добі могли різні племена та етнічні групи асимілюватися в один народ з означеною мовою, культурою, духовістю, але в ніякому разі з них не виходила якась безнаціональна амальгама.

Водночас теорія безнаціонального суспільства є не тільки утопією, вона є також обманом. Справа в тому, що за цією "безнаціональною" фразеологією прихований в СРСР зовсім не утопійний зміст, алеж лукавий замір "зливати" усі народи, тільки не російський, бо саме він мав би бути тим, в який інші мають "увіллятися". (Можна уявити, як реагували б росіяни, коли б їм запропонувати резигнувати зі своєї національности і стати наприклад, китайцями!)

Радянські дослідники і політичні діячі заперечують бажання русифікувати та проковтувати неросійські нації. Але, — щоб ужити згаданого вже прикладу — коли білоруське місто і село вже тепер переходить на російську мову, то як буде виглядати наступне, чи третє покоління білоруського народу? Чи політика, яка веде до цього не є злонаміреною схемою, що має привести до ліквідації

білоруської нації і перетворення білорусів (а це загрожує також іншим народам СРСР) не в якихось безнаціональних гомунколюсів, але саме в росіян?

На закінчення треба ще відзначити, що в цьому відношенні багато чесніші є ті радянські дослідники національного питання, які вже сьогодні вказують на те, що т. зв. радянський народ перетворюється, або має перетворитися у т. зв. радянську націю, значить у етнічний феномен, з усіми, притаманними одній нації рисами, значить, спільною мовою, культурою і ін. Ті дослідники (М. Кисліцин, П. Семенов, М. Іхтілов, І. Яшкін та ін.)<sup>10</sup> говорять також про процеси злиття націй вже в ближчому часі, про асиміляцію, про можливість ліквідації деяких союзних республік, в яких основна національність перестала бути більшістю, як наприклад, у Казахстані, і перетворення їх в автономні республіки Російської РФСР тощо. Тим людям офіційно закидають в СРСР, що вони прориваються надто вперед, їх критикують, але рівночасно, треба думати, вожді КПРС вживають їх, як пробні бальйони, для виявлення реакції неросійських народів. Писання цих людей вартісні й тим, що вони ще яскравіше розкривають глибоку пропасть між національним та інтернаціональним в СРСР і в цілому соціалістичному бльоці. Але це вже проблема, що виходить поза межі цієї статті.

---

10. М. И. Куличенко, *Национальные...* стор. 404 і наст.

## НЕБЕЗПЕЧНІ ПАРАЛЕЛІ

ДО ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВЗАЄМИН  
В МИНУЛОМУ І СУЧАСНОМУ

*Анатоль Камінський*

Становище режимового російського політикуму в національному питанні відоме. Воно заключається у горезвісній національній політиці КПРС, суттю якої є русифікація неросійських народів СРСР і перетворення їх у нову "національну спільноту" у формі "радянського народу". Того, що "радянський народ" має бути лише майбутнім, "модерним" варіантом російського народу — кремлівські ідеологи і практики — не стараються востаннє навіть і надто приховувати. Навпаки. На практиці утотожнюється російськість не лише з радянщиною, але й із самим соціалізмом і комунізмом, щонайменше в засягу самого СРСР. І це робиться не лише у відношенні до сучасної історії міжнаціональних відносин в Радянському Союзі, але цю саму засаду стосується теж до всього минулого, виправдуючи найбільш чорні сторінки в історії російського імперіялізму в ім'я "об'єктивного прогресу" тодішніх часів. Сьогодні не тільки в кандидати, але просто в члени Політбюра ЦК КПРС можна б спокійно вписати й Івана Грозного і Петра I й обох Катерин...

В теорії підбудовується концепційку "радянського народу" штучними пілярами з марксистського арсеналу, твердячи, що базую цієї нової спільноти має бути спільна соціоекономічна основа, тобто існуюча в усіх республіках "соціалістична економіка". Про те, що за такою самою "марксистівською інтерпретацією", за аналогією, капіталістична аналогія мала творити базу для якогось "капіталістичного народу" — не говориться. Це зрозуміло, коли зважити, що того роду твердження не має нічого спільного ані з марксизмом, ні з будь-яким іншим "вченням", але є черговим макіявеллівським натягненням марксистської теорії для потреб бруталної асиміляційної політики, яке з соціологічної точки зору є звичайним безглуздом. За таким "принципом" в склад радянського народу мали б входити теж поляки, кубанці, чехи, словаки, румуни і всі інші сателіти, плюс китайці, албанці і т. д. Тому немає глузду займатися того роду "теоретичними обґрунтовками", а тим більше

з ними полемізувати, зокрема при наявності сучасної переваги націоналізму над універсалістичними і регіональними ідеологіями у світі, включно з повною гегемонією російського шовіністичного націоналізму над інтернаціоналізмом і комунізмом в самому СРСР. На це саме вказує так само конфлікт між російським і китайським комунізмом, "національний" характер західноєвропейських комунізмів та загальна плюралізація і поляризація в усьому т. зв. соціалістичному бльоку. Не можна тут зокрема поминути факту постійних намагань російських комуністів забезпечити за собою гегемонне становище в тому соціалістичному бльоку, яке і по партійній і по міждержавній лінії йде виразно шляхом традиційного російського імперіялізму. Не про це тут, однак, ідеться. Важливим для нас є саме визначення змісту і цілеспрямування російської режимової політики у відношенні до інших народів, яке є таким, як ми його вже визначили, і порівняння його з теперішнім антирежимним спрямуванням.

На цьому фронті, на жаль, дуже тривожним і загрозливим є якраз становище антирежимних політичних сил в СРСР (і закордоном), яке у випадку найбільш прогресивних його репрезентантів не виходить поза точно нез'ясовані, загальні ствердження про право інших народів на самовизначення і стільки ж. При цьому здебільшого воно відразу ж кваліфікується всякого роду обмеженнями федеративного і конфедеративного порядку. Це стосується, до речі, не тільки самого змісту, але й форм цього "самовизначення", які ще більше тільки обезцінюють сам зміст будь-якого унезалежнення від "старшого брата" в майбутньому. Так, наприклад, часто озиваються російські голоси про потребу "плебісциту", "спільне вирішення" всіх народів і т. п. Поминаючи вже той факт, що всяке самовизначення проходитьиме в контексті національної й антирежимної революції і всякі "плебісцити" тут ні при чому, самі "плебісцитові" проекти мають певну свою вимову в сенсі вияву неприхильності російських політичних кіл до повного здійснення права самовизначення інших народів і їхнього повного усамостійнення та державницької незалежності.

Все це дуже нагадує ситуацію напередодні і під час революції 1917 року, коли російський антицарський політикум того часу займав майже тотожну до сьогоднішньої позицію в національному питанні. І то як за змістом, так і в психологічно-політичній настанові і в практиці. В тому періоді вражала у російському політикумі прірва між теоретичними заявами високопарного змісту, зодягненими у високо гуманітарні і принципові формули про право кожного народу на самовизначення та свободу і практичними політичними потягненнями у ставленні до процесу самовизначення цих народів вже в ході революції. Одним



словом, "говорили одне, а робили що іншого". Це стосувалося в однаковій мірі і тих кіл, які згодом стали опорою Тимчасового уряду, тобто т. зв. російської демократії того часу й опісля самих більшовиків та їхніх короткотривалих союзників — меншовиків і соціялістів-революціонерів.

Дуже влучну характеристику тодішніх російських кіл подав саме В. Винниченко, пишучи, що

"Руський большевизм, як і руський демократизм, не мав сильних, болючих, життєвих імпульсів, для глибокого аналізу суті національного питання й дійсного його розв'язання. У всій большевицькій літературі, як до революції, так і під час неї, національне питання трактувалось або з нехиттю, з деякою зневажливою вибачливістю, а то й гидливістю, або ж немов і прихильно й справедливо, але сухо, холодно, казенно. Під час революції з'явилась ніби деяка гарячність у тій прихильності. Але це була гарячність тактичного характеру, гарячність полеміки. Большевикам треба було схилити до себе симпатії національних груп. Отже, як тактичний хід проти своїх ворогів, — меншевиків, есерів, Тимчасового Правительства, — вони вживали гострої критики позицій цих течій у національному питанню й тим самим самі себе підпихали дуже вліво, "вплоть до отд'єлення"...

"Вся активність большевизму в національному питанню вичерпувалась винесенням резолюції. На цьому вся гарячність і послідовність їх кінчалась".<sup>1</sup>

І якщо у випадку російських комуністів "розв'язка" національного питання збувалася "винесенням резолюцій", то у випадку т. зв. російської демократії не було навіть і цього. Як писав той же Винниченко:

"руська демократична інтелігенція осталась усе тою самою руською інтелігенцією, — роздвоєною, імпотентною, "мозговичною". Мозком, розумом вона завсіди признавала все найкраще й поступове; інтелектуально руська інтелігенція завсіди боролась до фанатичної піни на устах за поступ, рівність, волю — навіть на каторгу, на шибеницю могла піти та й ішла за свої інтелектуальні тези. А в реальному, буденному, особливо емоціональному життю вона була плоттю від плоти російської темноти, брутальности, насильства й неохайности, як фізичної, так і моральної...

Те саме й в українській справі. В кабінеті, — в газетах, у промовах — цілком щирі слова про рівність усіх народів, про рівність української нації, про права її, а на кухні, а в буденному

---

1. В. Винниченко, *Відродження нації*, Історія української революції, марець 1917 - грудень 1919, том II, стор. 263-264, Київ-Відень 1920 р.

житті — штик, кулак, ляпаси за те, що вікова наймичка нарушає привілеї й смаки "барина".<sup>2</sup>

Сама однак психологія тодішньої російської демократичної інтелігенції не вияснює ще таких практичних її потягнень, як виразне зволікання зайняти виразне декларативне становище в справі українського і інших народів, небажання визнати хоч би федеративний устрій на базі самовизначення (Петроград був навіть проти того), організація антиукраїнської диверсії в Києві і на Україні, відтягування і проволікання переговорів в справі статусу УНР петроградськими політиками, спроби притягти навіть до суду Генеральний Секретаріат Центральної Ради за "сепаратизм" і вкінці підготовка арешту генеральних секретарів, коли вони прибудуть до Петрограду з одночасним наскоком російських військ на Центральну Раду в Києві в жовтні 1917 року. До речі, саме вибух більшовицького повстання перешкодив цьому арештові. Справа тут не в самій психології, але таки у великодержавній ментальності російської інтелігенції і зокрема російського політичного світу який ставив "прогресивних" демократів в один ряд з найбільш реакційними чорносотенцями. Як писав Винниченко:

"Таким чином руський демократ, революціонер, поборник прав людини й усіх найширших свобод — опинився в одному таборі з чорносотенцем, контрреволюціонером і ворогом усякої свободи, насильником і паразитом".<sup>3</sup>

Як виглядало "практичне розв'язання" національного питання у випадку російських "найпередовіших" елементів — більшовиків лівих с-рів і меншовиків, про те читаємо в того ж Винниченка:

"От тут і виявився отой самий "мозговик", що й у меншевиків, у есерів, у кадетів. На папері й у заявах "право самовизначення", "вплоть до отдьлення" а в емоції — самий примітивний, брутальний, погордливий і нахабний націоналіст. І націоналіст ображений у своєму націоналізмові, розлючений, мстливий. Спочатку він ніби ховався за "мозговика", за "право самоопредьлення вплоть до отдьлення", він побоювався національної свідомости українців. І через те в початках було підробляння під українську державність. Харківський Совітський Уряд назвався також Секретаріатом, тільки Народним, а не Генеральним. І делегація в Берестю була ніби від української совітської держави. І офіційальні урядові органи преси друкувались часом по-українськи. І в заявах совітського Уряду все були обіцяння піддержки національної культури на Україні.

Але це все, як і все те, що й раніше говорилося великими й

---

2. Цит. тв р, том I, стор. 99-100.

3. Цит. тв р, том II, стор. 107

малими руськими большевиками, було тільки тактикою, а найбільше — сухим, інтелектуальним принципом.<sup>4</sup>

Цей "інтелектуальний" принцип большевики вживали, очевидно, теж у своїй дипломатії, хоч часом на тому "пекли" пальці. Так, наприклад, в грудні 1917 року в переговорах советської делегації з центральними державами в Бересті Литовському, Йоффе, голова советської делегації прочитав цілу лекцію про самовизначення народів і про мир без відшкодувань і анексій. Після цього, як пише Адам Б. Улам, Гофман заявив Йоффе, що він вповні підписується під принципом самовизначення і миром без анексій, і що в зв'язку з цим "російська Польща і балтійські території повинні мати право на самостійність... А коли Україну він додав до 'визволених' держав, то це подіلالо як грім з ясного неба. Один з (советських) делегатів, батько марксистської школи в російській історіографії, Покровський плакав з жалю, чи досади, чи з обох причин, лише додає, що "це був перший показник того, що глибоко під інтернаціоналістичною і соціалістичною фразеологією більшовиків лежав їхній несвідомий російський націоналізм". Треба однак сумніватися, чи він дійсно був "несвідомим"... Тож на практиці вже тоді велася політика нищення української державности, української культури, української національної самобутности.

"В першому напрямі було взято тактику роздроблення всієї України, всієї національно-етнографічної території її на окремі області, які називалися "федеративними советськими республіками". Національний принцип державности для України одкидався цілком рішуче й отверто. Большевицька преса навіть того не ховала й заявляла, що формування цих окремих федеративних республік засновується ніяким способом не на національних принципах, а на економічних. І таким чином, зовсім по тому самому поділу, як і в кадетській Комісії Тимчасового Правительства, як по Інструкції Генеральному Секретаріату, гебернії Харківська, Катеринославська, Херсонська (вугіль, залізо, хліб) творили одну республіку, яка називалася "Донецька Федеративна Советська Республіка"; Крим і Таврія творили "Таврійську Федер. Сов. Республіку" і т. д."<sup>5</sup>

В протизагугу всім звеличникам національної політики Леніна, слід відмітити, що від самого початку більшовики старалися

4. Цит. твір том II, стор. 262-263

5. Adam B. Ulam, *Expansion and Coexistence. Soviet Foreign Policy, 1917-1973*, Second Edition, Praeger Publishers, New York-Washington, 1974, p. 60.

нищити самобутність українського народу і його державницьке ставання, намагаючися одночасно здобути симпатії російської публічної opinio — правої, центрОВОї і лівої — яка якийсь час не розуміла, що властиво скривається у формулі "вплоть до отделенія" для українців і інших.

І нічого дивного, що такий поворот до традиційної імперіяльної політики в нових формах стрінувся з повним признанням і ентузіазмом з боку дослівно всіх російських політичних середовищ. Як читаємо у Винниченка.

"Коли большевики під командою Муравйова вступили в Київ, голова Київської думи, правий есер і невідомий большевику, вітав вступ большевиків у Київ як момент "возсоединенія єдиного русскаго пролетаріята" (читай: "єдиної, неделимой Росії"). А чорносотенна й контрреволюційна преса, оскільки вона могла виходити, цілком отверто це говорила й хвалила большевиків і всю їхню національну політику".<sup>6</sup>

Бо й справді, "руська буржуазія і руська мозговична демократія оцінили як слід цей (російський) патріотизм".

У своїй статті "Відокремлення, чи зближення" у збірнику *Изпод глыб* І Шафаревич писав про те, як дуже фаворизували большевики національну культуру в той час, коли вони нібито нищили російську. Для цього дамо знову слово Винниченкові:

"Щождо національно-української культури, то тут було ще менше церемоній: її всю було підведено під категорію контрреволюції й нищилось без усякого милосердя. Пресу заборонено, українські друкарні конфісковано, книгарні зачинено, школи припинено, а за українську мову на улиці хапано й давано як не до розстрілу, то під небезпечне підозріння в контрреволюції".

Загальним тоді серед росіян було переконання, що "хто визнає себе українцем, той є ворог соціальної революції, й ворог активний, запальний. І це улєкшувало руському націоналізмові розперезатись і під приводом боротьби з соціальними ворогами боротись з українським національним відродженням. Це дозволяло найтемнішим большевицьким елементам зривати з стін портрети Шевченка й топтати їх ногами, ловити по селах українських шкільних учителів і знущатись з них, і розстрілювати їх тільки за те, що вони були свідомими українцями.

Розуміється, такими засобами й при таких умовах можна було примусити все українське зникнути, сховатись як найдалі".<sup>7</sup>

І в тому відношенні, знову ж, не були кращими ні денікіни, ні російські демократи різного покрюу. А якщо вони не застосували такого масового терору, як це зробили большевики, то тільки тому,

6. Цит. твір, том II, стор. 269-270

7. Цит. твір, том II, стор. 271

що не мали змоги, чи сили. Але спроби були і вони лише згустили вину і тавро сорому на російському політикумі того часу.

Російський політикум і всю інтелігенцію опанували своєрідні "б'єси" великодержавництва, яке виходило з грубого імперіального шовіністично-експансивного розуміння національних інтересів Росії і яке постійно брало верх над гуманними і поступовими ідеями. Звідси виникала постійна колізія в ідентичності російського політикуму, своєрідна його "split personality", яка, звичайно кінчалася крайніми коливаннями і виключенням поміркованості в його вияві. Це пояснює теж своєрідну неспроможність поодиноких російських мислителів, в яких була добра воля і гуманні намагання здійснити свої задуми, які завжди розбивалися в прах при зустрічі з їхнім, як правило, шовіністичним оточенням.

В кінцевому ефекті це причина того, що протягом довгої історії Росії, при зударі ліберальних і радикальних сил завжди перемагали крайньо радикальні і великодержавні елементи.

Винниченко подає дві основні причини російського великодержавництва у відношенні до України: намагання збільшити кількість росіян коштом зарахування до них українців й економічне багатство України. В нього читаємо:

"Що посунуло московських самодержавців на brutальне зламання переяславського трактату й на систематичне нищення української нації, то те саме стримувало руську демократію від оборони українства жупроти царизму. А іменно: багатства української землі. Україна, ця "житниця Росії", з своїми 30-35 мільйонами населення, надзвичайно симпатично закругляла необсяжні маєтності імперії. З Україною руський народ мав далеко імпозантніший вигляд, ніж без неї.

Признання їй автономії тягло за собою признання її окремої національності. А це значило — зразу зменшити "єдиний великий русский народ" на 30-35 мільйонів. З другого боку, це значило перестати бути цілковитим, безконтрольним хазяїном багатої, родючої, сахарної, вугільної, хлібної території. Далі, це значило признати не тільки за царизмом, але й за самими собою вікову кривду щодо українського народу. А все це тягло за собою збіднення Великоросії, одсунення її з позиції самодержавного народу, на становище співучасника з другими народами в Росії".<sup>8</sup>

Роля України в економіці царської імперії була дійсно імпозантна. Україна була не лише "житницею Росії", але джерелом сирівців і базою індустріалізації, яка на початку нашого століття проходила на рівні високорічного процентного зросту (4 до 8%) вищого в деяких ділянках, ніж в поодиноких країнах Європи. Це

---

8. Цит. твір, том II, стор. 271-272

видно із статистичних даних цього часу, які дуже виразно підкреслюють значення України, як індустріально-сирівцевої бази. В галузях продукції кам'яного вугілля, залізної руди, чавуну, і сталі вклад України в царську економіку переходив, як правило, 50%. Наприклад, в 1913 ця ситуація виглядала так: Питома вага України у % у добутку кам'яного вугілля була 78,3% (Російська імперія продукувала 29,1 млн тонн, Україна — 22,8); у залізній руді — 75% (Російська імперія — 9,2 млн тонн, Україна 6,9); у виробі чавуну — 69% (Російська імперія — 4,2 млн тонн, Україна — 2,9); у продукції сталі 55,8% (Російська імперія — 4,3 млн тонн, Україна 2,4 млн тонн; у виробі прокату 58,3% (Російська імперія — 3.6 млн тонн, Україна — 2,1 млн тонн; у продукції цукру 78,6% (Російська імперія — 1,4 млн тонн, Україна — 1,1 млн тонн).

В той сам час однак Україна відставала в таких ділянках, як наприклад, металообробна і машино-будівельна промисловість, в яких питома вага України в рублях дорівнювала 16,5% (Російська імперія — 1,446. млн рублів, Україна 239 млн рублів). До речі, в самій машино-будівельній промисловості питома вага України була ще меншою, бо вона виносила тільки 13,9% (Російська імперія — 919 млн рублів, Україна — 128 млн рублів).<sup>9</sup>

Ці дані стосуються сучасних меж Росії й України, але й коли їх змодифікувати до кордонів з 1913 року, то відсоток питомої для України ваги засадничо не міняється: так у видобутку вугілля він лишається — 78,2%, продукції чавуну — 68,8%, сталі — 56,7%, прокату — 58,1 і т. п. Також той сам (точно) відсоток залишається для продукції електроенергії — 26,6%.

Вертаючися в наші часи, треба підкреслити, що у відношенні економіки (і населення) питома вага України в сучасній російській імперії — СРСР — значно зменшилася. Для порівняння подаємо деякі дані з 1972 р. у зіставленні з даними з 1913 року:

Продукція вугілля впала до 32% (СРСР — 655,2 млн тонн, УРСР — 211,2 млн тонн); чавун — 47% (СРСР — 92,3 млн тонн, УРСР — 43,1 млн тонн), сталь — 39% (СРСР — 125, 6 млн тонн, УРСР — 49,2 млн тонн), прокат — 39% (СРСР — 87,5 млн тонн, УРСР — 34,1 млн тонн); сталеві труби — 36% (СРСР — 13,8 млн тонн, УРСР — 4,9 млн тонн). Тільки у залізній руді питома вага України переходить 50 відсотків — він виносить точно 57% (СРСР — 208,1 млн тонн, УРСР — 119,5 млн тонн), але й тут він нижчий ніж в 1913 році, коли Україна видобувала 75% залізної руди цілої імперії.

Поза залізною рудою, лише ще в таких галузях промисловости продукція перевищає 50%; (магістральні тепловози — 94% (СРСР — 1488 секцій, УРСР — 1395 секцій), вантажні магістральні вагони — 54% (СРСР — 68,9 тис. штук, УРСР — 37,2 тис. штук),

9. Цит. твір, том I, стор. 58-59

тракторні плуги — 54% (СРСР — 223,1 тис. штук, УРСР — 121,4 тис. штук), (але, наприклад, тракторів УРСР виробляє лише 26% ), тракторні сівалки 55% (СРСР — 144,5 тис. штук, УРСР — 80 тис. штук), черепиця 66% (СРСР — 4,9 млн. м<sup>2</sup> поверхні покрівлі, УРСР — 3,2 млн м<sup>2</sup>). В інших галузях промисловости Український відсоток хитається між 3% (бавовняні тканини) і 20-30%, переважно.<sup>10</sup>

Вкінці додамо, що на сьогодні населення України творить 19% населення СРСР, а територія УРСР вносить лише 3% території всього Союзу. При тому на Україні, згідно з переписом населення з 1970 є 19,4% росіян (7,900 тис. на 47,126 тис. всього населення).<sup>11</sup>

Ми подали ці дані однак не для самого підтвердження "імпозантности" України в народному господарстві царської і теперішньої російської імперії. Нам йшлося передусім про те, щоб вказати на безгрунтовність твердження — російських і деяких західніх кол — про те, що, мовляв, Україна є "життєвою необхідністю" Росії. Абстрагуючи зараз від того, що всяке зазіхання на добра іншого народу є нічим іншим як звичайним міжнародним крадежем і злочином та колоніялізмом, ми хочемо вказати на той факт, що всякі "аргументації" про "життєву необхідність" України для СРСР і Росії є тим більше звичайним мітом, хитро спрепарованим великодержавними шовіністами і їхніми прихильниками на Заході і Сході. Питома вага України у відношенні до Росії і СРСР не лише не творить необхідних передумов для економічного розвитку Росії, але ця питома вага все більше спадає і Росія може зовсім добре існувати і розвиватися без України. Мало того, без російської окупації і експлуатації Україна зможе у власній державі куди краще розвинути свій економічний потенціал ніж дотепер і в контексті нормальних торговельних зв'язків з Росією вона уможливить належно скористати з них теж і російському народові, на базі обопільної вигоди без господарських і політичних конфліктів і постійної, затягнутої боротьби між обома народами. Саме нормальні взаємини між Україною і Росією на базі взаємного визнання і пошани державних і національних інтересів обох народів, включно з нормальними торговельними зв'язками, є першою передумовою нормалізації стосунків між обома націями взагалі.

Щождо "збільшення" кількості росіян коштом українців, то це цілковитий нонсенс. Ще Петербурзька Академія Наук визнала була українців окремим народом, і це вкінці мусіли визнати —

---

10. *Народне господарство Української РСР*, Статистичний збірник, Київ 1957, стор. 36, 37, 41 і *Народное Хозяйство СССР*, Статистический справочник, Москва 1956, стор. 62, 63, 65, 66, 67, 71

11. *Народне господарство Української РСР у 1972 році*, Статистичний щорічник, Київ 1974, стор. 264.

щоправда не радо — і керенські і леніни. Сьогодні вже нікому не "замінити" українців на росіян, навіть називаючи їх "радянським народом" разом з росіянами. Живемо в добу емансипації націй, а не їхнього упадку. Русифікація може завдати українському чи іншому народові більших, чи менших шкід, але вона не в силі їх засимілювати, зрусифікувати. Мало того, великою мірою якраз русифікаційна політика приводить до виникнення й посилення націоналістичних настроїв у неросіян, за природним законом, що чим сильніший тиск, тим і сильніший антитиск.

Згадуючи про ряд причин і факторів, які "зумовляли" в росіян нехіть до аспірації українського народу на власне державне життя, Винниченко не згадав про стратегічне значення України, яке випливає з її гео-політичного положення. Знову ж, це ще один з аргументів, на який не раз покликаються "болільники" російської "єдиної неділимої" на Заході. Без сумніву, що положення України є дуже невральгічним з стратегічної точки зору, передусім для самих українців і народів Середземноморського басейну. Воно куди менш важливе однак для російського народу, зокрема в добу ракетної і нуклеарної зброї. В тому відношенні — навіть з імперіяльних позицій — питома стратегічна вага України в сучасному для Росії "впала" так само в долину, як і питома вага української економіки в минулому у відношенні до сьогоднішньої економіки Росії. Мало того, якраз стратегічне цілеспрямовання Росії в напрямі Чорного моря було основною причиною її імперіяльних зазіхань і джерелом постійних бід, війн і гніту не лише для неросійських, але й для власного російського народу.

Не випадково саме А. Солженіцин у своїй візії майбутнього Росії спрямовує російський народ на Північно-східній Сибір, у цей природний і властивий терен російської експансії. І чим скоріше Росія зрезигнує з України і в обох відношеннях — економічному і політично-стратегічному — переставить себе з Півдня на сибірський Північний Схід, тим скоріше російський народ знайде свою справжню місію: історичне призначення, та стане нормальним, творчим і позитивним членом міжнародної спільноти. В тому саме лежить теж і правильний напрям місійности росіян, що про неї з таким завзяттям говорить І. Шафаревич та інші модерні "місійники".

І не випадково теж, що якраз теперішня брежневська, російська імперіяльна політика іде в повний розріз з концепцією Солженіцина, пхаючи російський народ на все нові авантюри на Близькому Сході, в арабському світі.

У концепції Солженіцина є щось більше як тільки політична візія й історична доцільність та раціональне схоплення



традиційної російської місії в її позитивних вимірах. В ній є теж елемент кінцевої реорієнтації російського політичного думання, яке повинно переставитися з зовнішньо-експансивного відтинку на внутрішній, власно-російський. У ній є немов підсвідоме відчуття того, що фактично російська експансія досягла вже давно свого вершка і в дальшому її продовження веде до катастрофи в майбутньому. Це є своєрідна пересторога перед смертельною небезпекою для російського національного організму, яка йому грозить в умовах дальшої непогамованої імперіалістичної експансії й агресії, через постійне зужиття сил власного і інших народів та доведення до кінцевої катастрофи "апокаліптичних" розмірів. Або росіяни переставлять себе із зовнішньої агресивності й експансивності на себе самих і займуться власними справами та впорядкуванням власної хати, або дотримуючися дотеперішнього імперіального і шовіністичного курсу, вони будуть йти до жахливої руїни кінцевої вислідної такої політики. Це не випадково, що Солженіцин, проголошуючи свою геополітичну концепцію, висунув одночасно вимогу історіософічного переосмислення дотеперішнього минулого російської держави і народу та кінцевість етично-морального відродження російської людини. В цьому відношенні його геополітична концепція є інтегральною частиною ширшого переорієнтування цілої російської духовності і політики — із зовнішніх проєкцій на внутрішню, національно-російську. І немає сумніву, що таке переорієнтування — з виповненням його властивим змістом і в етнічно-російських межах — є в інтересі і російського народу і його сусідів.

Самозрозуміло, що чим скоріше почнеться така реорієнтація у росіян в їхньому політичному думанні, тим скоріше, визнаючи і підтримуючи право неросійських народів на їхнє національне і соціальне визволення та власну державність, вони зможуть активно включитися у спільний фронт боротьби усіх народів проти теперішнього режиму. В іншому випадку, вони залишаться у своєрідній ізоляції, яка вже сьогодні ускладнює і послаблює спільний фронт, а в майбутньому грозить відкритим збройним конфліктом між російським і неросійськими народами.

Ця небезпека є зокрема актуальною в наслідок активної допомоги певної, поважної частини російського суспільства у русифікаційній, шовіністичній політиці режиму на неросійських теренах. Мало того, навіть серед тих, які засуджують цю політику, наявні голоси про велику питому вагу російського елемента в демографічному складі України і інших сусідів Росії і дехто — в СРСР і на еміграції — вказує навіть на цілі області України, в яких переважає російський і зрусифікований елемент та на високий процент росіян в містах і деяких робітничих центрах,

"підмуровуючи" цим свої вимоги всяких "плебісцитів" і подібних практик у майбутньому. Це, до речі, теж нічого нового і дуже перегукується з деякими "паралелями" з 1917-20 років. Тоді теж "вимагали" в Петрограді і Москві, щоб "зачекати", щоб лишити ці справи майбутнім "всеросійським" Установчим зборам", "народам" і т. д. Навіть советська делегація на переговорах у Бересті Литовському в першій половині січня 1918 року вживала цього традиційного "інструменту" російського великодержавництва теж і перед чужинцями. Так, наприклад, тоді вони вповні визнавали УНР і її право репрезентувати Україну в переговорах з центральними державами, але все ж таки одночасно "доказували", що щойно після того, як німці і австрійці вийдуть з зайнятих теренів "тоді поляки, лотиші, українці зможуть висказати свою волю у референдумі..." Це діялося в той сам час, коли після створення советського "українського уряду", Москва слала свої полчища на завоювання України, пригтовляючи українському народові свій власний "референдум"...

Не було б нічого більш помилкового і катастрофічного для самих росіян, передусім тих на неросійських теренах, як проектування нових імперіяльних плянів на таких презумпціях.

Сьогодні Україна — це не "валуївська" Малоросія напередодні 1917 року і немає нічого більш помилкового як негувати ріст українського народу від того часу та його теперішні національні аспірації і тенденції дальшого розвитку.

Очевидно, що українці мусять бути свідомі тих евентуальних "імплікацій" і труднощів у їхньому майбутньому державному будівництві, які випливають з факту наявності на Україні такого, чи іншого процесу росіян. Знову ж, навіть мимоволі, пригадуються тут певні історичні паралелі з часів революції 1917 року, коли на Україні ми мали фактично двоєвластя чи пак троєвластя: українську Центральну Раду, російські кола, які на ділі визнавали Тимчасове правління, а не Центральну Раду, і російських більшовиків, які фактично не визнавали ні Центральної Ради, ні Тимчасового правління.

Пригадаймо, що ми мали навіть такі аномалії і курйози, як наприклад, те, що т. зв. Київська дума (міська рада), яка була якийсь час в руках росіян, відмовилася дати своєму урядові — Генеральному секретаріатові — міські приміщення і він мусів винайняти в неї на важких умовах брудний готель "Савой". Взагалі історія російсько-українських відносин на Україні того часу це один ряд безупинного саботування праці української влади росіянами усіх мастей, включно з погрозами всяких шовіністів типу "соціаліста" К. Незлобіна розігнати штиками Трудовий Конгрес... А при тому, якраз українська влада дала докази небувалої великодушності, вирозуміння, доброї волі і терпели-

вості супроти інших національностей. У Третньому Універсалі говорилося: "Український народ, сам довгі літа борючися за свою національну волю й нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей на Україні суціль, тому сповіщаємо, що народам великоруському, єврейському, польському і іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права та свободи самоврядування в справах їх національного життя".

Треба твердо сказати, що якщо в майбутньому мали б бути спроби повторити диверсійні "експерименти" в оперті на російський елемент на Україні, то це лише скомплікувало б українсько-російські взаємини й довело б до дуже небезпечної ситуації для цілого російського населення на Україні. Було б більш ніж наївно і помилково розраховувати на те, що українці мали б зробити ті самі помилки, що вони їх допустилися в минулому.

Для цього просто не буде "передумов", які були в 1917 році. Пригадаймо, що головною причиною українських помилок була політична наївність тодішнього українського проводу, який загрузнувши по вуха у високопарні гасла російських демократів і соціалістів, всупереч домаганням власного народу, чекав з утвердженням власного суверенітету, щоб не "ущемити" прав Тимчасового правління і його Установчих зборів і не пошкодити "інтересам всеросійської революції"...

В 1917 р. соціалізм був динамічною універсалістичною хвилею історії, що її використали росіяни для ошукання інших народів і збереження нової імперії. На сьогодні і на майбутнє росіяни не мають жодної універсалістичної концепції того порядку, а якщо б її і мали, то ніхто їм вже в неї не повірить та за ними не піде. Ані реформований соціалізм медведевих, ні єдино-неділимські гуманістичні теорії шафаревичів — не в силі стати тим, чим був соціалізм 1917 року.

В цьому відношенні росіяни себе зовнішньо вижили. До речі, сам брак отакої універсалістичної концепції в росіян під сучасну пору не є аж ніяк негативним явищем, а навпаки він ще додатково підкреслює потребу переставлення себе на внутрішній відтинок. Негативним явищем є лише неохота включитися у теперішню хвилю національних демократичних революцій, яка може замкнути російському політикумові можливість взяти активну участь у формуванні майбутнього обличчя світу взагалі. Браку ідейно-програмового змісту для месіанізму, що його проповідує, наприклад, І. Шафаревич, не виповнити такими чи іншими "зреформованими", вміжчасі вже скомпромітованими, концепціями і проєкціями та й немає потреби для цього.

Натомість на часі є просвічення і національно-політичне само-зідентифікування власного народу самими росіянами, а передусім його провідним антирежимним політикумом. Від нього буде залежати, яким шляхом піде російська нація в майбутньому.

# СПОВІДЬ ВНУТРІШНЬОГО ЕМІГРАНТА

*Раїса Роснянська*

*Для истории важно только то, что  
творится в душе.*

*Л. Толстой.*

*Единственная обязанность на земле  
человека — правда всего существа.*

*М. Цветаева*

За фахом — я філолог, учителька німецької мови, кілька місяців тому я емігрувала до Ізраїлю.

Коли я виїжджала з Києва, кілька моїх тамошніх друзів, що вважають себе толстовцями, дали мені "закордонне доручення": попросили написати про них Олександрі Львовні Толстой. З листа склалася сповідь: розповідь про мій шлях до тих людей, про шлях в еміграцію. І сьогодні я вже не можу сказати, кому адресований цей лист: мені самій, чи тому, хто жив поруч і, можливо, не бачив і не знав того, що знала я, чи тому, хто був далеко і не розуміє, як усе це сталося...

Я виїхала з СРСР, вірніше — з України, яку дуже люблю, не лише тому, що я — єврейка.

Мені п'ятдесят років, і я прожила і пережила майже всю радянську історію. Жоден злочин радянського режиму не торкнувся мене безпосередньо: ніхто з моїх близьких не помер з голоду за колективізації, ні мене, ні моїх родичів не арештовували ні в двадцятих, ні в тридцятих, ні в п'ятдесятих роках, мене навіть не звільняли з роботи (мені її, правда, не дуже то давали, але це вже інша тема), і все ж з п'ятнадцяти років я почувала себе в тюрмі. Чи — свої думки, але хіба це не те саме?

Емігрувати означало для мене відмовитися від поділу на дві частини свого Я, що став для мене нестерпним.

Перше Я — дійсне. Його історію розповім нижче. Синхронно це Я було: "несвоечасні думки" — думки всупереч текстам передовиць, гасел, партійної пропаганди; читання "самвидаву" і деяка причетність до нього, спроби слухати радіо "Свобода", злість і розпач, що глушать, і радість, коли чуєш; розпач і сум від вторгнення в Чехо-Словаччину, від арештів людей, хоч і не знайомих, але таких, що роблять те, що мав би робити й ти...

*Всі права передруку і перекладу застережені за Автором і  
Видавництвом.*

І Я зовнішне, Я, за яке дають зарплату, Я — посвідка на проживання. З цим Я ходиш на роботу, розмовляєш з колегами про вбрання і покупки, про хвороби і родинні справи — найліпше чужі; з цим Я сидиш на зборах і лекціях у системі партосвіти, обов'язкових для непартійних так само, як і для партійних, береш участь у виборах. З цим Я тчеш порожнечу — ідеологічне і політичне вбрання сучасної радянської дійсності.

Є ще напівлегальне, напівдійсне Я, де ти можеш бути самим собою, майже не ризикуючи потрапити до тюрми чи до дому божевільних. Це філологія — пізнання людської мови і книжки.

Читати не заборонено. Правда, і надто широко розуміти цю "незаборону" не належить. Роман *Доктор Живаго*, для прикладу, читати заборонено і Солженіцина... І це тільки початок безконечного списку заборонених книжок... Ну, а "самвидав" нашо?.. І ось уже напівлегальне Я змушене піти в підпілля. Але, як і в усьому, провідники ідей єдиного безпомилкового вчення про суспільство і людину — органи пропаганди КПРС і тут непослідовні. Не догадалися скласти список дозволених авторів і тим обмежити продаж книжок і передачу їх бібліотекам, що надало б справі належної викінченості й досконалості (можливо, в Китаї так і зробили?). Замість цього, є лише таємні списки заборонених і вилучених книжок, недосконалість яких міститься в самій їх природі.

Наводжу для ілюстрації діалог між мною і моїм колишнім колегою з університету, істориком: живучи в одному місті, ми подеколи зустрічалися на вулиці, в бібліотеці.

Я: Як живеться? Радіо слухаєш?

Він: Ще б пак! Це моя єдина втіха. Як ти гадаєш, чи скоро вони повиснуть на стовпах?

Я: Не знаю. Думаю, що ми раніше.

Саме собою зрозуміле, що й у мого співрозмовника була посвідка на проживання: викладання історії в школі чи вузі, з відповідним ідеологічним запрограмуванням.

Адже не заборонений Герман Гессе, і його роман *Гра скляного намиста* недавно перекладений на російську мову. А тим часом його ідея створення держави розумної гармонії, протиставленої пародійній, фейлетонній добі безглузких політичних конфліктів, — зовсім не чиста абстракція, а спрямування те ж таки самвидавне... І Платона належало б заборонити і Толстого (котрого? Та обох! І Олексія Константиновича, і Льва Миколайовича), кожного мислителя — заборонити: мислення й диктатура взаємно себе виключають.

Зауважу, до речі, що заборона книжок процес вельми динамічний. Жоден живий автор не гарантований від того, що одного погожого ранку може перейти з дозволених до заборонених. А от мертвий, навпаки, має багато даних перейти в дозволених. Бож от і Марину

Цветаєву частково дозволили і видають, і Бориса Пастернака, і Осипа Мандельштама...

Дуже свіжий у моїй пам'яті випадок, коли "закрили" Петера Вайса.\* Про нього багато писали в радянських літературних газетах і журналах, особливо після того, як вийшла його п'єса *Дізнання* — драматичний запис протоколів суду над фашистськими злочинцями Освенціму. *Дізнання* було перекладене і виставлене в кількох московських театрах. Хвалили й інші його п'єси, що засуджували війну у В'єтнамі і колоніялізм. Правда, найгострішу його полемічну драму *Марат – Сад*, що обійшла всі театри світу, російською мовою не видали і відповідно в театрах не виставляли. Але в загальному Петер Вайс був "наш письменник", і радянська критика протягом кількох років вихваляла його, повідомляючи про кожну його п'єсу як про успіх прогресивного мистецтва на Заході. Та ось у 1970 році, що набив радянським громадянам оскому як горезвісний "ленінський ювілейний", П. Вайс написав п'єсу про Троцького. Після цього ім'я "прогресивного західнонімецького драматурга" зникло з сторінок радянської преси. Але не без драматичного акту вибачення. Письменника, що зблудив з праведної дороги, суворо засудив у *Литературной газете* Л. Гінзбург, зронивши скупі сльози жалю за його грішною душею, що сама собі закрила дорогу до брами комуністичного раю. Взагалі досить пристойно. Бож автор закордонний, а з закордоном у нас роман "мирного співіснування". З творами Синявського, Данієля, Беленкова й інших повелися простіше і радикальніше (про це буде нижче)...

Чим інтенсивніше живеш кижками і в книжках, тим гостріша мука не висловленої, не повідомленої думки. І от ділиши своїми знаннями з студентами й учнями. І півдумками. А дехто, споріднений тобі, чує й відгадує невисловлене. І всі разом — у тюрмі.

... Суть свого синхронного Я я висловила одним реченням. Але ця синхронність умовна, вона має протяжність у часі й подіях — сім років, як узяти за початок чехо-словацьку катастрофу.



Чехо-словацькі події 1968 року символічно збіглися з порами року: бурхлива, радісна, повна надій весна; зловісно задушливе літо, коли ми, всупереч гіркому досвіді всієї радянської історії, всупереч очевидності, до останньої хвилини мріяли, що станеться чудо, що, можливо, не полізуть, не захочуть цієї Піррової перемоги, не захочуть збільшувати зневагу до себе...

Моє зовнішнє життя цього літа. З групою німців з НДР я, як гід-перекладач, була на екскурсії в липні в Москві й Ленінграді. Це були вчителі-передовики, яких нагородили екскурсією до СРСР. Я приїхала за день раніше початку роботи і прочитала у друзів *Раковий корпус*.

---

\*Петер Вайс — сучасний західнонімецький письменник.

Очевидно, у зв'язку з ускладненням загальної ситуації що туристичну групу вирішили піднести до рівня делегації. "Хорошим" німцям вирішили показати перед обличчям "поганих" чехів, що таке "любов по-радянськи". Майже щодня, крім двох екскурсій, бували якінебудь прийняття: то у ВЦРПС, то в якійсь школі, то в Палаці піонерів. З ранку до вечора і в Москві і в Ленінграді при групі перебував приставлений до неї місцевий профспілковий діяч, а за сполученням, треба припускати, і діяч "дорогих органів". Більші профспілкові боси навідувалися через день у гості, приходили на прийняття. Господарі й гості безперервно у найвишуканіших висловах запевняли одні одних у вічній відданій дружбі й любові. І не лише на прийняттях і в офіційних промовах, а й просто таки в інтимній обстановці. Лишалось тільки пошкодувати, що від такої палкої любови число населення НДР ніяк не збільшилося.

Не можу оминати нагоди, щоб навести приклад однієї такої любовної розмови.

Ми поверталися з якогось урочистого вечора в Московському державному університеті (МДУ), на якому в першій, так званій урочистій частині промовець говорив про небувалу монолітність і злютованість комуністичного руху, яку чехам завдяки дивній нерозумності, а радше — домовленості з міжнародним капіталом, спало на думку порушити. Якщо б вони не спам'яталися... і далі слідували туманні натяки і погрози. Промовець стояв на тлі величезного ленінського портрета. Німці, ні на хвилину не виходячи з ролі "хороших" німців, жадали переказу змісту доповіді. Щоб бодай якимось позбутися безнадійної нудоти й злоти, я весь час розглядала портрет Леніна, з великим обличчям, з піднесеними кутом бровами. Чи впізнав би себе Ленін на цьому портреті? А Надія Константинівна чи впізнала б?

Потім почався концерт, і треба було перекладати жарти конферансьє і тексти пісень. Але й це скінчилося, і ми сіли в автобус і поїхали до готелю. Ішов дощ. Я забилася в найдальший кут автобуса й заплющила очі. Одинадцята година, вистачить, я своє відпрацювала, нехай обходяться без мене. І тут з іншого кінця пролунав голос профспілкової дами: "Раїсо, переклади їм: ми все згодні їм дати, але переробити погоду — понад наші сили". Німці нарікали на нестальність погоди — найкраща тема для світської розмови; ну, а світська дама, що закінчила історичний факультет МДУ, по-німецькому, крім "ахвідерзен", нічого сказати не вміла. Та й пощо вона, та німецька мова, це ж не *Короткий курс історії КПРС*.

21 серпня 1968 року. Нас були тисячі біля приймачів, і танки, що просувалися вулицями Праги, їхали по наших серцях. Але лише четверо вийшло на Красну площу в Москві, щоб сказати своє: "Ні". Вони пробули на площі не довго, їх заарештували й судили. Серед них була молода жінка з немовлям. На суді вона сказала (я це чула з пересилання радіо "Свобода"), що щаслива з того, що могла сказати чехам, що вона



— з ними, що ці танки спрямовані не тільки проти чехів, а й проти всіх, хто хоче свободи... І я знаю, що вона не перебільшувала: немає більшого щастя, як говорити правду.

Три роки пізніше ми, кілька киян, вийшли до пам'ятної стели, поставленої в одному з районів Києва на честь чехів, що загинули під час другої світової війни в бою за звільнення Києва, і поклали під нею вінок з написом:

”За Вашу і нашу свободу!”

Тоді нікого не заарештували. Але це була невелика відстрочка: двоє з учасників були пізніше заарештовані; один з них, Леонід Плющ, перебуває тепер у спецпсихлікарні у Дніпропетровському, другий — Олександр Фельдман, засуджений на три з половиною роки таборів суворого режиму за фальшивим обвинуваченням у хуліганстві. Двоє тепер в Ізраїлі.

Ян Палах... Я вірю, що жертва його не даремна. Я вірю, що світло від вогнища, на якому згоріло його гаряче серце, ніколи не згасне.



Самвидав. Радіо ”Свобода”.

Не знаю, хто організував і створив їх, можливо, в КГБ є на це конкретніші відомості. Можливо, імена цих людей і не увійдуть в історію, але коли Ісус Христос обіцяв порятунок місту заради одного праведника, то й Росії, що безглуздо уярмила півсвіту, прирікши його на тупу мовчанку (”На всіх язиках все мовчить, бо благоденствує”), буде на Страшному суді дане відпущення гріхів заради самвидаву.

Не знаю, хто створив самвидав, але він виріс, як виростають із землі трава і квіти — тому що не можуть не рости.

Я, що мала до самвидаву лише посередній стосунок (закруглено можна б це назвати — активний читач), жартома називала себе першою самвидавницею.

У 1937 році, будучи школяркою, я знайшла і переписала листи Леніна про Сталіна, ті самі, які Хрущов ”відкрив” народові на XX з’їзді, переписала стенограми з’їздів ВКП(б), що натоді були знишені або пішли в міцно закриті фонди бібліотек і, мабуть, до цього часу з них не вийшли.

Хоч урочистого спалення еретичних книжок під грім барабанів в СРСР не практикували, знищення книжок, ховання їх у так званих ”закритих фондах”, видирання сторінок, закреслення прізвищ з більшою чи меншою інтенсивністю тривало безнастанно, воно не припинилося й по сьогоднішній день. Воно давно перестало бути таємним і сприймається радянськими громадянами як щось саме собою зрозуміле. Так, один мій учень сказав мені, побачивши в підручнику текст про Китай: ”А цю сторінку ми видеремо”. Про аналогічну реакцію свідчить і розмова, яку я якось чула в тролейбусі: ”Побудували нову телевежу. Пощо тепер старої?” — ”Глушак буде”. Це говорилося без

жодних емоцій: не буде ж пропадати добро, от і придасться до діла як глушак.

Я шукала тих документів, як у пільмі шукають світла... З сталінських катівень не чути було жодного стогону, жодного зідхання. Газети й радіо повідомляли про знову й знову викривані змови ворогів народу, закликали до пильності. Але я не читала газет і не слухала радіо. До мене промовляли спорожнілі шкільні лавки, до мене промовляла логіка.

Абсолютно неможливе, щоб десятки тисяч людей, які лише вчора були охоронцями, проповідниками, поборниками радянської влади, які йшли за неї на смерть, щоб ті самі люди, які вчора були апостолами революції, стали сьогодні її юдами-зрадниками. Але, говорила офіційна преса, пильне НКВД упіймало їх у ту мить, коли вони підкладали динаміт під будівлю радянської влади, і це було лише логічно закономірним завершенням їх від початку злочинного шляху: на такому то з'їзді і на такій то конференції вони виступали проти Леніна, вони продали Жовтневе збройне повстання, Ленін засуджував Троцького тоді й тоді, а Бухаріна на такій то конференції, а Зінов'єва і Камен'єва на такому то з'їзді. З усього цього виходить, що вони, як сказано в *Короткому курсі історії ВКП(б)*, "... хотели похоронить в гроб советскую власть".\*

Якщо це істина, говорила я собі, то як же вони могли до останнього часу очолювати радянську владу, і вона, знову ж за даними офіційної преси, була "міцна, як ніколи". А як думки й промови їх так очевидячки злочинні, пощо вилучати їх книжки, треба видати їх, і тоді їх анти-марксистська суть відкриється сама собою і буде незаперечна. І нарешті, як відбувається суд, обвинуваченого не можна позбавляти права оборони.

Є англійська приказка: "Як є бажання, дорога знайдеться". І знайшли дорогу до того, що шукали.

---

\*Цей вислів — не єдина лінгвістична перлина (авторка має на увазі граматичну неправильність наведеної цитати — ред.) майбутнього творця історичної праці *Марксизм і питання мовознавства*; їх десятки в *Короткому курсі*, що вийшли не торкненими (хай би лишень спробували!) з рук редакторів і коректорів. А цитована в усіх радянських літературознавчих працях і підручниках єдина за своєю глибиною (хто з дотеперішніх філософів міг рівнятися з ним?) резолюція — "Любовь побеждает смерть", яку Сталін написав просто на тексті поеми М. Горького "Девушка и смерть", містить банальну орфографічну помилку: "любовь" написано без знака м'якшення, і цю резолюцію, ні краплі не соромлячися, передруковували в репродукції з видання у видання, залишаючи її в такому вигляді для вічності, не боячися захитати цим авторитет вождя навіть в очах наступних поколінь: і вони не зважаться! А якби таку помилку зробив школяр чи абітурієнт, йому знизили б оцінку і, можливо, не прийняли б до вузу. Quod licet Jovi, non licet bovi.

Думати і знати — це те саме. По-моєму, ті сто мільйонів\* радянських громадян, що були дорослі в 1937 році, серед них був і письменник Ілля Еренбург\*\* і багато інших, — не знали, що сталося в 1937 році, тому що не хотіли думати, або не думали, тому що не хотіли знати.

Очевидно, у старшого покоління за минулі двадцять років від часу Жовтневої революції нагромадився досвід неслухання і небачення, після того, як Ленін проголосив "священний червоний терор" і горезвісна ЧК розгорнула свою діяльність. Тоді мені це ще не було втямки.

Арештами 37 року радянська влада відкрила мені свою істоту: кожна необмежена влада — злочин. Завчені, як вірш, урочисті, важкі і разом з тим порожні слова-акорди: "Диктатура пролетаріату є боротьба, кривава і безкровна... за остаточну перемогу робітничої класи" — визначення диктатури пролетаріату за *Питаннями ленінізму* — стало звучати як смертний вирок. (Порожні тому, що мене підкоряла їх примітивна риторика, і я цілковито не замислювалася над тим, що вони в дійсності означають).

Я переписала з різних стенограм з'їздів ВКП(б), крім листів про Леніна, виступи Н. К. Крупської й Л. Каменєва на XIV з'їзді ВКП(б) і ще дещо. Тепер уже не пам'ятаю. Я все це знищила в перші дні війни у напад патріотизму і бажання віддатися головній ідеї. Але про це я ще говоритиму.

Звичайно, я все це давала читати своїм друзям; правда, без передруку, алеж принцип той самий — типово самвидавська діяльність. Хоч на початку цієї діяльності мені було п'ятнадцять років, хай би стало відоме "де треба", "куди треба" я потрапила б і "що треба" — зі мною зробили б. Але так далеко й глибоко (бо я була на самому низу) всевидишес око НКВД все таки не досягало. Хоч і як реальна психологічна утопія Орвелла 1984, телевізійне око-екран існує покищо лише в фантазії.

Сталін знав, чому стенограми з'їздів повинні бути "закриті" й знищені. Взагалі радянська влада тільки те й робить, що "закриває" свою власну історію: у бібліотеках можна одержати дореволюційні архіви газет, але пореволюційні, за винятком останніх п'ятьох років, тільки за умови "допуску" до закритого фонду. Перечитавши стенограми з'їздів (переписати все не було можливе, але прочитала я майже все), я, якщо перед тим під лявіною повідомлень про зрадників і зради відчувала лише інтуїтивно, то тепер уже знала напевно, що ні Троцький, ні Каменєв, ні Зінов'єв, ні Бухарін і всі інші, суджені у великих і малих процесах чи просто оголошені "ворогами народу", —

---

\*Числа довільні: у мене немає ніякого статистичного матеріалу, ніяких офіційних даних.

\*\*Я говорю саме про І. Еренбурга, бо запам'яталося, що він ледве як не відкриття сприйняв повідомлення Хрушова на XX з'їзді.

ніякі не зрадники, що всі вони разом з Леніном і Сталіном ісповідували й проповідували одне й те саме, і політичні розходження, як і були, то тільки в деталях, які, звичайно, нічого не могли "підірвати", та їх і помітити не було трудно. Але зате дуже було ясно, що на цих ідеологічних "верхах" весь час тривала боротьба за владу, і це називалося то робітничою опозицією, то бухарінською правою, то ще якось інакше. І Сталін захопив владу тому, що всі інші, що були талановитіші й інтелігентніші від нього, тобто делікатніші у виборі засобів, порозумітися між собою не могли, і Сталін весь час приставав до сильнішої групи, щоб побивати слабшу. Тепер я вже не пам'ятаю, я ж не перечитувала цього з 1937-38 років, але впевнена, що це було саме так: Сталін прийшов до влади тому, що був найбезцеремоннішим і найгрубішим, брехливим і найгіршим з усіх, хто був тоді "нагорі", тому що ті, ліпші (ніж він), не були однодушні й чисті в своїх задумах.

Мені не хотілося б, щоб ці слова звучали як закид. Прочитані з поспіхом, у ранній юності сторінки стенограм з'їздів не дозволяють мені судити про особисті якості тих людей. А як і є доля їх об'єктивної провини за те лихо, яке принесла народам Росії Жовтнева революція і пов'язані з нею події, і був на них, певно, гріх честолюбства, — вони заплатили за нього смертю в муках з кляпом в устах. У мене й досі перед очима отруйно зелена оправа книжки, стенограми суду над троцькістсько-зінов'євською опозицією. Здається, так вона називалася.\* А можливо, були якісь інші брехливі слова. У цій книжці були об'єднані "великі" процеси. Чи як їх інакше назовеш? Суди над тими, чиї імена були найбільше відомі? Родичі моїх співучнів були засуджувані без жодних судів, і ми навіть не дивувалися: вони були членами "провінційного" українського уряду і "просто" відповідальні робітники.

Арешт — це вже був і суд і навіть вирок смерти. Заарештований батько — це вже був мертвий батько. А діти, виховані цими "ворогами" — батьками в душі абсолютної віри в кожне висловлене партією, Сталіном слово, що вірили цьому слову не менше, ніж батькам, — вони більше думали про вину чи невину батька, ніж про свою втрату, більше про те, чи заарештують завтра також матір і їх самих, ніж про страждання батька.

У стенограмах усі признавалися, що поповнили жажливі, неймовірні злочини. Я не могла читати цю книжку. Не вистачало спокою, знання, сили волі? — заглибитися в це море лжі, щоб проаналізувати його й виловити зернинки правди. Я просто не вірила жодному слову: бож якби правдою була хоч десята частина написаного там, від радянської влади не повинно було лишитися каменя на камені. Але я розуміла це так: мало не до смерти замучені люди купили такою ціною кілька спокійних передсмертних хвилин. І ще пам'ятаю Вишинського ненавиділа більше,

---

\*Документальну аналізу цих процесів зробив О. Солженіцин в *Архипелагу ГУЛаг*. Тут лише юнацькі враження.

ніж Єжова. Він, Вишинський, був хробак, що живився трупами (він і зовнішньо нагадував набряклого хробака).

Про тортури знали. Звичайно, не документально, а з чуток, з анекдотів. Ці знання містилися на якомусь нижчому поверсі психіки і непогано мирилися з командним поверхом непохитної (без лапок) віри в бездоганність генеральної лінії партії. (А все таки ми дивуємося, як німці могли не знати про свої табори.

Я тоді дуже багато думала про письменників: це був їх обов'язок сказати — ні! Я не сумнівалася, що вони знають, що діється, і що багатьом з них нестерпно було мовчати, а ще огидніше брехати, розписуючи рожево-малиновими фарбами (як на відомому *В'їзді в нову квартиру* Радіонова) безхмарне щастя соціалізму. Іноді я думала, що вони щось на подобу ведмедів у цирку: спробуй но, не затанцюй, коли тобі припалюють п'ятки: бож і вони не знали, кого з них завтра спостигне "справедливий суд народу". За тих часів зникли безслідно: Бруно Ясенський, Михайло Светлов, Кіршон, Микитенко, пізніше І. Бабель і, мабуть, багато інших. (Називаю імена цих, у моєму тодішньому уявленні дуже хороших, як сама партія, письменників. Імена інших, зацькованих, знижених у 20-их, на початку 30-их років, мені просто не були відомі). Але ті, що лишилися, ковтувши після чергової вістки про загибель колеги для сміливості склянку-другу горілки (я догадувалася, що роблять вони це воістину артистично, а по кількох роках знайшла підтвердження своєму здогадові в розділах чудового булгаковського роману), продовжували вправлятися в написанні історичних поем, героїчних епопей, од і псалм на славу "Батька народного, Сталіна рідного" у прозі й віршах. Особливо запам'ятався мені М. Вірта. Він написав книжку про громадянську війну, історичний роман *Самотність*. Героєм її був Тухачевський. Імовірно, за принципом: будь-хто, аби лише не Троцький. Роман сподобався, навіть був відзначений якоюсь тодішньою нагородою, а тут раптом Тухачевський узяв та й виявився ворогом народу. Книжку без затримки вилучили (що може бути простіше). Але дуже скоро появилася нова редакція роману. Героєм її був, треба припускати, черговий майор Пронін.

Не слід припускати, що мені будь-коли здавалося, ніби Вірту мучать його метаморфози. Де там. Важкі для сумління справи не робляться з такою акробатичною легкістю і такою космічною швидкістю.

З живим Віртою я зустрілася по смерті Сталіна, але до викриття "культу". Він "зустрічався" з молоддю в технікумі, в якому я тоді викладала. На це "міроприємство" я пішла з цікавістю: цікаво було подивитися на пику цього хамелеона. Треба сказати, що він не розчарував мене в цих сподіваннях. Щоб людське обличчя (забудьмо, що це обличчя письменника, "інженера людських душ" — ну й речення!)

та отак було подібне на свиняче рило — таке не трапляється бачити кожного дня. Не лише губи — навіть чоло в нього було ожиріле. Його промова була півторигодинним самовихваланням: його горда і велична постать посідала основне місце в радянському житті й літературі, а десь там у тумані ще маячів, не так щоб на передньому, але й не на задньому пляні, образ Сталіна. Вірта, очевидно, уже прочув про майбутні зміни, але, з одного боку, за інерцією не міг відмовитися від старої звички, що стала вже рефлексом, та й у новаціях не зовсім був певен (а що як на старе повернеться?), так що він намагався ніби й не говорити про Сталіна, але й не зовсім мовчати. Це завдання для нього ускладнювалося тим, що мозок його великою мірою був затуманений алькоголем, і плів він таку нісенітницю й беліберду, що навіть студенти технікуму, наївні молоді хлоп'ята, що недавно приїхали із села, у яких слово "письменник" викликає трепетну пошану, не могли не сміятися в кулак. І розмову свою ширю з молоддю він проводив п'яний, і це теж усі помічали.

Зрештою, допоявився Вірта до того, що його навіть із Спілки письменників виключили. Дуже несподіваний крок, по-моєму. Можливо, вже відновили?

Про Олексія Толстого ходив жарт: був Олексій Толстой (тобто був один письменник), та й той *Хліб* написав — теж історичний роман про завоювання Сталіном (знову ж таки не Троцьким) Царицина.

І самогубство Фадєєва (байдуже, що воно сталося лише в 1956 році) цілковито закономірне: хтось же чесний мусів був не витримати цього безконечного самообпльовування і самоогиджування.

Повертаюся до висновків з стенограм і відповідної оцінки подій. Стало зрозуміле й те, що Сталін був політичним лисом, він тільки те й робив, що замітає сліди перед історією. Кожен свій політичний злочин, що коштував Росії мільйонів жертв, він скидав на підставних осіб. Від насильницької колективізації, що зруйнувала сільське господарство, він відпекався брошурою з майже сальоновою назвою: *Запаморочення від успіхів*. Назва визначала й увесь тон статті: він по-батьківськи картав "деяких товаришів на місцях", вони, мовляв, неправильно зрозумівши зовсім ясні партійні директиви, "подекуди", "на місцях" дещо перегнули палицю, виявили зайве завзяття, "не завжди" (це замість "ніколи не") дотримували принципу добровільності.

Те саме було й після 1937 року. Погуляла ежовщина (а насправді — сталінщина), жаклива справа була зроблена, і тоді Сталін знову виступив на конференції число таке то (тоді це стало чомусь називатися конференціями, а не з'їздами, всупереч усім статутам між XVIII і XIX з'їздами був двадцятилітній інтервал) і знову в другій частині доповіді (у першій завжди говорилося про те, яке все чудове, що робить партія і яка благодійна її діяльність для щастя народного) з деяким огірченням повідомив про те, що подекуди, дехто (статистика в таких доповідях ніколи не фігурувала, це були своєрідні родинні розмови) перегнув

палицю. І за цю злегка перегнуту палицю, за дрібницю врешті-решт, розстріляно Єжова. Звичайно, без суду, без слідства, без обвинувального акту, принаймні оприлюдненого. Палицю просто переламали й викинули.\*

Завжди ці божественно мудрі, єдино правильні рішення виникали після вчинених відхилень, читай — злочинів. І при цьому не виникало й зернини сумніву у надмудрості єдиного мудрого.

І тоді виникло питання, на яке не було прямої відповіді у стенограмах: а раніше було інакше? За Леніна усе було справедливе? І (хто чого шукає, те й знаходить) саме тоді мені й розповіли, що овіяні революційною романтикою будьоннівці аж ніяк не були чисті на руку і не так то й різнилися від інших "різнокольорових" банд. Тепер я думаю, що й Бабель це знав, але переконував себе, що "революцію ідять з доброю кров'ю". А звідси, коли вже бути послідовним, чим же погана в л а с н а кров для революції? От уже й є достатня підстава для 37-38 років і для всіх інших, які були до і після.

Ну, а ЧК. Якби не було ЧК, не було б і НКВД: ця установа багато разів міняла свою назву чи роздвоювалася — чи то з шляхетного прагнення до самовдосконалення, чи щоб утекти від самої себе.

Давно відома анекдота про студента Іванова, якого викликали в ЧК, "поговорили" з ним, і він таки "признався", що написав "Євгенія Онегіна". Виникла ж вона не за Сталіна?

Багато років пізніше, коли я вже не питала (себе, батьків я не питала ніколи, це не дало б користі), бо питання вже перестало бути питанням, мама оповіла мені, як у домі, де ми жили в двадцятих роках, розстріляли одного чоловіка: за підозрою, що в нього є золото. Розстріляли просто в домі, на очах у дружини. Жінка збожеволіла, вона ні на що не реагувала, лише повторювала: "За що?..." Я не знаю, хто ця жінка, та й мати яюсь зовсім мимохідь розповіла мені це, але мені здається, що жінка все ще питає: "За що?"

Але питання було вже не в тому, чи був Ленін хороший, а Сталін поганий, питання зводилося до того, чи хороша була революція з кров'ю? У драмі Петера Вайса *Марат — Сад* протягом двох-трьох годин театрального дійства Марат і маркіз де Сад гаряче сперечаються про доцільність революції. Докази кожного аргументовані, їх трудно спростувати. Питання лишається відкрите. І я не претендую на те, щоб "розв'язувати" своєю маленькою сповіддю "великі" питання. Але вже тоді, в юності, революція перестала бути для мене тією чистою святістю, в яку я вірила до останнього часу. І книжки, які її такою розписували, недавно такі улюблені книжки, як *Як гартувалася сталь*, — виявилися такими ж брехливими, як і газети. Дуже пам'яталися слова Ромена Роллана: "велика брехуха преса".

---

\*"Викривач" Сталіна Хрушов теж не посоромився скористатися сталінським досвідом: доля Берії, як відомо, нічим не різниться від долі Єжова.

І все це думалося, і все таки тривало паралельно те саме, зовнішньо правильне (за визначеними правилами) життя.

"Як усі", я вступила до комсомолу. На мене дійсно ніхто не робив тиску. Але це був церемоніял, що недавно здавався таким священним: бути прийнятим... спочатку до комсомолу, потім до партії. Зовсім недавно це було мрією, хотілося скоріше вирости... і бути гідною... бож туди приймають лише краших. І отже все, до чого прагнула, устигло зруйнуватися, заки доросла, але драбина вже була приготована, і я зійшла на неї, хоч у глибині душі знала, що вона не веде нікуди.

Але й у внутрішньому житті усе ще не було викінчене, не розв'язане: можливо, все це зло, це вбивство і лжа — конечні? Можливо, політика взагалі не сумісна з гуманізмом? А історики в ті часи як же вправлялися, доводячи "прогресивність" звірств Івана Грозного і Петра I. Може, усе питання зводиться до лише дозування насильства? А доза — це вже справа лікаря, тобто влади.

■

*Я знаю правду. Все прежние правды  
прочь!*

*Не надо людям с людьми на земле  
бороться!*

Марина Цветаєва

І ось почалася війна. На протилежному боці був однозначний фашизм. Знищення людства — однієї частини людства в ім'я перемоги іншої — було його девізою. Не лише я — сотні дозрілих умів не втямили тоді, що ці два фашизми відрізняються один від одного тільки кольором. І я евакуювалася на Урал, а там за першої ж можливості пішла на фронт. Чи мене більше зачіпало як єврейку? Мені здається, я зробила б те саме, ще скоріше, будши росіянкую. Але все ж у групі дівчат, з якими я їхала, переважали єврейки, і дві росіянки жартома називали себе "нацменшістю".

Я потрапила на фронт після сталінградської битви, тобто коли вислід війни вже був вирішений, але дехто з офіцерів, з якими я зустрілася, були учасниками цієї події, жах спогадів ще не зійшов з них, а ще більше мучив страх перед новими боями, і в настрої одвертості вони ділилися враженнями.

З їх оповідань я зрозуміла, що відступ під Сталінград був крахом радянської влади. Солдати просто не хотіли воювати, не хотіли вмирати... Поставлять увечері полк на позицію, а завтра — його немає. Розійшлися — і все. Командир підіймає підрозділ у наступ, сам іде попереду, його вбивають, а підрозділ розбігається. І так було, поки Сталін не видав наказ ч. 227. Суть цього наказу була в тому, що командир іде в наступ не попереду, а позаду свого підрозділу, і зброя



Його спрямована не тільки на ворога, по той бік передової, а й на солдата, що є під його командою. Оповідали про це похмуро, без коментарів, без емоцій.

Героїв робили з паперу: після вдалого бою належало роздати ордени, у першу чергу — посмертно і пораненим, решту — живим. У кого ще немає чи в кого тільки один або немає саме такого, який лишався тепер без застосування. І хоч вони (солдати й офіцери) знали, як це робиться, і самі робили це, тобто навішували, роздавали ці бляшки іншим, — як же вони любили ці брязкальця і навіть пишалися ними! А що вже нові зірочки на погонах, то в них вони бачили весь сенс життя!

А потім уже фронтові журналісти, яких фронтовики не любили і зневажали, як, зрештою і весь політвідділ, — розписували, відповідно до списку орденоносців, які хто виголошував слова, що виявляли готовість померти за батьківщину. "Як помру, прошу вважати мене комуністом!" — цей зразок шибеничного гумору був найпоширенішою фразою фронтових газет і теж став анекдотом. Насправді ніхто не хотів умирати, усі пристрасно хотіли вижити, за всяку ціну, і навіть тоді, в кінці переможної війни, дуже трудно було "підвести" солдатів на штурм, але наказ ч. 227 робив своє діло...

Солдати мріяли про те, що за виграну війну їх звільнять від колгоспного здирства.

Бачила, як з стогоном і плачем виряджали молодих хлопців до армії: після звільнення негайно слідувала мобілізація...

Зрозуміла я також, що в армії антисемітизм — звичайне явище. Євреїв не те що ненавиділи, їх зневажали. Головне обвинувачення було: євреї не воюють.

Я не заходжуватимуся обраховувати, чи багато було євреїв в армії; в абсолютних числах, мабуть, мало. А от у класі, в якій я вчилася, єврейських хлопців було багато — по війні наших хлопців майже не лишилося. І з п'ятох моїх, тоді дорослих, двоюрідних братів троє загинуло. Але все це, звичайно, не статистика.

Говорити про євреїв із зневагою, як про ошуканців і боягузів, було чимось самозрозумілим. Щоб дотриматися ввічливості, євресві-офіцерові, присутньому при розмові, говорили: "Ти зовсім на єврея не схожий". І він цілком удоволявся цим сумнівним компліментом.

З солдатами я стикалася, лише коли вони служили в штабі. Серед них євреїв не було.

Але я догадуєся, що солдати поступалися офіцерам у ввічливості і не утруднювали себе вибілюванням "свого єврея" неподібністю, якщо він опинявся серед них.

Скоро після того, як я опинилася на фронті, я бачила зацькованого до розпачу солдата-єврея. Імовірно, він був незвинний і слабкий фізично, і все в солдатській муштрі йому було нестерпно важке: і одягатися, і "доповідати" відповідно до форми, і бігати, і повзати по-пластунськи з

повним обладунком, і виконувати накази в бою. А кожна помилка не тільки викликала зливу глузувань і знущань, її стимулювали, поглиблювали, досконалили: що там відірвати гудзика, коли він і без того погано пришитий, або заховати онучу — от уже наряди поза чергою, один з одним, і жертва не має відпочинку, не має передишки, щоб хоч трохи зібрати сили, хоч так-сяк залізати рани. Я знаю це не зі слів солдата, я з ним не говорила. Але це й не вигадка: я сама пережила щось подібне, працюючи на початку війни на заводі, в цеху. І в мене несподівано зникав струмент і на табуреті лежали голки. Аналогія напрошується сама собою.

Солдат цей проходив повз, коли я, недалеко від штабу, розмовляла з двома офіцерами. Вони прикликали його і зробили зауваження: пілотка надіта не до ладу. Весь він був "не до ладу": усе на ньому висіло безглуздо й жалюгідно, і голена вухаста голова, на якій не трималася пілотка, перелякано крутилася на тонкій шиї, нагадуючи голову повішеного. А круглі чорні очі блищали розпачем і смертельним страхом. І байдуже, була це голова другого Спінози чи Кафки — це була голова єврея, зацькованого антисемітами... Коли він відійшов, мої співрозмовники-офіцери пожартували: "Якби він не був євреєм, був би перекинчиком..." Євреєві нікуди було втікати, не було де шукати рятунку від знущань: це знали і офіцери і солдати...

Я не поділяю погляду багатьох євреїв, ніби кожен неєврей — антисеміт. В абсурдності цієї думки мене переконало і деяке знання історії і власний життєвий досвід.

Вище я писала, як наді мною знущалися в цеху. А от син господаря квартири, де я жила, робітник Уралмашу, писав з фронту: "Я пам'ятаю, як Ви плакали, відходячи на нічну зміну, і мені було соромно за свій народ і боляче за Ваші сльози..." І все це завжди існувало і буде існувати паралельно: і шляхетні почуття і слова простого російського хлопця, і безглузді знущання його одноплемінників. Від антисемітизму натовпу, від антисемітизму чорної сотні, від погромів й Освенціму, гітлерів і сталінів єврейський народ не врятують поодинокі неантисеміти, хоч і як багато їх було б і хоч які шляхетні були б їх почуття; у сучасному світі розв'язання єврейського питання — у відродженій єврейській державі Ізраїль, хоч би й які складні й важкі були шляхи її відродження. Бож і до сьогодні в Радянському Союзі євреїв не беруть на роботу й у високі школи, а в Бабиному Яру, на місці загибелі тисяч євреїв, забороняють єврейські національні демонстрації, а в Західній Німеччині, що засудила своє фашистське минуле й антисемітизм, університет у Дюссельдорфі відмовився прийняти ім'я німецького поета-єврея Гайнріха Гайне. Прагнення знищити Ізраїль, перетворити євреїв на вічних рабів — це сучасна форма антисемітизму.

...Я була перекладачем, допитувала полонених. Хоч я пішла на фронт на те, щоб боротися з німецькими фашистами, жодний полонений

не викликав у мене ніякого почуття, крім жалю. І як їх били (а їх били й убивали), я не почувала себе відімщеною, а лише приниженою. І знову я думала, що, можливо, не маю рації в своїй жалості: на війні — як на війні.

Я пішла з фронту в квітні 1944 року, ще заки почалася доба безупинних переможних маршів, збирання трофеїв, тобто грабунку і гвалтування жінок. Але я знаю з розповідей (не лише німців), що радянська армія була не ліпша кожної іншої. А чому їй належало бути ліпшою? На якій підставі можна було чекати цього?

Свої враження від фронту, від війни я упізнала, читаючи вже тут повість Б. Окуджави *Будь здоров, школяр!* Герой її — теж доброволеш.

Свої особистої участі у війні ти не можеш усвідомити (лише негативно, коли ти поранений). Величезне, незоре механізоване виробництво, що виготовляє смерть від шумове й освітлювальне оформлення: як просто на такій війні убивати людей і зовсім не вважати себе вбивцею.

І звичайно я не відходила з війни з свідомістю виконаного обов'язку. Ні, з тим таки сум'яттям у душі, з яким туди йшла.

На фронті я зненавиділа чоловіка, з яким ніколи не зустрічалася, не знаю, як він виглядає. Я певна, що він живий, має дітей, тепер, напевно, вже онуків. Цей чоловік — убивця. Це радянський офіцер, він згвалтував і вбив мою подругу: єврейську дівчину з Орла, Іду Фейман.

Іда була найвидатніша з нас дівчат-перекладачок, що поїхали на початку 1943 року добровільно на фронт з Свердловська. Іда вчилася на історичному факультеті МГУ, але чудово знала німецьку мову. "Вона говорить по-німецькому, як культурний німець", — говорив про неї один перекладач. Вона писала вірші, які друкувала *Литературная газета*. Ольга Грабар, дочка І. Грабаря, ласкаво називала її — мудра Фейман. А сила характеру й чистота душі були в неї не менші розумових здібностей. Алеж усе це не головне: навіть якби вона була зовсім простенька — хіба менше злочинне було б убивство?

...Під кінець важкого багатокілометрового переходу Іда Фейман "проголосувала" супутний вантажник. Там знайшов її цей убивця. Він убив її потім, "бо вона кусалася". Знаючи Іду, я думаю, що вона хотіла, щоб він її вбив: вона вже не могла жити. При дорозі знайшли її оголений труп, прикритий кожушком. Убивцю впізнали, і був призначений суд, але його все відкладали: імовірно, вважали більш політичним зам'яти справу.

У Іди не було нікого з родичів: її матір розстріляли при одній масовій різні фашисти; але хай жива буде пам'ять про Іду Фейман — жертву фашизму.

Скоро промине сорок років від кінця цієї довголітньої різни (1939-45), що винишила мільйони дітей і жінок. Відібрала життя у половини

молодого покоління європейців, але справжня перемога над фашизмом буде досягнута лише тоді, коли люди перестануть убивати один одного на війні, у тюрмах, концентраційних таборах, за чужим наказом, з службового обов'язку.

■

*Чтение — соучастие...*

*Камни — помнят...*

Марина Цветаєва

Я відійшла від синхронності в історію, тому що все це неподільне, як неподільне людське Я.

Мій довоєнний самвидав — це історія. І, ймовірно, я була не одна. Не знаю, чи переписував ще хтонебудь стенограми з'їздів. Але ходили у списках заборонені тоді вірші Єсеніна. Не сумніваюсь, що переписували (або передруковували, як було на чому) і Гумільова, і Цветаєву, і Мандельштама.

І все таки це були роки мовчання, такого страшного й глибокого, коли люди не лише не намагалися знати, але, якщо волею випадку їй знали правду, намагалися придушити в собі пам'ять про неї. Місцем для тих, хто знав правду, були сталінські катівні: там вона вмирала, замучена тортурами, в крові й нечистотах.

Сини забували, що такою смертю гинули їх батьки. Якщо їм дозволялося забути про це. "Син не відповідає за батька", — це та амнесія, яку дав Сталін дітям "ворогів народу". Жінки відмовлялися від чоловіків.

...Заговорило каміння. У середині п'ятдесятих років ходив у списках вірш "Мовчанка", приписуваний Ользі Бергольц. Це дуже сумний вірш: "Вшануйте нас мовчанням, як ми, зустрічаючи вас, мовчимо". Це як реквієм живим і мертвим жертвам минулого. Коли вони скінчилися, ці роки мовчанки?

Громадянське убивство Пастернака ми пережили в душі ліпших радянських традицій: не вимовивши жодного звуку протесту.

Випадок зіткнув мене тоді з людиною, що пройшла крізь шпалеру сталінських концтаборів. Його звали Іваном Івановичем, саме так, прізвища я не знаю. Він працював бібліотекарем у Боярській середній школі. Він написав до правління Спілки радянських письменників анонімного листа — протест проти виключення Пастернака. Надрукований був лист на машинці, до поштової скриньки ми вкинули його не в Боярці, а в Києві (з міркувань зрозумілих).

Одна з думок цього листа: дії правління СРП диктувалися не лише політичними міркуваннями, а й заздрістю. Не за роман *Доктор Живаго* "покарано" Пастернака, а за премію. За офіційною версією, нагорода від

"антирадянського" Нобелівського комітету свідчила про "антирадянську сутність" Пастернака і його роману.

Лист Івана Івановича: "От якби цю премію дістав не Пастернак, а Шолохов, реакція була б прямо протилежна". Як у воду дивився шкільний бібліотекар Іван Іванович: коли пару років пізніше нагородили Шолохова, вся церемонія пройшла у зовсім ідилічній обстановці: забута була "антирадянська сутність" Нобелівського комітету, і свіжо спечений лавреат і Батьківщина пишалися виявленою честю...

Я багато прочитала в самвидаві. Це було болісне читання: я хоронила й оплакувала мертвих. Я бачила Гумільова, що дивився в кам'яну стіну перед цівкою гвинтівки чекіста, злидаря Мандельштама, зацькованого 40-річного діда, Цветаєву, що стискала вірвовку... Радянська Росія будувалася на кістках і кістками. Кожен, хто вижив, був заклопотаний питанням самозбереження. Ніколи було думати, чиїм коштом ти вижив: чи коштом селянської дитини, що померла з голоду, чи замученого тортурями геніального поета. Вільно чи невільно я, жива, належала до вбивць.

Але разом з мертвими, замість них, я святкувала їх перемогу: сили духу над силою багнетів. І вони, розстріляні чекістами, зацьковані на самогубство, померлі під тортурями, чи від голоду, чи на каторжних роботах, позбавлені імені — єдиного і найдорожчого скарбу мистця (чи багато хто між 25 і 55 роками знав імена Цветаєвої й Мандельштама, міг читати Булгакова чи Ахматову, хто насмілювався б говорити про Гумільова чи Волошина...), вони насувалися тепер на своїх убивць у всеозброєнні безсмертної слави своїх утворів, як ліс, що ожив, на леді Макбет. І якщо сучасні Макбети, на відміну від своїх попередників, не пішли зі сцени і п'єса ще не скінчилася, то не тому, що вони сильніші, а тому що в них більше місця і часу для відступу й маневрування. Але кінець їх приречений.

І ще була радість, і вдячність, і думка, що саме це — твоє, що велична архітектоніка гексаметра Мандельштама, і виплаканий сміхом біль Булгакова, і високе прагнення віршів і прози Марини Цветаєвої, і гордість Беленкова ("Я завжди був зі Свободою, я не написав жодного рядка, під яким мені соромно було б підписатися"), — що все це писане для тебе і навіть у тебе підслухане

Але віхами мені здаються два, не дуже близьких один до одного, твори: *О стализмі* (точної назви не пам'ятаю) Маранца і *Технологія влади* Авторханова. Перше я читала, друге — лише слухала з радіо, з усіма пов'язаними з цим видатками: коли дослівно вириваєш словодумку з-під навали сусіднього глушака. *Технологію влади* пересилали протягом двох тижнів уранці, і всі ці дні я прокидалася з почуттям наступної радості: ось вона, історія! Не пощастило їм сховати, сховатися від неї. Усі ці "короткі" й "розгорнуті" курси історії КПСР й СРСР, ці тонни й тонни паперу, вони згниють на гуртівнях, їх згризуть

миші, хоч би й яка величезна армія найманих лжеучителів задовбувала в голови ще більшої армії оплачуваних студентів, що двічі два — сім,\* що історія СРСР — це потьомкінська колгоспниця, яка, хоч і постраждала трохи від "невеликих перекручень" за колективізації 1929-30 років (зовсім незначних, бо відразу ж усе було виправлене мудро-могутньою сталінською рукою), у 1933 році вже виконувала пляни першої п'ятирічки в колгоспах, які стали "більшовицькими", а колгоспники вже були "заможні". І ставали дедалі більше "заможними", доки так розбагатіли й утратили від величезного багатства голову, що почали купувати пшеницю за дороге радянське золото у відсталого американського фермера. Або як було з тим плякатним робітником, що перевиконував норми і після стількох років підвищення й без того високої продуктивності праці й безперервного уліпшення якості продукції чомусь запрошує відсталого італійця чи західнього капіталістичного німця, щоб побудували кілька автомобільних заводів чи пошили йому гарне пальто, за що розплачується, як і та відстала Росія, яку він, за його не одно-разовими заявами, вивів зі стану вікової відсталості й обігнав її астрономічне число разів, отже розплачується за ці блага дарами, які дісталися від Бога землям, що їх російські царі завчасу захопили для теперішньої радянської Росії: нафтою, газом, силою річок.

І не та бездоганна паперово-мудра Партія на чолі з божественним демагогічним опудалом Леніном, не весь цей набір безглуздо безбарвних фраз, а факти, свідками й співучасниками яких ми були, і аналіза, здорова і безстороння, як сам факт. Так і наші "смутні часи" знайшли свого Нестора-літописця.

А острівець сумніву щодо права політики на гуманність — його закрила гостра логіка статті Маранца про сталінізм. Нема пуття в силі держави, якщо вона позбавляє людину щастя і права на пісню-думку. Мислити й висловлювати свою думку — священне право людини. Позбавляти її цього права — злочин, якому немає виправдання.

Ім'я Сахарова, звернення Ініціативної групи для захисту прав людини в СРСР я довгий час сприймала, як трубний глас з неба. Це було настільки сміливе й прекрасне, що здавалося легендою: можливо, ці люди не існують у житті, можливо, вони — лише символи? А що вони були і символічні й реальні одночасно, їх заарештовували і саджали у спецсихлікарні чи табори суворого режиму.

Потім ці люди перестали бути для мене лише символами, я познайомилася й потоваришувала з деким із них, чим пишаюся і

---

\*Анекдота: двічі два — сім виникла за доби Хрущова. Був в одного народу жорстокий і мудрий правитель. І сказав він своєму народові, що двічі два — сім. Спочатку народ був трохи спантеличений такою новиною, але авторитет правителя був незаперечний, і всі увірували й пишалися новою істиною. Але правитель помер, прийшов новий і сказав: "Невже ви не бачите, що вас обдурили? Адже двічі два не сім, а п'ять". Горе було тим, хто запевняв, що двічі два — чотири.

вважаю за велике щастя свого життя. Я ще розповім про цих людей.

Я вдячна самвидавці, і радіо "Свобода", і їх помічникам — радіо "Німеська хвиля", Бі-Бі-Сі, "Голос Америки", "Вільна Європа" — за кожний рядок, за кожне слово.

І не лише про тих, хто написав, я ні на хвилину не забуваю про тих, хто друкував для мене й таких, як я, всі ці книжки на машинках до писання чи фотографував їх, хто приносив мені їх і зберігав. Багато хто з них уже одержав за це "державну нагороду": роки таборів і спецпсихлікарень.



Отак історія мого внутрішнього Я, історія Я внутрішнього емігранта майже закінчена.

Внутрішньої еміграції, свідомої й стихійної, в СРСР багато. Багато рівнів і різновидів утечі від дійсності: від сексу й футболу до релігії, захоплення мистецтвом, філософією і, нарешті, самвидавом.

Кажуть, є доми, в яких на порозі зображено прикордонний стовп з написом "СРСР", тобто СРСР лишився за дверима, а тут — закордон, свобода.

Але й свідомий і стихійний внутрішній емігрант, вийшовши з свого помешкання, вставши з-за святочного столу, де він оповідав антирадянські анекдоти, повернувшись з футбольного матчу, одірвавшись від твору улюбленого філософа чи навіть від самвидавчої книжки, включається в машину радянського режиму. Окремій людині, кільком людям вплинути на її хід, навіть і для її ж оздоровлення — неможливо. Вона відкидає їх набік і продовжує крутитися порожняком, давно втративши реальне уявлення про свій коефіцієнт корисної дії. І то не лише в ділянці так званої ідеології: вигадані Хрущовим штучні водосховища, розширення мережі гідроелектростанцій без урахування потреби в електроенергії, зайві засіви кукурудзи — завдали мільйонових збитків, привели до втрат посівної й житлової площі, зруйнування рибного господарства. Безглуздість і збитки від господарювання Хрущова були наперед цілком очевидні для спеціалістів, краші з яких намагалися суперечити проти разбазарювання народних засобів, їх познімали з роботи, перевели на нижчі посади, але всі приписи тодішнього хазяїна були здійснені. Двічі два — п'ять.

Хрущов не єдиний і не гірший з радянських правителів: так діє система.

І весь цей економічний абсурд вивершується абсурдом духовим — ідеологічним. Якщо кризь сітку практичної діяльності неминуче просочується якась частка об'єктивної користи й результативності, то в ділянці ідеології вона напевно виключена. Радянський режим "похоронив в гроб" не лише вільну філософічну думку, а й марксизм, від імени якого він діє, вважаючи себе його єдиним і непомильним представником.

Ніхто (за винятком кількох диваків) з тих, що виходять у внутрішню еміграцію, ні Маркса, ні марксистів не читає. Складання іспитів з філософії (обов'язкового складника вищої освіти і кандидатського ступеня з кожного фаху) зводилося протягом десятка років до визуджування другого параграфу третього розділу *Короткого курсу*, а тепер замінене визуджуванням якихось інших сурогатів. Зайве знати філософічну систему Платона чи якогось там Будди: головне завчити у чому її неспроможність. Лекція з філософії чи то для студентів, чи для майбутніх кандидатів наук починається приблизно так: "Сьогодні, товарищі, ми з вами покритикуємо Фюрбаха..." (чи Гегеля, чи Канта — від цього хід думки не міняється). Нам якнайпростіше, аби скласти іспит — така спільна мрія і студентів і наукових робітників *in spe*. Отак усе й робиться: світову філософію на кількох лекціях розкритиковують безмежно просто, бож наперед відоме, що всі вони дурники і обов'язково у чомусь там помилялися, а в чому саме — це не істотне. Маркс і Ленін не помилялися ніколи і ні в чому, і це теж зовсім просте і не підлягає сумніву.

Така схема закладання ідеологічного фундаменту у мозки армії інтелігентів: наукових робітників, лікарів, педагогів, інженерів. Але це ще не повна іділія простоти і ясности, вона досконаліться так званою системою партосвіти, тобто обов'язковим для партійних і непартійних відвідуванням лекцій.

Для людини з нормальними розумовими здібностями і почуттям власної гідности рівень цих лекцій — образливий. Наперед припускається, що слухачі цих лекцій — невігласи. Гадаю, що один конспект такої лекції був би найкращим документом самвидаву. Але вести конспект — не витримують нерви. Свідомість своєї безпомічности, безсилости вирватися з цього кільця броньованої тупости убиває навіть почуття гумору.

І зовнішній вигляд такої лекційної залі здався б дивним свіжій людині: лектора ніхто не слухає, усі читають, пишуть, перекидаються словами, а лектор навіть не намагається привернути їхню увагу: говорить в порожнечу для нього звичне діло. Він розуміє, що ні йому, ні слухачам те, що він говорить, не цікаве і не потрібне, і, за правилом, попереджає свою лекцію словами: "Я вас не затримаю!" Це речення — майже виправдання: взагалі то ми з вами знаємо, що все це нікому не потрібне, алеж нема куди дітися, гроші заплачено — мені за лекцію, вам за слухання.

Схема лекції про міжнародне становище, чи якоесь свято, чи з'їзд приблизно така: СРСР — найсильніша держава світу, її політика — найдосконаліша і найсправедливіша, її громадяни — найщасливіші. Але на щастя радянських людей зазіхають багаточисленні підступні вороги, усі вони намагаються захопити СРСР. Приблизно з 1958 року, головну небезпеку для СРСР являє Ізраїль. Під час екскурсії по Виборгу (це теж



лекція за тією самою схемою) я дізналася, що не СРСР відірвав від маленької гордої Фінляндії шматок її живого тіла — Карелію, її життєву артерію — Фінську затоку, яку вона вимушена тепер орендувати в СРСР, а сама Фінляндія є агресором, що претендує на територію СРСР аж до Уралу.

Ніколи конкретно не говориться, які саме територіяльні претенсії має Китай чи Японія до СРСР і чим вони історично обумовлені. Зате тоном широго довір'я "викриваються" "найновіші таємниці" міжнародної дипломатичної кухні, відкриваються таємниці існування міжнародних шпигунських організацій.

Звичайно, форми лекцій міняються в залежності від темпераменту й особистих нахилів лектора. Так, коли лектор антисеміт (їх більшість), він буде з особливою пристрасстю говорити про "підступи ізраїльських агресорів". Один, пам'ятаю, договорився до такого: "Ви гадаєте, шестиденну війну виграли євреї? Її виграли німці, американці, поляки.." Далі побіжно було сказано, що ці "німці-американці" (колишні учасники антифашистського опору) все таки — євреї. По цій лекції я, ворог усяких воєн, що не надає ваги ніяким воєнним перемогам, уперше почала пишатися цією перемогою своїх собратів.

Як лектор українець, він говорить ламаною російською мовою (зрештою, грамотність, як зайва прикраса, звичайно відсутня на лекціях) і лякає своїх слухачів підступними діями українських націоналістів.

Баба-Яга для слухачів — шпигуни і диверсанти: чи ви знаєте, скільки шпигунів і диверсантів щоденно засилають в СРСР? Мільйон? Мало! Мільярд! Чи відоме вам, що самвидав і домвидав (тут цяцям-слухачам оповідають, що є каки-самвидавщики, яких субсидіюють Ротшільд, Морган, Форд: пасує перше-ліпше прізвище)... Ми з вами (взагалі лектор і слухачі — одна душа) люди довірливі, наївні... Он скільки ворогів у радянських громадян. Усі вони прагнуть напасти на СРСР, зруйнувати безхмарне благоденствие радянської людини. Але хай радянська людина не турбується, її справа лише слухати лекції, у неї є Партія (до 1953 року — Сталін), вона врятує її від усіх ворогів. І, до речі, ще й армія. На цьому місці тим самим довірливим і дещо жартівливим тоном дається повідомлення про винаходи і найновіші види надпотужної смертоносної зброї.

Лекція закінчена.

Я не можу сказати, як Беленков, що не робила в СРСР нічого такого, чого не належало б соромитися: я ходила на ці лекції. Є й моя частка провини в тому, що в СРСР — фашизм.

А вибори? Хіба вони менш огидні від того, що коротші? Заглянеш у бюлетень, не читаючи його, і до урни (я ніколи не знала ні прізвищ тих, за кого голосувала, ні навіть у які саме органи якої саме влади — місцевої чи центральної — вибирала), намагаючися якнайскорше забути про це самообплывування. А наступне вже чекає на тебе: за яких тричотири місяці знову якінебудь нові вибори до чоگونهбудь. В останні

роки можна було вже одній людині проголосувати за кількох, тобто кинути в урну кілька бюлетенів: і організаторам, і учасникам ясно, що в цьому немає нічого справжнього.

Але воно, звичайно, таки по-справжньому, як і лекції: на це ж і працює вся радянська машина, щоб кожний громадянин зовсім покійно, навіть і без того, щоб його хтось підгонив, робив те, що потрібне "нагорі": лекції, вибори, підписи під заявами, що засуджують Сахарова, участь у всіх воєнних операціях, байдуже, проти кого вони спрямовані, служба в КГБ — усе це нерозривні ланки того самого ланцюга, тієї самої кругової поруки тоталітарного режиму, тієї самої колективної провини.

1937-68. Тридцять років. По-німецькому від іменника Zeit (час) є ще й дієслово — zeitigen; дати чомусь дозріти. Час — теплиця, в якій досягає Історія.

На яку стелу ми покладемо вінок на знак вибачення перед Фінляндією?

Улітку 1970 року я поїхала з групою туристів на човнах по річці Вуоксе в Карелії. Ця вирвана у Фінляндії земля перетворена на пустелю. Подекуди розташовані військові частини; сіл, селищ, — немає. Занедбані ліси, річкові зупинки засмічені туристами. Один раз (за десять днів дороги) бачила молочну фарму. У лісі багато ягід, але ніде нічого не сіють і не плакають ніяких овочів. У Выборзі нам оповідали, що фіни, мовляв, просять: "Поверніть нам цю землю, і ми закидаємо лєнінградців свіжою городиною і високоякісними виробами з молока..." У Фінській затоці є острівець, де кожна травинка виблискує чистотою, як у доброї господині філіжанка. Цей острівець орендують фіни в СРСР, щоб мати можливість експлуатувати частину Фінської затоки — свою життєво конечну артерію.

Миська бібліотека у Выборзі побудована в 1938 році, за кілька місяців до початку радянсько-фінської війни. За проєкт будівлі архітекта нагороджено Нобелівською премією. Під час війни будинок був зруйнований, і ніхто, крім властивих господарів, відновити його не міг: пробували, примірялися — нічого не вийшло. Запросили того ж архітекта, і він відновив бібліотеку в місті, яке належить тепер Росії, в якому не живе з 1939 року жоден з докорінних його мешканців. Але він бібліотеку відновив.... Не дуже турбуючись логікою розповіді, екскурсовод повідомляє ці факти і, зовсім не ніяковіючи, закінчує все наступними словами: "Спільними зусиллями трудящих Выборгу й Ленінграду бібліотека була відновлена".

Радянських слухачів такими аллюрами не здивуєш. А екскурсію по Выборгу, зібравши туристів під черговим безлико-бездарним пам'ятником Леніна, попереджають розповіддю про агресивні зазіхання фінів, які плянують завоювати Росію аж до Уралу. І слухачі, проїхавши перед тим по зруйнованій Карелії, не вимагають від екскурсовода ні

логічної послідовності, ні доказів. Навпаки, деякі роз'юшуються й обурюються: 'чому фінів "не добили"... і готові тут таки вибратися докінчувати розпочате в 1939 році діло.

Виховна машина в СРСР діє не зовсім на порожніх обертах. Вона творить і потенційних солдатів-убивць, і ту атмосферу бездуховости, якої так боїться Сахаров.

У 1940 році в університеті, на одному курсі зо мною, учився учасник війни у Фінляндії. Замість лівої ноги, у нього була протеза, не дуже добра: кожний його крок, кожний рух супроводився скрипом і, мабуть, гострим болем, на обличчі його не було ні кровинки, і він ніколи не посміхався... Чи обвинувачував він когонебудь за своє нещастя? Мені здавалося, що не фінів.

Фіни... Ну, а кримські татари, а інгуші?

Ленінське визначення царської Росії як "тюрми народів" — абсолютно правильне. Але пощо було руйнувати стару тюрму, щоб замінити її новою, поширеною, пильованою, замість багнетів, атомовою зброєю?!

■  
Війна 1941-45 років витіснила з свідомости радянських людей події 1937-38 років, та й усю Варфоломеївську ніч радянської влади: воєнне насильство було великим злом; щоб чинити йому опір, треба було зрадити жертви індивідуального насильства. І ці, й без того вже напівзабуті жертви, пішли в цілковите забуття. На війну ішов син, а батько у цей таки час помирав з голоду або був розстріляний на Колимі. Над такою подією, як знищення Республіки Німців Поволжя, ми не замислювалися ні на хвилину. Треба було ховати від бомб дітей, майно, треба було боротися з голодом. І так само, як 1937 рокові передував період відносного матеріального достатку (скасування карткової системи, вимучені довгими роками голоду люди посоловіли, підхарчувувалися, і удар тридцять сьомого захопив їх зненацька), так і подіям 1949-53 років передувала воєнна нарकोза.

Але коли розгорнулася боротьба з космополітизмом 1945-50 років, а просто — відкрите антисемітське цькування і знищення кращої частини єврейської інтелігенції (Міхоелс, Зускін) переємність і послідовність вирисовувалися зовсім чітко.

Удар 1937 року мав два спрямування: пряме фізичне знищення всіх можливих суперників Сталіна — претендентів на владу: "Рубайте голови, голови не відростають", — такі слова самообвинувачення в намірі знищити "главу", а щоб виглядало страшніше, говорилося заразом про "глави" радянського уряду, — Сталін уклав в уста однієї з своїх жертв на процесах 1937 року. Це без сумніву була сталінська самоцитата, його типовий єзуїтський маневр не лише обвинувачувати інших у своїх власних злочинах, а й карати їх за це на смерті.

Посереднім спрямуванням удару 37 року були душі й думки 200 мільйонів радянських громадян, хребет їх був остаточно зломаний, і тепер з них можна було ліпити що хочеш. (Мабуть, цей досвід тепер дуже вдало повторив у Китаї Мао. Але курчат восени лічать).

Отож, тепер уже було зовсім байдуже, проти кого "розпалювати" громадську думку: вона готова була горіти з одного слова, з першого натяку.

Цього разу Сталінові не ввижалися ніякі суперники, ніякі претенденти на владу серед єврейської інтелігенції. Але й це був удар у двох напрямках. Утомленому по війні народові треба було дати житло, треба було харчу й одєжі. Цього не було на полицях крамниць, але це можна було відняти у євреїв: посісти їх посади в установах і редакціях, їх катедри в університетах й інститутах. І друге спрямування: потрібен був, на всякий випадок, для певности, новий психологічний урок масового цькування, і не було ліпшого об'єкту для цього, як євреї. Антисемітизм, ледве загнаний усередину за перших пореволюційних десятиліть, вийшов назверх з початком війни. Ніхто його не стримував і не гальмував по закінченні війни, навпаки, його лише підтримували, але якось півфіційно і якось сором'язливо. Почавши в 1949 році антисемітську кампанію під назвою "боротьби проти космополітизму", Сталін не мав на оці скоро дати відбій.

У вас немає м'яса, масла, городини. Але хто цьому винен? Газети 1951-52 років переповнені повідомленнями про судові процеси над хайнами, хаїмовичами, абрамовичами — розкрадачами народного добра, що привласнили собі мільйони з державної казни, легендарними власниками власних літаків для недільних прогулянок з Москви в Одесу.

У всьому цьому містилася якась частка фактичної істини, хоч усе було гіперболізоване й неймовірно роздуте, щоб розпалити атмосферу до відповідного ступеня, а ступінь і без того був немалий.

Уся радянська торгівля була побудована на ошуканстві, підкупках і хабарях, та й тепер вона, правдоподібно, така сама. Кожного працівника торгівлі можна було обвинуватити у казнокрадстві, і це не було б неправдою. А євреїв у торгівлі тоді було дуже багато. Це змінилося, тепер їх мало, і вони не на командних посадах.

І апогеєм був процес над "убивцями в білих халатах".

В *Архіпелазі ГУЛаг* говориться, що готувалися вагони для евакуації євреїв на північний схід країни. Це — правда. І євреї знали про це. Перелякано відкривали газети, знаючи наперед, що знову буде викритий новий мільйонер, якийнебудь наступний "ович" чи "ман", що збагатився на народній крові. Якщо прізвище виявиться недостатньо виразистим, то буде ще й карикатура з усіма традиційними атрибутами: і довгий горбатий ніс, і настопирчені вуха, і короткозорі очі за товстими скельцями окулярів.

Дрижали, йдучи вулицею, при вигляді п'яного "коренного" мешканця, дрижали, приходячи на роботу: чи не дізнаються про когонебудь, можливо, й не існуючих родичів за кордоном, або чи не виявиться служба в армії на території Німеччини чи Угорщини "перебуванням за кордоном" і чи не знімуть під цим чи подібним приводом з роботи. Дрижали в своїх кімнатах і виходячи до комунальної кухні під спалюючим поглядом сусідки-антисемітки.

І, дрижачи, голосно плакали, коли помер Сталін. І багато хто навіть широко: адже кулак над ними уже піднесено, і було зовсім незрозуміле — відведе його нова урядова рука чи ударить з новою силою.

Соромно було жити, соромно було дивитися людям в очі: чи не вбивця я? Чи убивці інші?

Реабілітація лікарів була, по-моєму, найрадикальнішим анти-сталінським актом після його смерті. Її беззастережна перевага над наступним хрущовським викриттям Сталіна на XX з'їзді у тому, що вона звільнила від тягару наклепу і врятувала від смерті живих людей. Хрущов же реабілітував і звільняв мерців; одиниці з них, правда, ще були живі, але все разом було страшним історичним фарсом. Історія, однак, дуже норовиста й непослідовна богиня, і те, що здавалося безглузким пародійним спектаклем стосовно минулого й сучасного, стало точкою опертя для того історичного повороту в житті Росії, свідками й учасниками якого ми тепер є, стало початком її духового відродження.

Реакцією на повідомлення про невинність лікарів був масовий шок. Нічого подібного не траплялося за 36 років, що проминули від Жовтневої революції. Мені здається, затемнення сонця під час Ігорєвого походу не здавалося його лицарям більш неймовірним, ніж нам ця подія.

Мені запам'яталося оповідання моєї родички Поліни Б., учительки історії. У ранній юності ця жінка пережила жахи денікінського погрому. Покинувши рідне містечко, вона разом з молодшим братом і сестрою, з хворими й прибитими нещастям батьками переїхала до Києва. Діти почали вчитися і знайшли єдиного бога і спасителя від погромів і всякого насильства: Жовтневу революцію. І вони непохитно увірували в цього бога. Усе життя старшої сестри пішло на служіння цьому божеству, на те, щоб не допустити в собі сумніву, щоб віра лишилася непохитною. Це була важка служба: вогонь сумнівів пожирав її душу, і вона передчасно постарілася і згорбилася. Улюблений молодший брат віддав божеству життя: він загинув на війні, і сестрам лишився на пам'ять єдиний лист з дороги: "Щастя впало несподівано — я їду на фронт".

Вістку про реабілітацію лікарів Поліна почула з гучномовця, коли їхала на роботу в школу. Вона настільки була потрясена почутим, що не вірила своїм вухам. Хотілося перевірити все це на комунєбудь іншому.

На площі коло гучномовця вона побачила свого сусіду доктора В., також єврея. "Що це таке?" — запитала вона. — "Ви розумієте, що це таке?". І от що відповів доктор: "Що це таке? Це ваш марксизм-ленінізм! Ви от вся висохли і згорбилися від вашого марксизму, оце ваш марксизм!"

Цей епізод, по-моєму, найліпший коментар до цієї історичної події.

Але, звичайно, не всі втішалися. Були й такі, що говорили: "Хто знає, коли сказали правду: за першим чи за другим разом? От ви вважаєте, що за першим разом була неправда, а я — що за другим. Адже один раз була правда, а раз — неправда. Я вірю, що була правда за першим разом".

Була в цьому своя порожня уперта логіка і невмируша надія антисеміта: "Ще раз викрутилися, жиди, але почекайте — ще попадетесь!"

■

*Миллионы посадили,  
Продолжают в рог всех гнуть.  
Ни волна вокруг не плещет,  
Ни зефир не смеет дуть.*

Пісня зеків

Я побувала на Соловецьких островах 1972 року, останнього свого "радянського" літа, внутрішньо готуючись до виїзду, знаючи, що поїду, що я вже гість тут.

Я погано уявляла собі, що таке Соловки. Закарбований з дитинства вислів — "пошлють на Соловки", який батьки вимовляли пошепки, як найстрашнішу погрозу, зник потім на довгий час з загального лексикону, щоб замінитися словом "табори", без означення адреси. Останнього часу слово "Соловки" виринуло знову як романтичний об'єкт радянського туризму. Поїхала і я — побачити північ, побачити ці таємничі Соловки.

Коли раннім-ранком під'їжджаєш морем до Соловецьких островів і бачиш огорнуті туманом обриси шоломоподібних веж Соловецького кремлю, не віряться, що це правда. Так багато разів бачено цю красу намальовану на картинках до казок, що здається, ніби і тепер це казка і мальоване, а не існуюче в дійсності. Так це виглядає здаля. Наблизившись, бачиш, що краса ця наполовину зруйнована. Церкви кремлю на великому Соловецькому острові, де тепер міститься музей, зруйновані, головним чином з середини: згнили склепіння, перекриття, сходові клітки. Злізти на дзвіницю, звідки відкривається неповторний вигляд на Біле море і групу Соловецьких островів, можна лише з деякою небезпекою для життя. На решті островів лишилися від більшості скитів і церков лише руїни. Відновлювальні роботи ведуться лише на Великому Соловецькому острові, дуже повільно.

Багато я побачила й дізналася на Соловецьких островах. Я познайомилася там з молодими людьми, що "зневажили копійчаний затишок" столиць, для яких Соловецькі острови з їх північною полярною ніччю і півзруйнований Соловецький кремль — другий дім. Вони живуть тут, щоб вивчити напівзабуту історію Соловецьких островів, відновити і зберегти її.

Історія Соловків — це частина історії Росії.

Протягом 500 років (до зруйнування в 1918 році) Соловецький монастир був місцем прощі й добровільного подвижництва віруючих православних, і вони створили там своєю одуховленою і впертою працею справжнє північне чудо: розумну державу з електростанцією (однією з перших у Росії), водогоном, з усякого роду ремеслами (включаючи й мистецькі), де вони жили й трудилися на славу Духа, творячи в суворих умовах заполяр'я все потрібне для свого життя (довозили лише хліб) і торгуючи рибою і продуктами скотарства — трудами рук своїх. Але був монастир і місцем заслання: туди потрапляли і неугодні царедворці (при Івані Грозному і при Романових), і революціонери, і кримінальні злочинці.

Тепер населення Соловецьких островів, крім військових, півтори тисячі осіб, переважно чоловіки, вони працюють на здобуванні морських водоростів, риба десь зникла. Коло житлових бараків невеличкі городи: картопля. Основні потреби в харчах і промислових товарах задовольняються довозом. Мешканці рідко бувають тверезі, мова, вживана для вислову їх потреб і емоцій (думок немає) — переважно матюки.

Соловецькі острови — також об'єкт туризму і недільного відпочинку мешканців Архангельська: багатопалубні пароплави привозять на острови сотні людей на "прогулянки" — на пікніки з випивкою. Такі гості, звичайно, не будують, вони лише ще більше забруднюють і руйнують і без того занепале господарство островів.

Показуючи туристам церкви й приміщення Соловецького кремлю, викладаючи їх історію, екскурсовод зупиняється коло камери-мішка — соловецького карцера, і, підсумовуючи цю частину екскурсії, вимовляє, карбуючи числа: за п'ятсот років існування монастиря, у ньому відбували заслання т р и с т а в'язнів. Він ніяк не коментує цих чисел, і справа слухачів вирішувати, скільки це: багато чи мало.

У 1919 році ченців вигнали з монастиря й оселили там кілька родин чекістів. Через кілька місяців монастир згорів, завдяки недбальству й нерозумності нових господарів. П'ять років Соловецькі острови пустували й дичили, а в 1924 році там засновано СЛОН — Соловецький лагерь особого призначення (Соловецький табір особливого призначення). Тисячі ув'язнених і сотні наглядців наново заселили Соловки. З окремих келій і досі ще не знято колючого дроту.

І з офіційного тексту екскурсії, складеного вкрай невиразно й без-

зубо, всюдисуще око "органів" і тут розпорядилося ясно, що саме СЛОН, а не попередні Соловки, був місцем масового нищення людей, місцем страт і тортур. Але я читала текст, складений екскурсоводами — істориками Соловків для себе, для внутрішнього вжитку, для історії, складений шляхом співставлення окремих фактів, за матеріалами розповідей окремих реабілітованих, до яких їм контрабандою пощастило прорватися. Наводжу головне з того, що запам'яталося.

Тисячі ув'язнених на Соловках були приречені на страдницьке повільне вмирання від голоду і хвороб, що неминуче мусили виникнути від антисанітарії й важких кліматичних умов. Але господарям Московського кремлю не вистачало й цієї гарантованої п о в і л ь н о ї смерті, у них не було ні терпіння, ні засобів навіть у напівголодному стані утримувати в'язнів. І вони активізували й принаглювали смерть: у грудні 1929 року, наприклад, у п'ятдесятліття Сталіна й у п'ятсотліття заснування Соловецького монастиря з Московського кремлю в Соловецький "спустили" реєстр на розстріл 200 в'язнів, без подання прізвищ.

У якості засобу покарання стосували торттури: "комарики", тобто прив'язування до стовпа, а всю решту вже покладали на "комариків"; різноманітні форми "підвішування".

Улітку двадцять восьмого року двом сміливцям у стані крайнього розпачу пощастило втекти з табору. Вони якимось чудом добилися до якогось чужоземного пароплава і чудом урятувалися. І тоді в західноєвропейській і американській пресі появились повідомлення про середньовічні торттури в Радянському Союзі. У зв'язку з цим з Московського кремлю до Соловецького була відряджена комісія. Її очолив М. Горький. Москва знала, що Європа Горькому повірить. Але Горький не побачив і не сказав правди. І після його від'їзду СЛОН лишився тією самою фабрикою смерті.

Позбавлені будь-якої надії на допомогу ззовні, приречені на смерть, люди не хотіли вмирати. Вони знайшли засіб для свого бодай часткового рятунку: вони запропонували свої послуги на відновлення зруйнованого і доведеного до занепаду господарства Соловецьких островів.

Була відновлена частина житлових приміщень, лікарня; в'язні-інженери відновили систему водопостачання; в'язні вчені-біологи (вислів "учені-біологи" взятий з офіційного тексту екскурсії) відновили тваринницьке й городницьке господарство островів.

СЛОН був першим загоном тієї багатомільйонної армії рабів-зеків, які винесли на собі тягар сталінських п'ятирічок: будівництво гідроелектровень і каналів, багатьох кілометрів залізничних і шосейних доріг у безводних і льодових пустелях, каторжна праця в шахтах і на копальнях золота.



По закінченні відновлення Соловків СЛОН перекинуто на будівництво Біломорканалу, очевидно, "ідучи назустріч побажанням трудящих-зеків".

Головна кремлівська дзвіниця на Соловках вивершена, замість хреста, п'ятикутною зіркою, дуже незграбного вигляду. Ризикуючи життям, закріпив її там безіменний зек, розраховуючи на скорочення строку. А якийсь безіменний мистець-фотограф зробив символічний монтаж: дзвіниця Соловеського кремлю з зіркою за квадратами колючого дроту.



Як сталося, що я знайшла толстовців, зустрілася з ними? Усе, що я знала й передумала, наводило мене на думку про правдивість ідей Толстого: ніякі глобальні соціальні зміни — революції, війни, — ніякий технічний прогрес не виведе людство з безвиході, не врятує його від зла й насильства, коли не зміниться сама людина, не перестане відповідати злом на зло, не полюбить ближнього свого, як себе самого...

Я люблю книжки Льва Миколайовича зі шкільних років, я багато разів перечитувала їх і завжди знаходила відповідності своєму внутрішньому світові, але про філософію Толстого знала жалюгідно мало. Самі ці слова "непротивлення злу насильством" були лише частиною формули, що засіла в голові з юности: "Ленін про безгрунтовність теорії Л. Толстого про непротивлення злу насильством". Я вже писала, що саме так вивчають філософію в СРСР: у пляні її "безгрунтовности". Мірою своїх сил я протистояла цьому тискові, але він був, і я жила під тиском, і вся складаюся з того, що в мене вкладали, і того, як я переробляла і змінювала це в собі. Довгий час я була переконана в справедливості ленінських міркувань про безглуздість особистого самовдосконалення перед обличчям світового зла і готова була разом з Леніном сміятися над наївним і дурним інтелігентом, який говорить про себе: "Я поганий, я дурний, але я вправляюся в самовдосконаленні і харчуюся рижовими котлетками" (з статей Леніна про Толстого).

Ми, внутрішні емігранти, дуже боїмося всяких наличок, поверхових узагальнень: бож ми на власній шкірі переконалися, як мало вони висловлюють і як багато приносять зла. Все ж я говорила, що я стихійний "толстоовець". Але я не наполягала, та й тепер не наполягаю на цьому слові. Просто я роблю те, що людство, без особливого успіху, робить ось уже понад п'ять тисяч років: я шукаю істини. Я знаю, що її неможливо знайти, але знаю й те, що коли ці шукання припиняться, людське життя втратить свій сенс.

Невдовзі перед виїздом з СРСР я була в садибі Ясна Поляна. Перед тим прочитала в самвидавній копії роман Солженіцина *Август чотирнадцатого*. І мені захотілося "поїхати до Льва Толстого" в Ясну Поляну, як це зробив герой Солженіцина. Думка ця не така вже наївна. Бож справжнє призначення музеїв — зрушити "нудне Вчора-Сьогодні",

знищити Час, увести нас в Історію... Я поїхала в Ясну Поляну, щоб причаститися духом Толстого.

Музеї, пам'ятники... Вони втрачають свою самобутність, свою первісну сутність від того, що робляться власністю маси. На них лежить печать заяложення, печать стандарту й бізнесу. І навіть великий дух Льва Толстого не врятував садибу Ясна Поляна від стандартизації порадянськи.

Я розмовляла з кількома співробітниками музею. Вони знають Льва Толстого і люблять його, знають й історію садиби, і призначення кімнат і будівель, й історію членів родини, предків і нащадків Л. Толстого. Можливо, хтось з них і "розмовляє" з Л. Толстим і розв'язує з його допомогою свої "питання". Можливо... Але я не почула цих питань, взагалі ніяких питань і сумнівів, ні тоді, як слухала офіційний текст екскурсії, ні коли говорила з співробітниками "просто так". Та й чекати нічого такого не належало...

Намагаючись уникнути масовости, я поїхала не в сезон, узимку, але екскурсантів однак було багато, кілька груп з сусіднього будинку відпочинку. Я приєдналася до однієї з груп.

Усю стіну сходової клітки, від першого поверху до другого, вітальні, вкривають книжки — бібліотека Л. Толстого. Екскурсовод розповідає, які туг книжки, як багато читав Лев Миколайович. Екскурсанти звичайно слухають на піввуха і рідко ставлять питання. Але тут один екскурсант запитав: "Чи правда, що в закритому фонді тутешньої бібліотеки є книжка Олександри Львовни Толстої *Мій батько*?"

З обличчя екскурсовода було видно, що це питання йому непріємне. Він відповів, що тутешня бібліотека закритих фондів не має, а той, хто цікавиться книжкою Олександри Львовни, може прочитати (не книжку, звичайно) про неї в журналі такому то. Книжка, мовляв, і хронологічно не точна, і помилки супроти російської мови містить, і взагалі написана так погано, як усе, що пишуть на Заході.

Коли я, після екскурсії, почала настирливіше розпитувати про книжку, мені розповіли деякі деталі: троє славних толстознавців, будучи в командировці в США, склали офіційну візиту Олександрі Львовні, і вона подарувала їм, здається, кожному з них, свою книжку *Мій батько*. Цю книжку (книжки) у них, по поверненні, на митниці забрали, і тепер вони дійсно є в закритих фондах Бібліотеки ім. Леніна в Москві. Але й у неофіційній розмові, тобто не публічній, вони запевняли мене, що книжка нецікава. Ну, гаразд, правди від вас не дійдеш, а я однаково прочитаю.

Я поїхала в Ясну Поляну 8 березня, але музей був зачинений, у садибу не пускали з нагоди Міжнародного жіночого дня. Імовірно, це була непростенна наївність приїхати в Ясну Поляну в такий святочний і невідповідний для відвідування музею день. Бож "червонокалендарні

свята” давно виродилися на офіційно призначені для п’янства й обжирання дні, доповнені два рази на рік (7 листопада і 1 травня) демонстраціями. 8 березня, либонь, найбанальніше з усіх свят. П’янство і розпуста, припасовані до “жіночого дня” — чи можуть вони додати пошани до жінки?

Я й зустріла стільки огидно п’яних людей у селі, а коли поверталася, на автобусній зупинці в Москві їх було, без сумніву, відповідно не менше, з чого я й зрозуміла резони адміністрації — цього дня не пускати відвідувачів до садиби. Але в селі святкували ще й масницю. Це свято було все таки гарне: вулицею їхали прикрашені строкатими стрічками сани, на санях сиділо кілька вистроєних хлопців і дівчат, в одного був акордеон, у іншого бубон, вони співали частівки й сміялися. Коли я потім у статті Толстого “Про мистецтва” читала про хор жінок, що вітали панів піснями, я згадала ці масничні сани: якась ниточка мусила була тягнутися від тих співаків до цих. Взагалі я хотіла знайти в селі ниточку від старої Ясної Поляни до нинішньої.

Ночувала я в хаті двох стареньких. Чоловік (йому яких 70 років) — корінний яснополянecь. Він у минулому — пожежник, тепер на пенсії, дуже багато п’є, від чого напівзбожеволів.

Село Ясна Поляна витягло максимум матеріальної користи з свого імени й походження: є лікарня, школа, клуб, навіть ресторан. Більшість мешканців на полі не працюють, вони державні службовці: у музеї, школі, лікарні, будинку відпочинку. У домі, де я ночувала, є водогін і ванна. Господарі не знають матеріальної нужди і не виснажені важкою працею, вони взагалі не працюють: сад занедбаний і не родить, у хаті й на подвір’ї — бруд. Достаток не позбавив цих людей убозтва, він лише розбестив і споганив їх. Л. Толстой: не достаток, не цивілізація зробить народ щасливим, а віра і труд.

Таких омішаних селян тепер тисячі в містах і селах під радянсько-російським пануванням. Вони ситі, \* у них є телевізор, а в деяких, найудатніших і звинних, іноді й автомобіль, але вони вбогі й ледачі.

Але є й інші. Їх одиниці, але на них тримається Росія.

Отож, я перебула “свято” 8 березня в селі, а дев’ятого зранку вже була в садибі. Відвідувачів ще майже не було, і я ходила сама по саду і галях, дивилася й думала. “Говорити” з Толстим хороше було, дивлячися на дерева, на самі верхів’я.

Потім я приєдналася до екскурсії. Про це мовлено вище.

Два дні — дуже мало часу, і, звичайно, я бачила лише те, що лежить на поверхні. Співробітники музею говорили, що в селі є жінка, яка знала живого Толстого, училася в його школі. Вони говорили, що вона й тепер особлива, “толстовська”. Я не познайомилася з нею: не вмю знайомитися з людьми “навмисне”, щоб вони показували себе.

---

\*Ситі відносно. З сіл і провінційних міст їздять у столиці хто за чим: за імпортним взуттям, за хлібом і ковбасою.

Не знаю чи то діти, чи онуки цієї жінки, чи той екскурсовод, у кімнаті якого я, за його відсутности, переночувала, щоб позбутися від надокучливої гостинности п'яного господаря дому (там, у цій маленькій кімнаті, я побачила книжки, які могла зібрати лише людина тонкого смаку й глибокої душі), а, можливо, ці люди зовсім і не живуть у Ясній Полянї, — дух Толстого живе в Росії, ниточка від його Ясної Поляни в'ється по Росії.



Невдовзі я познайомилася в Києві з людьми, які вважають себе толстовцями. Тепер моя розповідь про них, якими я бачила їх під час наших коротких зустрічей. Пишу це, спонукана любов'ю й пошаною, тривогою за їх долю. Сподіваюся, вони пробачать мені недосконалість цих нотаток...

Володимир Ю., сорока років, історик і педагог. Але він не працює ні в музеях, ні в архівах Толстого, ні в школі, ні в дитячому садку. Його короткочасна кар'єра шкільного учителя історії почалася блискуче: улюблений учитель, організатор історичних гуртків, він потрапив навіть на сторінки республіканської педагогічної преси, як приклад, гідний наслідування; але за незалежний і самостійний коментар до історичних подій невдовзі був звільнений зі школи: на радянському демагогічному жаргоні це дістало налічку — "моральна невідповідність". Тепер він працює кочегаром у тресті "Київбуд" — це засіб до існування (дуже скромний), крім того, рятунок від другої налічки, яку охоче прикладають до першої: дармоїд ("тунеядец") — злочин, що карається певною статтею Карного кодексу СРСР. Карають, правда, вибірково, лише політично небажаних. Володимира Ю. переслідує КГБ за відмову давати свідчення у справі його друга Леоніда Плюща.

Володимир Ю. проповідує і сповідує християнство за Толстим. Він і його учні (колишні шкільні учні і просто молоді люди, що перебувають під його впливом) вивчають філософічні твори Толстого, збирають розрізнені томи 90-томника, йдуть за ідеями Толстого в думках і в житті, наvertsають на них інших. Ця стримана, підкреслено холодна в спілкуванні людина нагадує середньовічного ченця, що згоряє внутрішнім вогнем. Гаряча проповідь ідей Толстого — сенс його життя.

Я багато чула про Тетяну Іллівну Житнікову (Плющ) ще до того, як познайомилася з нею. І в першу мить (секунду?) була розчарована: маленька повна жінка з короткою шиєю, за окулярами не видно очей. Але я відразу ж перестала це помічати, була, як кажуть, підкорена нею... Найприкметніше в Тані — її усмішка. Скільки в неї сили й ясности духу! Не перестаєш дивуватися, звідки стільки спокою і сили у жінки, у якої позаду й попереду незлічимо багато жорстоких допитів КГБ. І, звичайно, в її усмішці — іронія, духовий цемент людства, що мислить. Її низький голос такий же виразний, як і її обличчя: він теплий і сильний.

Таня — педагог і вчений, працювала (до останнього часу, тепер уже

кілька місяців без праці) в Кабінеті дитячої іграшки при Міністерстві освіти УРСР. Чоловік Тетяни Іллівни — Леонід Іванович Плющ, математик, психолог, педагог, два з половиною роки тому був заарештований КГБ за те, що належав до членів Ініціативної групи для захисту прав людини в СРСР, писав і підписував протести проти незаконних арештів інакочислюючих, за те, що поширював матеріали самвидаву — головним чином *Хроніку текущих событий*.

А що він вважав свій арешт незаконним і протягом року відмовлявся відповідати на питання слідства, його визнано душевно хворим. Цей висновок підтвердила вища медична експертиза на чолі з професором Снежневським (за проведення "експертизи" заплатила дружина). За рік після арешту Леоніда Івановича судили закритим судом, на якому ні його дружина, ні його близькі, ні навіть він сам не були присутні, і прирекли на безтермінове примусове лікування у спецпсихлікарні.

Ось уже півтора року, як Леонід Іванович у спецпсихлікарні. У серпні 1973 року, через півтора року після його арешту і через півроку після приміщення в лікарні, Тетяна Іллівна дістала дозвіл на півгодинне побачення з чоловіком: їх позбавили навіть того єдиного побачення, яке, за радянськими правилами, дають засудженому після суду. Їх "карали за погану поведінку": за звертання Тетяни Іллівни до генерального прокурора, до Верховного Суду, до ЦК партії в вимогами справедливого суду. Відповідей на ці звертання вона ніколи не одержувала, але час від часу у неї при обшуках відбирають копії цих звертань: крамола!

При одній розмові з слідчим їй недвозначно сказали, що доля її чоловіка була б інша, якби вона обрала іншу лінію поведінки. А де ж об'єктивність радянського суду? — запитала вона. Але слідчий навіть не утруднював себе шуканням відповіді. Та таке питання годі й брати поважно. А лінію поведінки Тетяна Іллівна обрала найприроднішу — правдиву. І сказала слідчому, що він убивця.

Перше побачення з Леонідом Івановичем відбувалося, як і всі наступні, у загальній кімнаті, у присутності офіційних спостерігачів, крім того, роблено магнетофонний запис (завжди робиться). Леонід Іванович був одягнений у запану стару піжаму чорно-сірого кольору (інші кольори заборонені), він дуже схуд.

— Зроби все, щоб забрати мене звідсіля. Це — жахливе. Мені дають галоперидол. Ти розумієш, що це значить?

Ці слова чоловіка на першому побаченні Таня переказала нам. Але в першому ж листі, написаному після побачення (на цей час Тетяні Іллівні пощастило прорвати блокаду непропускання листів) він просив пробачення за марні нарікання.

Леонід Іванович писав тоді багато листів: дружині, дітям, друзям. Такі листи хочеться завчати напам'ять, а мені доводилося читати їх у поспіху: були останні тижні перед від'їздом, треба було якнайбільше

зробити наостанку, якнайбільше увібрати в себе. З дружиною і друзями Леонід Іванович обговорював проблеми психології гри. Це були по суті науково-дискусійні статті, оригінально і глибоко в таких умовах написані! А для лікарів лікарні високі якості листів Плюща служили доказом його ненормальности. Зрештою, я помилилася на слові: наперед визначена лікарям ненормальність Плюща не потребує доказів. Усі його вчинки будуть витлумачені як докази ненормальности. Обернений силогізм, у якому висновок дано наперед, незалежно від посилки.

Дітям Леонід Іванович укладав казки, гри, загадки. Вони дещо нагадують дитячі казки Г. Фалляди; не знаю, чи їх читав Леонід Іванович.

У Тані і Льоні є дещо незвичайний кореспондент, про якого мені хочеться розповісти. Це Віктор — кримінальний злочинець, якого підсадили до камери Леоніда Івановича під час слідства з виразно провокативною метою. Провокація не вдалася. Як справжній "уловлювач людей", Льоня полонив Віктора, перетворивши його з провокатора на друга. "Льоня — моє сумління. Коли я роблю щось погане, я згадую Льоню й зупиняюся" (з листів Віктора до Тані).

Перші відомості про Льоню за час безконечної мовчанки слідства Таня одержала від Віктора. Потрапивши в табір по закінченні слідства, він використав своє право листування, щоб написати Тані. Бож Льоня розповів йому, як він турбується за дружину й дітей, як важко має бути дружині без жодних відомостей про нього.

Листи Леоніда Івановича будуть, напевно, опубліковані. Ці кілька слів — лише данина пошани до безмежної сили духу. Стосовно Леоніда Івановича слова про духову силу набирають особливої конкретности: Леонід Іванович слабкий здоров'ям, він з дитинства хворів на туберкульозу, шість років перебув у санаторії для туберкульозних.

Я ніколи не розмовляла з Леонідом Івановичем. Бачила його лише один раз на тій демонстрації солідарности з чехами, про яку вже розповідала. Наші зустрічі з Танею були короткі й нервові: розповіді про обшуки й допити, про ходіння по інстанціях. Нарешті, дозволили побачення! Розповіді про побачення. Ми зовсім не заглиблювалися, на жаль, в історію. І я не знаю, чи були у Леоніда Івановича свої Нафта і Сеттембрині, свої духові вчителі у його "Чарівній горі" під Одесою. Батько його загинув на війні, а мати працювала санітаркою у тій санаторії, де лікувався Льоня.

Леонід Іванович називає себе марксистом — не толстовцем. Але хіба це таке важливе?

І з Тетяною Іллівною ми мало говорили про толстовство. Ми виходили з факту нашої відданости йому. Але мені запам'яталося дуже влучне зауваження Тетяни Іллівни (зовсім не говорити не можна було) про те, що в центрі вчення Толстого стоїть особистість, на відміну від марксисту, у центрі якого — соціологічна абстракція.

Коли в січні 1972 року на Україні заарештували видатніших

представників української інтелігенції (тоді ж був заарештований і Леонід Плющ), у більшості з них лишалися "на волі" жінки й маленькі діти: ледве більше ніж півроку було маленькому Устимові Сергієнкові, коли його везли-носили на перше побачення до батька; названому синові Івана Світличного (синові його сестри Наді — Яремі) було півтора року, коли заарештували і названого батька і матір; дружина Лісового була вагітна... Цей список можна продовжити...

Яким тягарем арешти навалилися на жінок! Туга й тривога за чоловіка, безнастанна загроза позбутися праці, виховання дітей без батьків, у любові до батьків — таких батьків. Іноді це ускладнювалося ще й неприємностями з старшим поколінням: хвороби, конфлікти. У цій ситуації проблема батьків і дітей стає іноді особливо гострою. Але всі ці жінки, турбуючись і тужачи за своїми коханими, з тоскним нетерпінням чекаючи дня суду, головним чином заради того, що після суду дається перше побачення (на одну годину!) після довгих місяців, а іноді й більше року, радіючи, що от сьогодні, уперше за багато часу, чоловік, нарешті, приснився! — ці жінки понад усе боялися, щоб чоловік не "покаявся", не вкрив себе довічною ганьбою відмови від свого справжнього Я. І хоч протягом довгих місяців чоловік і жінка не мали змоги ні слова сказати, ні слова написати, ні слова переказати одне одному, — був між ними внутрішній, чисто духовий контакт, вони разом вели цю духову боротьбу і в переважній більшості випадків перемагали — при такій нерівності сил!

Але Тетяна Іллівна була єдиною з них, що повела цю боротьбу одверто. Вона не відбувалася жартами, не вдавала з себе придуркуватої на допитах, як більшість її подруг у нещасті, вона лишилася сама собою і протиставляла своїм опонентам єдину зброю: певність своєї правди.

Спробую переказати її розповідь про допит у зв'язку з справою Некіпелова. Некіпелов був другом Плющів; він жив у Росії, у Владимирській області. Улітку позаминулого року його заарештовано, очевидно, у зв'язку з справою Якіра. При обшуку у нього знайшли кілька листівок від Тетяни Іллівни — підстава, щоб викликати її на черговий допит. З "запрошенням" цим прибули до неї раннім-ранком, о шостій годині. Для порядку вчинили двогодинний обшук, а потім повезли Тетяну Іллівну на допит до Дарницької прокуратури (Дарниця — район Києва). Допит тривав до шостої години вечора. На самому початку допиту Тетяна Іллівна заявила, що свідчень давати не буде. Їй загрозили карою за відповідною статтею Карного кодексу УРСР.

— Прочитайте, будь ласка, в чому полягає кара за цією статтею, — попросила Тетяна Іллівна.

Стаття говорить, що на випадок відмови давати свідчення свідок може бути покараний 3-6 місяцями примусових праць. Це зводиться до відрахування 20% з зарплатні.

Тетяна Іллівна, усміхаючись, оповідала мені, що слідчий і сам якимось зникновім, коли прочитав їй уголос зміст цієї статті. Він, мабуть, забув її

зміст, зате був переконаний, що психологічний вплив слів про якусь там статтю Карного кодексу буде достатній. Напевно, це був багаторазово перевірений і безвідмовно діючий юридичний бумеранг. Але він не знав свого опонента, а Тетяна Іллівна знала зміст відповідної статті (складена свого часу Єсеніном-Вольпіном пам'ятка *Як триматися на допиті* має велике поширення у самвидаві).

Тому що цей постріл виявився холостим, слідчий перейшов до реальніших і грубіших погроз. Він сказав, що повідомить про її відмову на місце її праці, і її звільнять з роботи за "моральну невідповідальність".

— Що ж, — сказала Тетяна Іллівна, — кілька днів тому я заплатила коло ста карбованців (двотижневий заробіток) за судову експертизу, яка визнала мого чоловіка неосудним і засудила його таким чином на безтермінові тортури у психлікарні. Жінка, судовий виконавець, плакала від сорому, що їй доводиться брати від мене ці гроші. Вам не соромно позбавляти моїх дітей хліба — повідомляйте на місце праці.

Слідчий виходив і повертався, влучав і вилучав магнетофон, приводив звідкілясь понятих, знову й знову намовляв Тетяну Іллівну "ще подумати", нарешті, ніби складаючи зброю, попросив, щоб вона сказала йому "просто так", неофіційно, що відповідь її не буде внесена до протоколу і не буде записана на магнетофоні. Тетяна Іллівна знала, що це неправда, що на магнетофон обов'язково запишуть. Взагалі ж слідчого можна було й розуміти: як йому було доповідати начальству, що він не витягнув ніяких свідчень від свідка, не міг упоратися з бабою.

Коли Тетяна Іллівна біля сьомої години вечора повернулася додому (пригадаймо, що обшук почався о шостій, а допит о восьмій годині ранку), вона не застала дітей. Вона так і не могла збагнути, де вони. Телефонувала до знайомих... Діти повернулися шойно по дев'ятій. Тетяна Іллівна сказала ранком старшому, Дімі, де вони мають перебути день (був час літніх ферій), але за цей довгий і нелегкий день устигла забути про свій наказ. "Не знаю, де діти, — чую я й тепер схвильований голос Тані у телефонному слухальці. — Не могу уявити, де їх шукати. Приїжджайте, будь ласка". Але за кілька хвилин діти повернулися. Так закінчився цей день. Немало подібних йому було позаду. А скільки попереду, і чи не гірших?

У маленькому пантеоні, зібраному навколо імені Л. Толстого, є ще дві Тані.

Ім'я однієї з них теж відоме сьогодні багатьом у світі. Це — Тетяна Сергіївна Ходорович, член Ініціативної групи для захисту прав людини в СРСР.

Найліпше говорить про неї її стаття "За наказом сумління": "Перебуваючи ще на волі, при тверезому розумі й здоровій пам'яті, я на весь голос заявляю, що не вважаю себе політиком і свою діяльність політичною. Моральний опір насильству й несправедливості належить не до політики, а до найпростіших і найприродніших виявів людської



особистости. Свій моральний опір насильству я розглядаю як неучасть у ньому і в цьому бачу свій обов'язок..."

Починається ця стаття словами:

"Ми стоїмо під залами судових засідань, де судять наших товаришів, туди нас не впускають. Ми намагаємося допомогти людям, яких раніше ніколи не бачили і про яких знаємо лише одне: вони в таборі чи в камері тортур, яка гоже називається — психіатричною лікарнею спеціального типу".

Свого часу, до арешту, Леонід Плюш теж належав до тих, хто стояв під дверима судів. Коли я познайомилася з Тетяною Сергіївною, Леонід Іванович перебував уже в камері тортур — у лікарні. І Тетяна Сергіївна їздила разом з його дружиною на побачення; знову ж таки, щоб "стояти під дверима", бож їй туди, звичайно, "не впускали"... Дві Тані — сестри на ймення. Не знаю, чи говорила молодша "спасибі" своїй старшій сестрі, коли виходили з камери тортур після побачення з чоловіком. Та старша Таня й не чекала цього слова, як не чекала його й від дружини Петра Григоренка, з якою також роками їздила на побачення в "гожі заклади", в яких перебував Петро Григоренко. Думаю, вона не чекає вдячності й від історії: просто робить те, "у чому бачить свій обов'язок" — чинити моральний опір злу, допомагає тим, хто від цього зла страждає. Зовнішньо Тетяна Сергіївна і Тетяна Іллівна не схожі одна на одну: Тетяна Сергіївна висока й худа, у неї маленьке гостре обличчя. Але їх внутрішня подібність проривається назовні в усмішці; обидві вони веселі, не зважаючи на навислий над ними Дамоклів меч.

І ще одна Таня, зовсім юна, їй не більше двадцяти років, Тетяна Ч. Я бачила цю дівчину лише один раз: вона допомагала старшій, Тетяні Іллівні, ремонтувати квартиру — фарбувати вікна й двері, клеїти шпалери. Вірніше, господиня допомагала своїй молодшій подрузі, яка була багато вправніша і краще розумілася на ділі. Це був мій перший прихід до Тетяни Іллівни, і мені не вистачало уваги до дівчини в старому спортовому костюмику, що переносила з місця на місце книжки, за якими її майже не було видно. Але мені оповідав про Таню Ч. її друг Семен Г. Семенко — теж молодий толстовець.

Таня — учителька, вона працює в молодших класах школи. (Що всі ці толстовці — педагоги, цілком природне). Вона дуже любить свою працю, і діти їй теж дуже люблять. Тут, як відомо, існує взаємозв'язок: лише той, хто щиро любить дітей й абсолютно чесний з ними, може знайти з ними спільну мову, дійти взаєморозуміння. А як це трудно в СРСР, в умовах загальної лжі! У Тані, як і в Семенка, ідеал її улюблений герой — Ян Корчак.

Тепер молодша Таня — наречена Александра Фельдмана, учня Леоніда Плюща (в розумінні — послідовника), якого радянський режим за вірну й безстрашну дружбу з Плющем, а по арешті Плюща — з Тетяною Іллівною, за активну участь у сіоністському русі прирік на три з половиною роки таборів суворого режиму, зфабрикувавши процес за

обвинуваченням у хуліганстві. З Фельдманом радянська поліція довго гралася, як кіт з мишею. Місяцями за ним ходили робітники КГБ в цивільному, вони ж потім виступали в якості "свідків" на суді, його заарештовували "превентивно": під час приїзду Ніксона в СРСР, за різними приводами на подоби "замаху на життя робітників міліції" (останнього часу поширена "причина" двотижневих арештів небажаних осіб різного роду). У нього влаштовували обшуки без числа, безнастанно загрозували судом за "дармоїдство". За кілька днів до арешту Олександр попросив Таню стати його дружиною. Вона відповіла, що "подумає". І "надумалася", коли стався цей страшний арешт і пастка замкнулася.

Кажуть, це любов за Достоєвським, очевидно, маючи на увазі Раскольнікова і Соңю. Я радше порівняла б Таню Ч. з декабристками. Але їй не лише не дозволяють жити поблизу любого друга — їм навіть не дозволяють одружитися: усе з тією ж метою — зламати Олександра Фельдмана, позбавивши його всякої моральної підпори протягом трьох з половиною років ув'язнення.

Є в цьому колі ще один молодий толстовець, друг Володимира Ю. і молодшої Тані — Семен Р. Дуже запальний, дуже добрий юнак, сповнений любов'ю до людей і тварин. Хронічно хворий на діабет, він відмовляється від м'яса, від ін'єкцій натурального інсуліну: "Не можу ж я їсти м'яса тварин, яких так люблю..."

Семенко мріє про те, щоб працювати вихователем у дитячому садку: він дуже любить дітей. Але до цього практично не може доступити. Євреєві в СРСР дуже трудно дістати дозвіл на вступ до школи, до якої він хоче. І Семенко працює на кравецькій фабриці майстром для ремонту машин до шиття, а вчиться заочно в інституті машинознавства. Але машин він зовсім не любить, а любить, як я вже говорила, дітей. Іноді він допомагає Тані Ч. у школі.

Не дуже вправно я розповіла про цих людей. Вони увійшли в моє минуле і справжнє життя, невдовзі до його закінчення, й освітили його своїм непротивленням злу. Я схилилася перед ними, як і перед іншими моїми друзями-подвижниками, про яких писала в інших статтях. Я думаю, що мусіла була прийти до них, усе моє життя — лише дорга до них.

Я глибоко переконана, що не тільки ці кілька осіб репрезентують сучасне толстовство в СРСР. Можливо, не всі вони називають себе толстовцями, як Володимир Ю. чи Т. Житнікова. Але хіба цей рух інакшодумаючих чи просто "думаючих", як їх назвала Т. Ходорович, чи вільнодумаючих, за визначенням А. Сахарова, — не сучасне толстовство, не воскресіння духу Толстого?

Піввіку всілякого насильства і вбивства Духа — і все таки він живий і житиме вічно, і я вірю, що ніяка атомова, ніяка надпотужна зброя не знищить його.

Я сказала вище, що зустрілася з толстовцями під кінець свого

справжнього життя. Я не пішла на відкритий чин противлення злу. Можливо, занадто сильно вразили мою уяву порожні шкільні лавки. Я жила подвійним життям і мучилася лжею цього життя. І пішла я з цього життя, щоб перестати брехати.

Але я ще не почала жити новим життям, хоч проминуло вже багато часу відтоді, як я померла в тому, попередньому. Екзотичний вигляд, що відкривається з мого вікна, здається мені намальованим на картині, а сама я — відвідувач виставки чийхось картин. Я живу віддзеркаленим життям, спогадами, листуванням, вістками про друзів.

Залізна завіса стала тепер скляною. Таке речення я почула, повертаючися з свого "соловецького походу", на двірці в Петрозаводську. Це правда. Через скляну, півпрозору тепер завісу пробилось на Захід багато інформацій про СРСР, і у вигляді переданих рукописів, і того, що написано емігрантами. І врешті — *Архінелаг ГУЛаг* — "книга віку". Інакше немогло й бути: за роки мовчанки нагромадилося стільки не висловленого.

Можливо, ми й повторюємося, але говорити нам — доконечно. Не знаю, чи сказала я щонебудь нове своєю сповіддю. Але я мусіла написати її... Можливо, я зможу після цього почати жити спочатку.

*Бат-Галим-Кіріят-Ям, Ізраїль  
Березень-листопад 1974*

# УКРАЇНСЬКИМИ СЕЛАМИ РУМУНІЇ

*Анна-Гая Горбач*

З вібчини ми вирушили саме в пору, бо погода поволі псувалася і насували із заходу нові дощі. Ми вирішили добитися автобусами та поїздом до Бродини, де в нас залишилося авто і звідки — після короткого відпочинку — мали вирушити в нові мандри. Переночувавши у Вишеві в якоїсь мадярки, ми добилися по різних пригодах автобусом до Дорної і згодом до Кімполюнгу й Радівців. Звідти подолали двогодинну їзду поїздом-чмихалом, що на сорок кілометрів потребував битих дві години і були щасливі, засинаючи — помиті й ситі — під шум дощу в нашої знайомої господині.

## *ВЕЛИКА ВОДА І СОЦІЯЛІСТИЧНЕ БУДІВНИЦТВО МОСТІВ*

Ще у дитинстві "велика вода", як у нас називали повинь, приносила не тільки для дітвори, але і для дорослих силу емоцій та переживань. Тоді півсела стояло на берегах, головно коло мостів і придивлялося, як викорінені ялиці, смереки та вільхи, що їх несла течія, били в кашиці (дерев'яні коші наповнені камінням для підпору мостів), спиналися одна на одну й загачували міст. Інколи ці дерева розторощували кашицю — міст заломлювався і йшов з водою.

"Велику воду" пережили ми під час наших мандрівок двічі: раз 1972 року, вдруге цього літа після повернення з Мармарощини. В селі, де вливається річка Бродина в Сучаву аж кілька таких мостів, що без них годі пробратися назад до міста чи й вирватися з села на дальший вже асфальтовий шлях. У будові були вже два цементові мости, що їх споруджувала область, після того, як громада ставила щороку тільки провізоричні дерев'яні, що їх забирала при найпершій повені вода. Тепер же забрала вода й уже напівготовий цементовий міст в самому центрі села, залишаючи як на сміх пару дощок і залізних прутів з усього опертя. Виявилось, що "цемент" мав таку велику домішку піску, що його вода просто сполокала і з мосту залишився тільки жалюгідний скелет. "Будівельники" намагалися бути "ощадними" і водночас із цим цемент розкрадали. Діялося це за загальним пляном "заощаджування", встановленим партією на всіх відтинках господарства. До того ж, по всій лінії будівельної ієрархії, від головного інженера до

---

*Закінчення репортажу "Між українцями Румунії", що був надрукований у Сучасності, ч. 1 і 2 за 1975 рік.*

звичайного сторожа, усюди хтось крав. Тож люди будуються, а матеріал важко дістати.

Після того, як вода знесла міст біля нашої хати, то люди за добрі гроші перевели нас дошками через другий із будованих і ще не знищений міст. І далі ми мусіли об'їздити своїм автом кам'янистим і вибоїстим "облазом" — вузькою дорогою над стрімким берегом Сучави. Ця божевільна їзда перестерегла нас, щоб у майбутньому не вибиратися автом у гори. Вже краще скористати з поїзду, що сунеться слимаковим темпом.

### *МІЖ ПОКУТЯНАМИ*

Щоб потрапити в одне з буковинських сіл покутського характеру (їх тягнеться ціла низка — від границі біля Серету аж по Сучаву), треба мати особливе щастя. Хоч по цих селах і трапляється українська інтелігенція — вчителі, агрономи тощо, то встановити з ними якийсь зв'язок — безнадійна просто справа. Зі страху, що влада може нав'язати їм якісь "нелегальні" історії (хоч тут усе легальне), вони готові піти до міліції й кинути на вас якесь безглузде обвинувачення, від якого чужоземцеві не так легко викрутитися. Тому, мавши уже деякий досвід з нашими перестрашеними земляками, ми старалися зустрічатися і знайомитися з нашими селянами на торговцях чи на ярмарках у тамошніх містечках. Одержати запрошення від наших людей, щоб зайти до їхнього села й побувати в їхньому домі, при такому знайомстві — самозрозуміла річ. Пощастило так і нам цього ж разу й дозволило пізнати село Щербівці, його людей та говір.

Розташоване це мальовниче село на схід від автової дороги, що веде з Сучави до Серету, на м'якому пагорбі під старим лісом, що колись за Австрії був буковинсько-молдавською границею. "Там живуть вже зовсім інші румуни — каже наша газдиня Домніка, — не такі, як наші сусіди. Вони сплять в одній хаті з курми і телям, а паце в них прип'яте на ланцюгу серед подвір'я".

Їдемо горбкуватим тереном, на якому колоситься вже стигла пшениця, милуємося чепурними господарствами, що потопають у зелені крислатих горіхів і полинаємо уявою мимоволі у глибину віків. Із відкритим тереном до східних степів ця буковинська земля мусіла зазнати протягом довгих сторіч безлічі наїздів і нападів буджацьких орд і згодом таких же самих грабінницьких військових загонів, що брали участь у переворотках та війнах Молдавського князівства — молдаван, угорців, поляків, турків, татар, козаків. Всі вони нищили й палили села, люди тікали або ж їх забирали в полон. Бояри знов і знов вербували охочих заселювати й обробляти спустошені землі і таким чином, починаючи вже з 17 сторіччя, коли тут трохи заспокоїлося, ці околиці заселялися стягненими здебільшого з недалекого

Покуття кріпаками. Говірка, звичаї й ноша тутешніх українців цілком покутська. Протеж, без ґрунтовних архівних досліджень, важко устійнити історію всіх тих Щербівців, Бальківців, Марицей, та інших — українських і румунських — сіл, що постали правдоподібно в тому ж часі.

Українці в цих селах свідомі своєї відрубности від своїх румунських сусідів, навіть і від тих, що живуть тут же поруч, у сумежному селі. "Там люди сварливі і злі, живуть вони без шлюбу, а коли дівка хоче піймати хлопця, та крадьком лізе в нього дома на піч... Як її не виженуть, то він її мусить брати за жінку". Такий звичай, що його ми знаємо з оповідання Михайла Коцюбинського "Пе-коптьор", виведений ним на основі вивчення народного життя молдаван у Басарабії.

Особливо сильний по цих українських селах консерватизм жінок і стосується він головно взаємин з чоловіками. Жінка, за тутешніми звичаями, не сміє іти дорогою поруч чоловіка, але на кілька кроків за ним. Коли доньки нашої ґаздині, уже учениці ліцеїв, вияснювали мамі, що в місті чоловіки віддають жінкам свої місця в поїздах, автобусах чи й деінде, і пропускають їх першими у двері, то вона їм відповіла, що такі жінки своїх чоловіків не шанують... Але старі сільські порядки поволі зникають. Молодь, закінчивши десятирічку чи фахову школу, шукає легшого прожитку по близьких містах, в колгоспі ніхто робити не квапиться. Багато відходить із села, хоч цей відхід і веде неминуче до асиміляції. Доньки нашої ґаздині, а в неї їх аж шість, закінчивши школи і працюючи по інших місцевостях, як бухгалтерки тощо, попривозили собі вже румунських чоловіків та кавалерів.

Матеріально ці села добре забезпечені. Праця в колгоспах, з існуванням яких вже всі погодилися, та на власному ґаздівстві дає задовільний прибуток. Багато тут важить близькість торгових, на яких можна продати свіжу городину та овочі, хоч і коштують вони двічі більше, як привезений з колгоспів, недбало зібраний та й інколи забракований товар, що продається тут же поруч у кооперативах. Тому й хата нашої ґаздині була вистелена рясно коверцями. Для дочок вона наткала вже гори пухнастих ліжників, килимів та іншого добра, приналежного до "дзестрів" (віна) молоді.

#### *ВІД ХЛІБОРОБІВ ДО РЕМІСНИКІВ*

В той час, як села біля Серету і поблизу Сучави нагадують своїм побутом, звичаями і частково мовою старе хліборобське Покуття, то Кліт, місцевість розташована по дорозі від Радовець до Солки й Кімполонґу, становить тип радше українського ремісничого села. Поруч українців тут жило колись багато німців; вони виїхали під час війни до Німеччини і їх місце зайняли

сьогодні румуни із сусідніх сіл. Правдоподібно, ще за Австрії це підкарпатське село було заселене німецькими і якимись вільними галицькими селянами, що випалювали тут поташ. У Кліті витворилося дуже близьке співжиття між німцями й українцями, які перейняли у свою говірку чимало германізмів. Українці Кліту тримаються міцно свого греко-католицького обряду і хоч офіційно Греко-Католицька Церква тут неіснує, то вони завзято боролися, щоб румунська влада віддала їм у користування забрану румунами греко-католицьку церкву. За дозволом на її відбудову їздили аж до Букарешту. Сьогодні вони нарікають на українського пароха, який доїжджає до них з Радовець, за його уступки церковній адміністрації, та за зміни в Богослужбах, що їх він увів після офіційного зліквідування греко-католицьких парафій і переведення їх на "українсько-православні". Якщо йде про національну свідомість, то клітяни досі ще найменше засимілювалися. Заважило в цьому, мабуть, тісне співжиття з німцями, в наслідок чого витворилося у клітянських українців сильніше почуття власної гідності й відрубності від довколишнього румунського населення. Багатодітність також і тут на денному порядку. Надмір населення абсорбують звичайно ближчі села й містечка: Радівці, Качіка, Солка, що в них вихідці з сіл працюють у різних ремісничих ділянках.

Поруч з релігійною ревністю тут міцно закорінені забобони й віра в магію. "Ворожки" мають тут завжди добру роботу, бо завзятуші і сварливі жінки завжди щось одна на одну "нашіптують", відбирають, як не здоров'я, то красу, забирають коровам молоко, спричиняють бездітність. Ворожнечі на цьому тлі тривають десятиріччями і то навіть у колі найближчої родини.

### *В ПОЛОНІ ПІСНІ Й ТАНКУ*

Як на диво, пощастило нам побувати у Радівцях на концерті Буковинського ансамблю пісні і танців Української РСР, що про нього інформувала вже й еміграційна преса, правдоподібно, на основі повідомлень букарештського *Нового віку*. Алеж так ідеально, тобто, що цей ансамбль мав нібито відвідати всі більші українські осередки в Румунії, як про це інформувала преса, воно не було. В Сереті, чи не найбільшому українському осередку на румунській Буковині, люди про ці концерти нічого не чули й не знали. Члени й виконавці ансамблю це переважно професіоналісти й можуть своїми високими кваліфікаціями мірятися із складом державних ансамблів Болгарії, Югославії чи й іншої "народно-демократичної" країни, що їх пускають на Захід. Алеж, роз'їзди Буковинського ансамблю обмежені тільки до СРСР і ще деяких сусідніх "сателітних" країн. На Заході його не чули й не бачили. "В репертуарі Ансамблю чільне місце займають твори

про Комуністичну Партію і В. І. Леніна, про величні соціалістичні перетворення...” — сказано у двомовному — українсько-румунському — тексті програми. І справді, щойно відслуховавши цю обов'язкову данину, яка становить майже одну четвертину програми, можна насолоджуватися чудово згармонізованою і добре виконаною народною хоровою музикою й танцями. У програмі була виконана, між іншими, також пісня про "визволителів Радянської Буковини від фашистських загарбників". Із заявою "Ми не забудем їхні імена" — співак-соліст вираховував багатьох радянських воїнів, що загинули в цій боротьбі з фашистами. І то в той час, як майже половина усіх слухачів і глядачів на залі були румуни — оті ж таки колишні "загарбники", що ще й сьогодні не можуть переболіти "втрати" північної частини Буковини в користь Української РСР. Вони й поприходили на концерт (українців на концерті було обмаль), сподіваючися вітати... румунських братів з Черновець і навіть поприводили з собою гуртки румунських дітей у народних одягах, щоб вони вручали виконавцям китиці квітів після виконання румунських точок. Алеж доступ до артистів загородили декілька здоровил у цивільному. Вони никали також навколо автобусів і не випустили артистів з гардероб, поки не забралися усі відвідувачі концерту. "Тож їх пильнує не тільки наша міліція" — вигукнув один румунський глядач, — "але й пів автобуса привезених власних міліціантів..."

Я не знаю, чи існує в Румунії інша меншина, яка була б своїм материком більш забута і занедбана, ніж українська. В усій Румунії не можна роздобути жодної української книжки, надрукованої в УРСР. По книгарнях у Букарешті треба із свічкою шукати, щоб у радянських відділах відкрити випадково якесь видання українською мовою. По кіосках, що в них продаються журнали й газети російською, угорською, німецькою, сербською, болгарською мовами, — хоч і як я розшукувала, не знайшла ніже клаптика українською мовою. У Радівцях я нарахувала 16 російських журналів — від розвагових до популярно-наукових і технічних. Навіть книжки українського видавництва "Критеріон", що видаються в Румунії, тяжко роздобути. Як дізналася я, спромагаються їх купувати тільки втаємничені у Букарешті в самому видавництві.

#### *ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА — ШКОЛА ПАТРІОТИЗМУ*

Як уже згадувано в інших репортажах, сучасна румунська влада використовує Православну Церкву в Румунії для скріплення патріотизму серед населення. Парохії організують туристичні поїздки по історичних місцевинах, переважно по старих монасти-



рях, що в них спеціально вишколені монахи й монахині подають відвідувачам огляди мистецьких і культурних надбань, підкреслюючи самобутність румунської культури та нації і представляючи всі ці надбання, як витвір румунського народу. У Путні, великому буковинському монастирі, що в ньому похований Стефан Воевода (1447-1504), відвідують кожного дня монастирську церкву й музей, в яких зберігаються також і цінні українські пам'ятки давнього письменства й історії, сотки учнів і дорослих, слухаючи надхненних викладів з історії Молдавії. Румунським хлопцям-піонерам дозволяють носити національний румунський "трикольор" на червоних "галстуках", а деяким гідам ввижається цей "трикольор" навіть у барвах веселки на якійсь давній фресці 16 віку. Так само і два новіші монастирі в Добруджі прославляються як виключно румунські культурні осередки. Це жіночий монастир у Пошті та чоловічий монастир Кокош. Заснував їх у 19 сторіччі український священник-реформатор Лисиненко, що створив тут ("піонерський почин для свого часу" — як пише Хведір Вовк) ресоціалізаційні центри для всіх тих викорінених українських втікачів, що знайшлися на турецько-румунській території. Він вибирав усіх бурлак та п'яниць, тримав у монастирі, привчав до праці і потім випускав одружуватися й оселяватися поблизу монастирів. Так заснувалися такі українські села, як Телиця, Пошта, Гамчарка та інші. Самі цекви стоять мальовничо на пагорбах в цій єдино лісистій околиці Добруджі, ніби перенесені з якоїсь закутини Полтавщини чи Чернігівщини. Алеж невтаємничений відвідувач ніколи й не дізнається про їх українське минуле.

## *КАЛАРМАН*

Заїхавши в далеку Добруджу, ми й зупинилися тут, щоб відвідати два рибальські осередки, в яких живуть "хохли", як називають себе наші місцеві земляки.

Щоб дістатися до степового села Каларман у Дунайській дельті, треба подолати неабиякі труднощі. Тож не диво, що може, крім учителя, закинутого сюди в 1950-их роках, коли ще навчання в школах відбувалося українською мовою, ми були першими українцями інтелігентами, що приїхали з бажанням пізнати той загублений і закритий від світу український куток.

Висівши в Кришані при середньому рукаві Дунаю, ми вирушили за вказівками людей пісковою дорогою попри телеграфічні стовпи. Поромом нас переправили через якийсь канал і далі повела нас дорога гарячим степом. Ноги грузнули у м'якім глибокім піску, наплечники почали добре муляти, сонце припікало все дужче. Аж після добрих п'яти годин мандрівки увійшли ми в затишно-заспані вулиці типового дунайського села. Подовгувати

хати із сніжнобілими стінами та голубими віконцями і сволоками, на яких спертий очеретяний дах здовж призьби біля хати, вирізьблені коники та інші оздоби на верхку даху. Це та ж картина, що в Дунавці, чи в Леті, де ми бували минулими роками.

Попросили ми якусь бабуню, щоб нас прийняла до себе, але вона відмовилася, мовляв, не влаштована приймати гостей, і порадила йти до центру села. Але в "центрі" тишина і спокій. За високими тинами нікого не чути, нічого не видно. Заклопотані стоїмо на роздоріжжі... Почувши раптом якась цокання сокирою, пробираюся крізь "гусяче подвір'я" (такі повідгороджувані тут для водяного птаства, з фіртками на вулицю) до якогось внутрішнього тину і бачу захекану червону тютю, що рубає якісь поліна. На моє прохання прийняти нас на кілька днів — вона гукнула: "А звідкіля ви тут взялися, хіба не з Басарабії? У вас точно голос, як у моєї сестри..." — "Ні, — відповіла я, — ми з Німеччини..."

За півгодини ми вже сиділи в тіні крислатої морви над мискою доброго борщу, звареного на рибі. Зажили ми добре в наших гостинних господарів. Сама хазяйка, говірлива весела жінка, була ідеальним інформатором для діалектолога... Але і її чоловік, старший уже рибалка, був "своєю людиною" і не жалів часу для нас. Однієї днини він узяв нас з собою у плавні аж на цілий день. Ми перебиралися човном крізь зарослі подекуди рибальські протоки, виїжджали на просторі плавнянські озера, по яких плавали великі "кабли" з багатою рістнею — такі собі рухомі острови, що пересуваються поволі. Зустрічали рибалок, що гнали човна "на гундір", тобто, стоячи, відштовхувалися, мов гондольєри. Слухали у панівній навколо тиші, як кувикали бабки, мартинці та інше плавневе птаство.

Але й наша хазяйка забажала показати нам щось особливого — взяла нас за село в Каларманський ліс (Каларман — це перекручене турецьке Караорман, що й значить "Чорний ліс"). Ми ішли вслід за нею і слухали зачаровано про якихось "волошебників", що колись жили в цих лісах, випливали на "рогожках" у море, де й нападали на купецькі кораблі. Здобуте золото закспували тут в Чорному лісі, де воно й горить на Великдень. Коли хтось побачить такий вогонь, мусить миттю кинути на нього якусь частину свого одягу. Тоді тільки зможе і викопати цей скарб. Коли кинув шапку, копатиме глибоко по шию, як кинув пояс, то по пояс, коли черевик, то глибоко не треба буде копати, скарб лежить тут же у землі...

Ідучи пісковими дюнами, що їх понавівав вітер, зарослими кущами лемонки із уже стиглими кислими червоними ягодами, стараємося зловити кожну фразу, кожне незнане нам слово чи вислів цієї балакучої каларманки. Увечері попросила нас хазяйка

піти з нею на терасу місцевого ресторану випити склянку вина. Її чоловік мав у той час якесь засідання у партійному комітеті (майже всі рибалки — активні члени партії, і тому що перевиконують вони норму здачі риби, тож і їхні магазини повні усякого краму й товарів). Ми вже знали, що вона дуже горда на своїх небувалих гостей. Особливо раділа з цього, що люди не могли розгадати, хто ми і звідкіля прибули. Коли чоловіки закінчили засідання і присіли до нас, то сусіда, який у день зазірав крізь щілину тину і прислухувався до наших розмов, вигукнув раптом до нашої газдині: — "Що ти брешеш, що твої гості з Німеччини... Та ж вони з Расеї...". — "Сам ти із Расеї, старий дурню" — відрізала вона йому, — "це ж професор з Німеччини, що вивчає наш язик..." — "Велике диво — професор, — відповів сусіда, — "і я був би професором, коли б жив у Німеччині..."". — "Ну, але ти не професор, ти дурак і живеш у Калармані.."

Не зважаючи на те, що рибалки були членами партії, вони мали подеколи дивні погляди на технічний прогрес нашого часу. Так, наприклад, вони твердили, що всякі повідомлення про польоти довкола Землі, про десанти на Місяці — це все суцільна брехня... — "А хто їх там провірить? Полетів та й сказав, що був на Місяці! А ти хіба видів, що він там був?..."

Щоб добитися до раннього пароплава, який уже о год. 7 ранку причалував у Кришані, ідучи з Сулими на Тульчу, треба було вирушати з Каларману опівночі. Хоч ми й домовилися були з молодим румуном трактористом, що він підвезе нас у причіпці, якою возив він для ферми очерет, сіно й інше, то певности, що він приїде, не було. Але вже після двох кілометрів маршу нічним степом ми почули тарахкотіння і побачили фари його трактора. У "скриню" до нас повлазили згодом ще й інші пасажири — якісь жінки з малими дітьми, що говорили між собою по-румунськи. Дивувалися ми спочатку, що воно за каларманські румуни, але потім дізналися, що це були хохлуші, які верталися додому від своїх рідних у Калармані. Втягнені вже у процес асиміляції, вони — як тільки виїхали з українського села — перейшли на румунську мову. "Щоб нашим дітям було легше, як нам" — виправдовувалися. Почалося це з того, що школи по цих українських селах були до п'ятдесятих років виключно українські і молодь не мала змоги витримувати іспити до вищих чи фахових шкіл. Під претекстом, що треба цій молоді уможливити навчання в університетах і вищих школах, румунська адміністрація зліквідувала тоді цілком навчання українською мовою, мовляв, це ж воно є причиною того, що діти не мають змоги здобувати кращі професії.

У Кришані чекала на пароплав горстка італійських туристів у супроводі "онтівського" гіда (ОНТ — румунська туристична

агенція). Мали з собою якісь "скоростріли" й ревно винищували й так уже прорідлептаство цих останніх резерватів природи. Побажавши їм нищком усього "добра", пошукали ми собі для довгої їзди кращу, вже "хохлацьку" компанію.

### *ПІВДЕННИМ РУКАВОМ ДО ЧОРНОГО МОРЯ*

Ракета (одеської продукції) може вас завезти до Катерлезу, розташованого над південним рукавом Дунаю вже над Чорним морем, за дві години плавби. Пароплавам треба на це сім годин, бо об'їжджає він всі меандри цього долішнього рукава Дунаю. По дорозі проїжджаємо попри Муругіль і Дунавець. Пасажири, що їдуть до цих місцевин, мусять добиватися до них човном, бо пристані тут немає. Вибрали ми їзду пароплавом, бо мали поганий досвід з "ракетом". Місця на ній мало й одержати квитки на їзду тяжко, а то й неможливо (продають їх здебільша з-під поли). В Катерлезі, вертаючися, треба вписуватися в якісь "анкети". Тож і вирішили ми їхати пароплавом й використати їзду на відпочинок і контакти з катерлезцями, що поверталися з Тульчі з торбами повними баклажанів, перцю та велетенських плетених калачів. Тим часом біля нас порозсідалися не "хохли", але цигани (двох чоловіків, три циганки і двоє дітей). Везли вони з собою яких двадцять мішків набитих алюмінієвими казанами, що їх збиралися продавати рибалкам. Отож ми мали час і змогу проводити антропологічні студії — з таким вислідом: всі три циганки були незаперечно циганського роду; чоловіки, обидва русяві з м'якими рисами обличчя, мали без сумніву домішку "хохлацької" крові. Один із них — вусатий, був такий подібний до Панька Куліша, що ми з чоловіком аж ахнули.

### *У КАТЕРЛЕЗІ (СФИНТУ ГЕОРГЕ)*

Наші контакти з катерлезькими українцями на пароплаві багато нам не придалися, бо бабуся, що обіцяла нам добру квартиру у Катерлезі, завела нас до якоїсь куми, яка вже мала румунських гостей і просто боялася говорити з нами по-українському. Тож ми вибралися з тієї магали (дільниці) і самі подалися вулицями шукати квартири. Попали ми, як на лихо, до якоїсь нехлюї і пиячки, але тих кілька днів перебування в її хаті ми таки витримали. Використовуючи час на купання в морі й на сонці, можна було також дещо записати — з говірки і пісень. Наша господиня, хоч сама була родом з Дунавця, знала стару катерлезьку лексику. Завербовані її донькою дівчата наспівали нам у три голоси чудових пісень. Дещо з рибальської термінології можна було записати від молодого хлопця, що з ним ми познайомилися біля кергану й потім верталися разом з ним до Тульчі.

Катерлезькі чоловіки переважно рибалять на морі, також при румунській китобійній флоті, що виїжджає в океани, служать на дунайських пароплавах. Наш хазяїн, що колись також рибалив, перейшов на продавання овочів, хоч і перестерігали його люди перед можливими втратами. Справа в тому, що частина товару псується або приходить забракована, і якщо комісія не підтвердить, що товар не надається до споживання, то за втрати продавець мусить платити з власної кишені.

Катерлезька молодь, закінчивши десятирічку, має хіба тільки змогу іти на фабричні роботи до Тульчі чи Ґалацу або ж рибалити. У вищі школи приймають після вступних іспитів тільки восьмикурсників. Дівчата мусять здебільшого сидіти на селі й чекати на женихів... Взагалі проблеми молоді на цих землях стають все гостріші. Обмежена кількість місць для студентів на університетах та інших високих і фахових школах, надто тяжкі іспити хабарництва в іспитових комісіях — все це призвело до виникнення нестерпних відносин. Молодь з середньою освітою, що їй обіщували золоті гори, почувається обдуреною і позбавленою прав. Один із батьків розповідав нам, що його син тричі проходив вступні іспити і він тричі мусів платити високі хабарі. Під час нашого перебування в Румунії в 1972 році велася в пресі широка кампанія проти хабарництва. Друкувалися редакційні статті під гаслом "Не беремо бакшіш!" Сьогодні ніхто на цю тему не пише. "Бакшішу" (хабаря) справді не беруть, але ж беруть сьогодні "чюбук".

### **ЖУРАВКО! ЖУРАВКО!**

Ще в час нашого перебування в Дунавці давнішими роками ми ствердили, що репертуар українських рибалок, імовірних нащадків запорізьких козаків і кріпаків-втікачів та бурлаків, має сильну примішку російських "кафешантанних" (здебільшого одеських) та солдатських (інколи переборщено патріотичних) пісень. Щойно цього разу ми розгадали цю загадку: місцеві рибалки були під сильним впливом моряків з російської флотії, яка до половини 1950-их років мала тут свої бази. Російська, очевидно поперекручувана, а то й спотворена вимова навіть українських слів вважається за щось "вищого", за "панський" стиль — тож і зустрічаються пісні в жахливо гібридній мовній формі. Але степовий мелос і виконання пісень викликають захоплення. Усе їх зросійщення це наслідок браку власної інтелігенції і національних традицій і впливу чужих зразків. Деякі з російських народних пісень перейняли наші люди від старовірів-липованів, з якими вони билися, інколи й криваво, ще в 19 сторіччі за кращі рибальські місця, як писав про це Хведір Вовк.

Повелося нам записати стародавню пісню про матір, що її сини загинули на війні, а дочка попала в турецьку неволю. Мати вибирається у світ шукати дітей і наймається у туркені колисати дитину, в якій пізнає своє внучатко. Рефрен цієї пісні повторюється на орієнтальний лад "аман-аман", тобто, по-турецькому "Мій Боже". Але найкраща пісня, якої ми ще ніде не зустрічали й не чули, це записана від наших рибалок "Журавка". В ній чудово й поетично відтворена в аналогічному паралелізмі доля предків цих українських людей, які викорінені з рідної землі, шукали волі й кращої долі і знаходили тільки самотність і смерть у чужині:

*Журавко, журавко,  
ой, журу-журавко,  
чом ти кричиш так жалко?  
Як же ж мені не кричать,  
та високо літать,  
ой високо, високо  
ще й до роду далеко.  
Одбилася я од роду  
як той камінь у воду,  
упав камінь та й лежить  
на чужині тяжко жить.  
Бо чужая чужина,  
чужа мати не рідна.  
Не дай Боже заболить,  
нема кому пожалить,  
нема кому поховать.  
Поховає чужина,  
чужая мати не рідна,  
поховають загребуть,  
та все чисто заберуть.  
Поховає чужий піп,  
та не скажуть, де твій гріб.*

## Міжнародна хроніка

Р. К.

■

Відкритий лист колишнього першого секретаря ЦК компартії ЧССР, Олександра Дубчека, опублікований західною пресою в квітні ц. р., викликав широкий відгомін і коментарі на Заході. Лист Дубчека був адресований парламентові ЧССР. Він рекомендував, щоб компартії світу прийняли резолюцію, в якій між іншим був би теж підкреслений принцип невтручання у внутрішні справи інших країн і націй. Дубчек заперечив твердження радянських і слухняних їм сателітних пропагандистів, що компартія ЧССР готова була в 1968 році співпрацювати з прогресивними некомуністичними силами на Заході, як наприклад соціал-демократами в Західній Німеччині. Він пригадав, що комуністичні партії Італії, Іспанії і Франції сьогодні всі співпрацюють з такими силами і що це доказує правильність його політики. Зокрема засуджує Дубчек нестерпну ситуацію в ЧССР, країні, що "в ній соціалістична демократія і законність потоптані". Виступаючи не тільки у своїй обороні, Дубчек обвинувачує встановлений Москвою комуністичний режим в імені всіх тих, що опинилися в павутинні репресій за свої переконання. Водночас із цим Дубчек перестеріг проти евентуальних антирадянських виступів у сучасній ЧССР, бо це може привести до нових арештів і переслідування колишніх партійних діячів та соціалістів. Такі виступи пошкодили б, на думку Дубчека, справі соціалізму не тільки в самій ЧССР, але і в інших країнах.

Згідно з повідомленням *Нью-Йорк Таймс*-у з 20 квітня теперішній перший секретар компартії ЧССР Густав Гусак заявив, що "Дубчек може пакувати свої валізки й виїжджати до будь-якої буржуазної країни"...

■

Лондонська газета *Дейлі Телеграф* від 24 березня 1975 поінформувала, що два великі харчові магазини у Варшаві були знищені юрбою покупців, обурених постійним браком м'яса і молочних продуктів. Дехто з покупців заявляв, що нестача харчів у Польщі є наслідком збільшення експортів до СРСР.

■

*Совет Стадіс*, журнал університету Глезго в Шотляндії, надрукував у цьогорічному квітневому випуску рецензію проф. Віктора Свободи на

чотири видання писань Валентина Мороза (два англомовні видання — *Репортаж із заповідника ім. Берії*, за редакцією І. Коляски, видавництво Пітера Мартіна в Торонті, та *Бумеранг*, за редакцією Я. Бігуна, видавництво "Смолоскип", і два українською мовою — *Валентин Мороз Есеї, листи і документи*, видавництво "Сучасність" та *Бумеранг*, в-во "Смолоскип"). Рецензуючи писання Мороза й опубліковані документи про його справу, проф. В. Свобода інформує про зміст есеїв В. Мороза, про обидва його судові процеси і про реакцію радянських чинників на проведені в його обороні акції.

■

Лондонський щоденник *Таймс* надрукував у числі від 23 квітня 1975 уривки з листа чеського драматурга Вацлава Гавеля до Густава Гусака, першого секретаря ЦК КП ЧССР. Гавель пише: "Ідилічне обличчя нашої держави штучне і не базується на реальному довір'ї до керівництва і його цілей. Нема довір'я до влади, ні до політики уряду. Все базується на страху, апатії й розкладі. Пропагована широко кампанія за "консолідацію" фальшива. Криза наявна й незаперечна... Наші теперішні провідники купують людей хабарами. Вони перестали притягати їх ідеологією й готові навіть дозволити на власну думку й переконання, але тільки так довго, поки кожен буде маніфестувати публічно й голосно свою підтримку для режиму".

■

Колишній заступник державного секретаря США для європейських справ Вільям Р. Тайлер висловив у листі до редактора газети *Нью-Йорк Таймс* (надрукований в числі від 8 травня 1975) такі думки про політику відпруження: "Детант визначає полегшення напружень, а напруження творяться тиском з одного боку й опором з другого — тобто тих, що обороняють свій інтерес. Коротко — це й було причиною холодної війни, а не, як дехто з неоревізіоністів твердить, агресивність Заходу проти Радянського Союзу. Радянський Союз дотримується сьогодні поміркованої і примирливої позиції, якщо йдеться про міжнародну ситуацію, але тільки на словах і в заявах, а тим часом змагає до власних цілей і масивно озброюється. Це присипляє публічну думку в США і серед альянтів до загрозової міри, бо утверджує ілюзію про створення бази під тривалу мирну співпрацю. Тим часом виявляється все виразніше погіршення балансу сили між СРСР і нетоталітарним Заходом у користь Радянського Союзу. Поки ми не будемо розцінювати детант таким, як він є, і поки не перестанемо сприймати його безкритично, як універсальний антидот проти напруження, так довго будуть погіршуватися наші позиції"



## Відкритий лист до Редактора образотворчого відділу журналу *Сучасність*

В журналі *Сучасність* зустрічаються останнім часом матеріали на теми образотворчого мистецтва з невірними інформаціями про стан модерного мистецтва. На цьому місці згадаю тільки одну (найновішу) статтю, що спонукала мене написати цей відкритий лист, поскільки її автор є зрівноваженою і педантною людиною і заслуговує на увагу: "Дві мистецькі виставки в Нью-Йорку", Яків Гніздовський, січень 1975, ч. I (169).

У більшості випадків автори, що "атакують" модернізм, не пишуть безпосередньо про питання стосовно модерного мистецтва, а навпаки. Тому на такі випадки можна б дивитися "крізь пальці", та тут, на жаль, не до жартів, взявши до уваги незорієнтованість нашого суспільства у справах мистецтва і творчості. Вони, займаючись питанням консервативного мистецтва, необгрунтованими фразами захитують зацікавлення читачів модерним мистецтвом.

Число матеріалів з тенденційним підходом до питань модерного мистецтва невелике, та коли зважити, що в цьому журналі останніми роками опубліковано не багато матеріалів на теми образотворчого мистецтва, а зокрема модерного, відсоток видається мені все ж таки поважним і фактом цього листа.

Автор Гніздовський пише: "... панівна у нашому сторіччі вимога новості, як критерію вартості у мистецтві, виявляється все більше нестійкою. Базовані на цьому критерії наші градації вартостей уже сьогодні час починає немилосердно переставляти..."

Малий і на перший погляд невинний застрик. Його невинність одначе позірна, а отруйлива сила більша, ніж це може видатись: довір'я пересічного читача найсильніше підривається узагальненими і незабезпеченими фактами прогнозами. Обговорюючи виставку М. Левицького, Гніздовський хвалить його модерністичне малярство; поминувши факт, що на початку статті він висмикує плятформу з-під ніг модерному мистецтву, похвала без точнішого (історичного) вияснення (чому модернізм) цього мистця особливий і винятково позитивне явище)

---

*П. Аркадія Оленська-Петришин веде мистецький відділ у нашому журналі, але про статті друковані у ньому, подібно як і в інших відділах, рішає головний редактор. — Редакція.*

свідчить про "укриті" мотиви автора (не обговорюючи як слід виставку — похвалити її автора?).

Типова модерному мистецтву є динаміка змін, та ці зміни є радше справою маніфестації поколінь, ніж запереченням мистецтва попередників. Зрештою кожне мистецьке покоління творило атракцію навколо певних ідей. З перспективи часу у мистецтві до нашого сторіччя ясно бачимо систематичний процес; на початку поточного сторіччя прийшов зрив, хоч вже сьогодні можна в сучасному мистецтві завважити своєрідну систематичність процесу як по відношенні до ідей спонукуючих народження модернізму, так не в меншій мірі систематичність процесу супроти мистецтва взагалі.

Минає три-чверти сторіччя модерного мистецтва (це образowo) і ніякого послаблення інтенсивності його динаміки не помічається: з огляду на запотребування як музеї так і ринок на нього ростуть "як гриби після дощу". Твори модерних мистців ще за життя авторів осягають найвищі ціни. Хоч ціни є спекулятивною справою у відношенні до окремих творів, все ж таки колосальний попит на твори модерного мистецтва теж свідчить про безсумнівний стан справ.

Не втрачаю з поля зору факту, що в нашому сторіччі купецькі інтереси занадто цупко пов'язані з творчими справами мистецтва, але ритм неприбуткових мистецьких інституцій балясусе деякі аномалії.

Іншою справою, за яку Ви мусите відповісти, є потреба постійної інформації і реєстрації культурних акцій і фактів у нас. Уміння і відчуття потреби нагромадження культурних вартостей теж є ознакою культурного рівня середовища. Зрештою теж цим етапом нашого життя у майбутньому займеться історик, тому завданням нашої преси є реєстрування фактів нашого духово-культурного життя по змозі якнайповніше і по змозі якнайвірніше. Тим часом й одне і друге у нас відсутнє. *Сучасність*, маючи в редакції професійну людину, може налагодити спробу календаря виставок і публікування пресових звідомлень про важливіші з них. Покищо інформації про виставки появлялися у випадкових рецензіях. Не кожній виставці (навіть з важливіших) щастить у нас дістати такий відгук, зрештою не кожна рецензія — часто з огляду на смаки редакторів — побачить денне світло, чому багато із цікавіших авторів — не маючи місця для публікування — припинили журналістичну діяльність, а ті, що попадають на сторінки нашої преси не завжди професійні і не завжди займаються імпрезами на бажаному рівні.

Маючи останнім часом незаохочуючий досвід з Вашою редакцією, не маю багато надії, що цей "відкритий лист" стане відкритим, все ж таки я намагаюсь сповнити свій обов'язок.

Юрій Соловій

## Відповідь на відкритого листа Юрія Соловія

У "Відкритому листі до редактора образотворчого відділу в журналі *Сучасність* в справі інформацій з цієї ділянки" Юрій Соловій зробив ряд завваг, які потребують детальнішого розгляду. Хоч і лист Соловія, викликаний статтею Якова Гніздовського "Дві мистецькі виставки в Нью-Йорку" (*Сучасність*, січень, 1975), висловлені в ньому закиди спрямовані головню в сторону основних заложень образотворчого відділу нашого журналу. Тому що не можемо відповідати на закиди в сторону Гніздовського (Гніздовський, можливо, сам на них відповідь), і тому що Соловій виявив бажання побачити "менше туманности, а натомість більше думок і обґрунтованої аргументації", я хочу зразу підійти до розгляду основних питань.

Мене особисто дуже турбують натяки на синонімість понять "новість" та "модерне мистецтво", наявні у відкритому листі Соловія. З'ясування цих питань особливо важливе, тому що "модерне мистецтво" набирає якоїсь невиправданої ексклюзивності в листі Соловія. (До речі, дуже цікаво, що Гніздовський вживає тільки слова "новість" та ні разу терміну "модерне мистецтво", антагонізм до якого закидає йому Соловій). Зasadнича різниця між "новістю" та "модерним мистецтвом" у цьому, що дійсна "новість" є дуже рідкісним явищем в мистецтві, особистою візією небагатьох одиниць, в той час, "модерне мистецтво" є дуже загальним явищем, яке включає різні мистецькі напрямки даної доби. Таке розрізнення цих двох понять мабуть стане найпереконливішим, коли візьмемо до уваги тисячі сучасних виставок, велика частина яких є "модерним мистецтвом", однак не багато з них є якимись дійсними "новостями". (Наприклад, я заскочена наявністю цього розрізнення на курсі, що його я відвідую для відновлення знання графічної техніки; на цьому курсі всі студенти працюють в жанрах "модерного мистецтва", в їх праці не зустрічається однак "новостей"). Я маю на увазі "новість", як значне індивідуальне досягнення, яке завжди буде новим, а не свідоме намагання, чи капризні пошуки сенсаційності.

Як і Гніздовський, я переконана в тому, що "новість" як критерій у мистецтві тепер не така важлива, як була з початком 20 століття. Це зовсім зрозуміло, коли візьмемо до уваги повторність та тупцювання в нюансах мистецьких ідей, багато з яких досягли границь можливостей "новости" з початком 20 століття. (Ми бачимо постійні відгуки на "новість", наприклад, "Білого на білому" (1918 р.) киянина Малевича у різних "Чорних на чорних", "Червоних на червоних", і т. д.). Хіба ж дивно, що в такій ситуації змінилися вимоги щодо "новости", та що радше відчуваємо потребу вглиблюватися в уже доступні ідеї.

З історії мистецтва знаємо, що "новість" мала якусь екзистенційну необхідність із початком 20 століття, коли мистці змагалися за першенство ідей (як нові формальні засоби кубізму, першенство без-

предметности 1912 року, вживання нових матеріалів, тощо) та часто приховувалися з цим. Факт, що таких радикальних "новостей" не бачимо в половині 70-их років мусить також спричинюватися до змін настанови до "новостей" у мистецтві.

Як і багатьох спостерігачів сучасного мистецтва, мене сильно вражає багатогранність "модерного мистецтва". Рецензенти нью-йоркських виставок особливо наявно віддзеркалюють різноманітність зацікавлень сучасних мистців, яка включає різні вияви безпредметного мистецтва, прояви тематичних зацікавлень, різні форми реалізму, та безліч шукань в раніших мистецьких напрямках. Сучасний "реалізм" не є якоюсь регресією (якоюсь імітацією попередніх "реалізмів"); він є зовсім новим явищем, яке наново інтерпретує світ сучасної людини. Тепер немає домінантності якогось одного напрямку, як був ним кубізм напереломі першого чи другого десятиріч 20 століття, чи абстрактний експресіонізм 50-их років. Сучасну різноманітність "модерного мистецтва" дехто може вважати нагативним явищем, однаке вона є фактом мистецького світу 1970-их років і такою мусимо її сприймати.

Зворот до зацікавлення тематичними елементами починався цілком спонтанно, після того, як деякі мистці відчули дальше виявлення безпредметних ідей. Багато з нас були стурбовані, коли один з найвидатніших мистців абстрактного експресіонізму, Вілем де Кунінг, почав вживати фігуральних елементів (серія "Жінок" ранніх 50-их років) у своїх картинах. Як можна заперечити дальший розвиток із появою поп-арту, та інші вияви зацікавлення об'єктами "реальності". Отже, "реалізм", що його Соловій відкидає у своїх писаннях як "непорозуміння", є послідовним розвитком цього процесу.

Крім цього "новість" є особливо релятивним поняттям. Безпредметні картини, які переважають на виставках Українського Інституту Модерного Мистецтва в Чикаго, є для багатьох "новістю", хоча в ширшому мистецькому світі такі "новості" є вже тільки одним із установлених аспектів сучасного мистецького світу. (Репродукції каталогу найновішої виставки Михайла Кучера особливо вражають подібністю до картин Френка Стелли, які він започаткував в ранніх 60-их роках). Як і в нью-йоркському, в чикагському мистецькому світі також вражає сильно зацікавлення "реалізмом" та зворот до тематичности взагалі. "Новістю" там є Нью Чикаго Імаджіст Груп, хоча безпредметне мистецтво (та інше "модерне") можна побачити на численних виставках в галеріях. Те саме можна спостерігати в Лос Анджелес.

Які тоді "невірні інформації про стан" і якого "модерного мистецтва" подає Сучасність, та яке тут намагання деяких авторів "захитати зацікавлення читачів" яким "модерним мистецтвом"? Коли спостерігаємо цю різноманітність в сучасному мистецтві, хто може провести лінію поділу між "модерним" та "немодерним" мистецтвом?!

Щодо друкування в *Сучасності* вичерпних рецензій про виставки українського (чи навіть загального західного) мистецтва, то редакція

завжди радо приймає компетентні рецензії з важливіших виставок. Одначе, як загально відомо, в нас бракує професійних мистецьких рецензентів. Крім цього, багато дописувачів, які можуть дати компетентну оцінку мистецьких імпрез, не завжди квалюються це робити. Інколи треба просити довгими місяцями деяких рецензентів про статтю чи рецензію для *Сучасности*. Я особисто вже писала про майже кожного цікавішого мистця (про виставки або принаймні в рамках обговорювання колекції). На жаль, зміни в творчій активності багатьох мистців дуже рідкісні, то не вже хотів би Соловій, щоб я чи інші рецензенти повторювали ті самі коментарі.

Ми майже ніколи не відкидали компетентних рецензій про важливіші виставки. (Я особисто хотіла б бачити матеріали, що їх ми дістаємо з Європи, на вишому професійному рівні). Деякі з рецензій виставок "модерного мистецтва", які не появилися в *Сучасности*, не могли бути надруковані тільки тому, що вони вимагали цілковитої мовної і змістової перерібки, що було неможливе без безпосередньої співпраці з автором.

Щодо виставок Юрія Соловія, то треба ствердити, що за час моєї співпраці із *Сучасністю* всі його виставки, які відбувалися в Нью-Йорку або ближчих околицях, були рецензовані в нашому журналі. (Очевидно, що *Сучасність* не має рецензентів, які готові або можуть відвідувати виставки в дальших місцевостях). Я особисто говорила про творчість Соловія на відкритті його виставки у Ферлі Дікінсон Університеті в Рутерфорді (1968 р.), написала статтю до *Сучасности* липень, 1969), та писала про виставку 1973 року, яка відбулася в залі Об'єднання Мистців Українців в Америці (де я також згадувала про інші виставки цього періоду творчості мистця, включно із канадськими та виставкою в Нью Джерзі Стейт Музею у Трентоні (*Сучасність*, червень, 1973). Писати більше про твори того самого періоду творчості означало б повторювати те саме. Це ще більше підкреслювало б вузькість нашого світу, беручи до уваги, що Соловій писав також і про мене. Вузькість нашого середовища з погляду особистих знайомств була особливо наявною для мене, коли автор однієї критичної статті про новіші твори Соловія остаточно вирішив передати її тільки для мого "особистого вжитку". Ми переконуємося постійно, що мала кількість дописувачів та повторність виставок (особливо у більшості постійних українських виставкових осередків) є однією із наших найбільших проблем. Дуже компетентний рецензент *Сучасности* Зенон Фешак, детально розглядав виставки у Філядельфії у першому році співпраці з нашим журналом. Одначе, коли виявилось, що ті самі мистці виставляють декілька разів у році подібні твори в тому самому місті, ми погодилися, що формат рецензій мусить радикально змінитися. Такі зміни будуть мабуть співмірні із слушною рекомендацією Соловія, щоб "наладнати справу календаря виставок і публікування пресових звідомлень". Ми

постараємося реєструвати важливіші виставки у більших центрах мистецької активності, беручи особливо до уваги вищезгадані проблеми з рецензіями.

Соловій згадує про "професійну людину" в редакції *Сучасності* і натякає на її історичну відповідальність. Може й справді ми всі повинні розглянути нашу спільну історичну відповідальність на ширшій базі. Можливо, що в наших обставинах обов'язком кожного свідомого мистця є відійти від ізоляції особистого мистецького світу та зайнятися важливими спільними інтересами, як створення живого мистецького середовища і зокрема важливою проблемою зорганізування Музею Українського Мистецтва.

*Аркадія Оленська-Петришин*

## Нова праця про Галятовського

Константин Біда, ІОАНИКІЙ ГАЛЯТОВСЬКИЙ І ЙОГО КЛЮЧЬ РАЗУМБНІЯ (Рим: В-во Українського Католицького Університету ім. св. Климентія Папи, 1975), CIV + 524 стор.

Названа праця становить перший том із серії "Пам'ятки української літератури і мови XVII століття". Темою її — літературна творчість доби українського барокко. Цей період основніше ще не досліджений і тому треба привітати започаткування праці з тієї доби, доби надзвичайно цікавої, буйної та такої важливої в нашій літературі.

Перша частина має три основні розділи: I. Іоанікій Галятовський, II. Ключ Розуміння і III. Література предмету. Друга частина це оригінальний текст (фотостат) "Ключа Розуміння". До обох частин подані індекси імен і назв у текстах.

Проф. Біда позбирав усі відомі досі біографічні дані, що дуже скупі, з дитячих і юнацьких літ Галятовського. На тлі тодішніх церковних і політичних умов автор докладно розглядає літературну й наукову працю Галятовського, як письменника, проповідника, полеміста, богослова, що був одним з найвизначніших з-поміж наших письменників у другій половині XVII віку (Баранович, Гізель, Туптало, Яворський та інші).

У праці з'ясовано культурний вплив України на Росію, де були розповсюджені оригінальні та перекладні твори наших письменників.

Далі автор зупиняється на західній освіті Галятовського. Через ці західні основи освіти української тодішньої церковної еліти та такі ж самі елементи в українській православній Церкві московська патріархія почала чистку, а то й нищення, церковних українських книг, як і самої релігійної літератури.

Автор описує також докладно тодішнє мистецьке (барокове) оформлення книги, як теж усі три видання "Ключа розуміння", їхній зміст, зміни, доповнення та інші його твори.

Подана обширна аналіза гомілетики Галятовського як "теоретика творів ораторського жанру" та автора "першого українського гомілетичного трактату", далі його стилю, літературних засобів, мови з польськими впливами тощо на тлі барокової епохи та сильних впливів Заходу на авторів українського барокко.

Вкінці автор дав критичний огляд літератури предмету. Ця література, як підкреслює проф. Біда, не надто багата. Є чимало про-

галин у нашій літературі про Галятовського, чи взагалі про письменників його доби. Для дальших студій потрібні наступні видання текстів XVII віку. Треба тільки радити, що вже зроблено солідний початок у цьому напрямі.

*Антін В. Івахнюк*

### **Подяка**

Широ дякуємо пані Олександрі Черненко-Рудницькій за приєднання нашому журналові 15 (п'ятнадцять) передплатників в м. Едмонтоні, в Канаді.

Редакція і Адміністрація журналу  
*Сучасність*

Подаємо до відома нашим читачам в Англії, що книжки нашого видавництва можна набути в книгарні

**ORBIS BOOKS  
(LONDON) LTD**  
66, Kenway Road, London, SW5  
Tel. (01) 370 2210

Книгарня приймає також листовні замовлення і висилає, на бажання, наші каталоги.



## ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

### НОВА КОМІСІЯ ЗМІНИЛА ДІАГНОЗУ НЕДУГИ ЛЕОНІДА ПЛЮЩА

Нью-Йорк (Пресова Служба ЗП УГВР) 20 квітня 1975. — З України одержано вістки, що у відповідь на скаргу дружини Леоніда Плюща, Тетяни Житнікової, була скликана нова комісія для розгляду стану здоров'я її чоловіка. Головою комісії була лікар Прохіна з Дніпропетровська. У висліді "обслідувань", комісія рішила, що Плющ хворіє на "шизофренію з позначками параної". Перша діагноза вбачала, що в нього є елементи "месіанізму і реформізму".

З огляду на зміну діагнози, дружина Плюща відвідала д-ра Снежневського, відомого радянського психіатра, голову Інституту психіатрії у Москві. Він обіцяв, що буде розмовляти з д-ром Г. В. Морозовим, головою Інституту ім. Сербського. Морозов очолював першу комісію, яка досліджувала недугу Л. Плюща. Снежневський сказав також, що він подбає про скликання нової комісії.

Як відомо з попередніх пресових повідомлень, КГБ вимагав від Плюща скласти заяву, що усі його статті з критикою уряду були писані "в той час, коли він хворів на психічну недугу". Як повідомляють сьогодні, цю вимогу відкликали.

Одержано також вістку, що на вимогу Т. Житнікової перевести слідство проти медичних працівників Дніпропетровської психіатричної лікарні, урядові чинники відповіли, що "справа розглядається" і що Житнікова своєчасно одержить відповідь.

### ДРУЖИНА Л. ПЛЮЩА ПРО ТОРТУРИ, ЩО ЇХ ВІН ЗАЗНАЄ

Нью-Йорк (Пресова Служба ЗП УГВР) 28 квітня 1975. — На Заході одержано два листи в обороні ув'язненого українського математика Леоніда Плюща. Перший, лист від його дружини Тетяни Житнікової, адресований до Міжнародного Комітету Математиків. В ньому вона м. ін. пише: "Минуло вже три з половиною років від часу, коли заарештували мого чоловіка. За той час він рік провів у тюрмі, а решта у спецлікарні у Дніпропетровську. Він згадує про тюрму, як про втрачений рай: там він мав право розмовляти, читати, а головно, там його не "лікували". На Заході появилися дві книжки про Леоніда, писали статті, збирали підписи. До мене телефонували з різних країн психіатри та члени груп, які виступають в обороні людських прав і політичних в'язнів. Невідомі мені люди посилають листи і висловлюють співчуття і розуміння... Я хочу заявити, що той Леонід Плющ, "математик

Плющ”, як його називає закордонне радіо, той Плющ, якого знала я і наші діти, уже перестав існувати. Є натомість виснажена людина, яка втрачає пам’ять, нездібна читати, писати, думати: людина жакливо хвора”. Далі Т. Житнікова продовжує: “Ті, що вбивають його власними руками, свідомі своїх вчинків, свідомі, що чинять злочин. Усі це знають: від лікарів Інституту Сербського до керівних органів безпеки, які доручили сторожеві, з автоматом у руках, закрити квартиру, щоб наш близький друг, який приїхав зі мною до Дніпропетровська, не бачив, що вони заподіяли Леонідові... Мої діти вимучені: вони живуть у вічному страху, вони турбуються моєю долею. Коли я повертаюся додому, бачу бліді обличчя моїх синів. Я безмежно вдячна усім математикам закордоном, що вони турбуються долею Леоніда. Поверніть мого чоловіка, навіть у такому стані, до якого його довели, і дайте нам змогу покинути цю країну. Право на виїзд це єдине право якого я домагаюся”.

Автором другого листа є Ігор Шафаревич. Він пише: “Є люди, доля яких сягає далеко поза межі їхніх біографій і походження. Вони символізують переживання багатьох людей і стають символами. Впродовж п’яти років, ім’я генерала Григоренка було таким символом. Тепер це треба сказати про математика Леоніда Плюща. Він уже понад два роки знаходиться у психіатричній лікарні, де його примусово лікують разом з найбільш поважно хворими пацієнтами... Люди, яким довелося пережити подібне, заявляють, що описати словами ті жахіття неможливо... Символічна доля Плюща є лекцією, завдяки якій можна краще зрозуміти власне життя і оцінити власну майбутність і майбутність дітей, майбутність держави і майбутність цілого людства”.

(Повний текст листів Тетяни Житнікової і Ігоря Шафаревича буде надрукований у журналі *Сучасність*. Англійський переклад листів появиться заходами Комітету Оборони Радянських Політичних В’язнів).

## **НОВИЙ ДОКУМЕНТ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ В’ЯЗНІВ У СРСР**

Нью-Йорк (Пресова Служба ЗП УГВР) 29 квітня 1975. На Захід надістався текст заяви українського політичного в’язня Пермських таборів Віталія Калиниченка до Президії Верховної Ради СРСР. Подаємо його заяву в цілості:

“До Президії Верховної Ради СРСР (копія для Комісії прав людини ООН).

Заява про вимогу надати статус політичного в’язня.

Обставини: 12 січня 1967 року Мурманський обласний суд засудив мене на 10 років ув’язнення за політичні переконання. Про те, що суддя не допустився помилки, переконливо доводить вирок у якому м. ін.

кажесться: Не згідний з суспільним і політичним устроєм у нашій країні... злочин він вчинив з політичних мотивів..." і т. д.

"Я сам признав, що мої переконання суперечать офіційно дозво- леним в СРСР і тому '... на початку 1963 року знищив мою комсо- мольську виказку...' Але цей мій вчинок не дає підстав кваліфікувати спробу втекти за кордон за статтями 15-64 КК РРФСР.

"Виглумачивши спробу незаконного переходу кордону (що в статтях 15-83 КК РРФСР як зраду батьківщини, суд ще раз показав справжнє обличчя політичного терору.

"Таким чином, ми не маємо доконаного злочину, що за нього треба присуджувати жорстоку кару.

"Мета: З огляду на зазначене, доводжу до відома Президії про те, що я вимагаю:

"1. Надати мені умови тримання під арештом згідно з статусом політичного в'язня,

"2. Скасувати винесений мені вирок Мурманського суду,

"3. Дати змогу представникам Об'єднаних Націй та іншим між- народним організаціям перевірити підстави мого обвинувачення і засудження, і умови тримання під арештом.

"Якщо моя вимога про статус політичного в'язня не буде задоволена до 12 січня 1975 року, я буду змушений від цього дня ввести для себе умови за статусом політичного в'язня за двома пунктами: а) не брати участі у примусовій роботі, б) не стригти голови.

"Порядком протесту за незаконне перебування у в'язниці, у день прийняття Загальної декларації прав людини, 10 грудня 1974 року оголошую відмову від їжі на 1 день.

"24 листопада 1974 року

Політичний в'язень Кучицького концтабору 389-36,  
Пермської області

Віталій Калиниченко"

## **ПОЛІТИЧНІ В'ЯЗНІ СРСР ДОМАГАЮТЬСЯ СВОЇХ ПРАВ**

Нью-Йорк (Пресова Служба ЗП УГВР) 30 квітня 1975. Подаємо до відома чергове звернення групи політичних в'язнів радянських конц- таборів, яке вимовно свідчить про знущання над ними таборових властей та про боротьбу в'язнів за свої права. Текст цього нового документу, що продістався на Захід, такий:

### **З в е р н е н н я**

Ми, група політв'язнів приуральського концентраційного табору ч. 36, звертаємося до урядів усіх країн, до Організації Об'єднаних Націй,

до усіх чесних людей на землі, з проханням звернути увагу на нестерпно важкі умови, в яких тримають політв'язнів у Радянському Союзі. Ми просимо вплинути на керівників СРСР, щоб вони змінили ці умови і стосували закони, що відповідають міжнародним нормам про статус політв'язнів.

Не бажаючи визнати безспірного факту існування опозиції проти існуючого режиму, а також факту національно-визвольного руху народів СРСР, власті цієї країни не признають наявності політв'язнів у Радянському Союзі і позбавляють нас прав, передбачених, відповідним до нашого становища, статусом.

Нас тримають в суворіших умовах, ніж кримінальних злочинців.

Нас примушують працювати в ділянках, до роботи в яких більшість з нас зовсім не звикли.

Нас вивезли тисячі кілометрів від наших родин, багатьох за межі республік, в яких ми жили до арешту. Таким чином, ми фактично позбавлені бачити наших рідних навіть два-три рази в рік, з огляду на великі матеріальні витрати на поїздки і труднощі дороги. Крім того, нас позбавляють побачень з будь-яких причин. Вистачає тільки, щоб представник КГБ дав у цій справі відповідну вказівку.

Нашу кореспонденцію піддають найзапеклішій цензурі. Систематично порушують реченці висилання і доручення листів. Неросіян фактично примушують писати російською мовою. Багато листів, що приходять і відходять, конфіскують з умотивуванням: "підозрілі за змістом". Багато скарг і заяв не висилають взагалі, мовляв в них викривлена радянська дійсність, або адміністрація самовільно переадресовує їх. На наші скарги, як правило, ми одержуємо формально-бюрократичні, глумливі відповіді.

Нас піддають принизливим обшукам. Навіть наших рідних, т. зв. вільних громадян, які приїжджають до нас на побачення, під час обшуку речей, примушують роздягатися догола.

Нас насильно стрижуть і голять. Нас вдягають у погану арештантську одягу одного вигляду і примушують носити нагрудні знаки.

Наші спеціальні табори недоступні не тільки для представників закордонної громадськості, але й для радянської.

Ми позбавлені можливості зустрічатися з закордонними кореспондентами, юристами, представниками Міжнародного Червоного Хреста і ООН, розповісти їм про умови, в яких нас в'язнять, про наші переконання, про наші, в основному зфабриковані, справи, про закриті судилища, про грубі порушення закону і наших прав, що їх допустилися судовослідчі органи СРСР.

Під час етапів нас часто везуть (виглядає що з провокаційною метою) разом з кримінальними в'язнями, з небезпечними рецидивістами і нас наражають на насилля з їхнього боку.

В таборах нас тримають разом з воєнними злочинцями, а також з кримінальним елементом; це робиться з цілком зрозумілою ціллю.

З будь-якої причини нас жорстоко карають, мучать голодом, завдають фізичних і моральних страждань, в усякий спосіб глумляться над нами, позбавляють нас елементарних громадських прав і принижують нашу людську гідність. Постійними переслідуваннями і безконечними заборонами, наставники витворюють нестерпну атмосферу, напружений стан, які приводять багатьох до важких захворювань і навіть самогубства.

Уся система т. зв. перевиховання спрямована на виховання зденационалізованого, бездумного, безмовного, покійного раба, який послухно виконував би накази начальства.

Багато можна сказати про поганий стан медичного обслуговування, про огидне харчування неякісними продуктами, що не мають білка тваринного походження, про харчування не раз гниллю.

Відповіддю на цю систему насильства і знущань служать майже безперервні голодівки, на які власті реагують тільки скріпленням репресійних засобів.

Вже багато років політ'язні Радянського Союзу домагаються від властей офіційно визнати їх політичними і в'язнити згідно з загально прийнятим статусом політ'язня.

Група політ'язнів з сусіднього табору ч. 35 (Світличний, Глузман і ін.) понад три місяці вели голодівку на підтвердження своїх домагань. Власті залишили їхній протест зовсім без уваги.

Політ'язневі В. Калиниченкові грозять за аналогічні вимоги від-правою до дому божевільних. Таким чином, кожного, хто домагається прав, що випливають з його положення, проголошується психічно ненормальним.

Починаючи боротьбу за визнання нас політ'язнями і за наші права, ми свідомі того, що вже в перших днях на нас накинеться уся потуга жахливої державної машини цієї країни, яка намагається не тільки викоринити ідею, але й умертвити її носіїв. Але ми є рішені довести свій намір до кінця — добитися сповнення наших цілком оправданих вимог.

Ми не злодії, не грабіжники, не бандити, не хулігани і не шахраї. Ми не вчинили жодних кримінальних злочинів. Ми засуджені, по суті речі, тільки за свої переконання і наміри. Тому ми переконані, що на наш заклик про підтримку відгукнуться усі чесні люди на землі. Ми сподіваємося, що на черговій сесії Генеральної Асамблеї буде поставлене і розглянуте питання про становище політ'язнів у Радянському Союзі.

Пропагандивні органи СРСР заповзято обвинувачують поодинокі держави за їх нелюдське відношення до політ'язнів. Ми думаємо, що ця критика не відверне уваги світової громадськості від нужденного становища політ'язнів СРСР, від найбрутальнішого порушення властями їхніх прав.

*Яків Сусленський  
Павло Камтов*

*Юрій Гродецький  
Микола Бондар*

*Анатолій Здоровий  
Віталій Калиниченко  
Степан Сапеляк*

## ЛИСТ НІНИ СТРОКАТОЇ ГЕН. ПРОКУРОРОВІ СРСР

Балтімор (УІС "Смолоскип"), 5 травня 1975. — На Заході стали доступні чотири листи українських жінок-політ'язнів в СРСР — Н. Строкатої, І Сенік, С. Шабатури й Н. Світличної, написані ще в 1973 р. до ген. прокурора СРСР Р. Руденка.

Нижче подаємо повний текст першого листа — Ніни Строкатої:

"Генеральному Прокуророві (СРСР, Р. Руденкові)

Строката Ніна Антонівна

Я не вважаю, що наш час залишає людині лише один вибір — чим бути епігоном. Для мене вже давно стало правилом не вступати в діалоги з тими, хто постійно, перебуваючи в стані офіційної еuforia, спосібний будь-який діалог обернути в особистий монолог. Часом я змушую себе висловити мої думки про те, що становить зміст деформацій, питомих у суспільстві, в котрому я живу.

Надіюся, що Ви Генеральний Прокуроре, уже віддали данину святочній суїті, яка виповняє життя наших державних діячів. Тоді зверніть увагу на недобрі прислуги, які виникають із, можливо, добрих намірів тих, хто взявся готовити нас і Вас до чергової знаменної дати нашого року — до 25-ліття Загальної Деклярації Прав Людини. Та Деклярація не мала властивостей міжнародного і, отже, зобов'язуючого для держав-членів ООН, договору. Тому протягом 25 років її можна було використовувати по-різному як політичний інструмент. Але в цьому році ратифіковано відомі Вам пакти, які виходять з Загальної Деклярації. З того моменту всі органи інформації охоплені однією ідеєю: доказати громадянам Радянського Союзу, що існують якісь не лише державні (цебто вищі) інтереси, заради яких необхідно обмежити громадянські й політичні права. Саме ці обмеження представляється, як суть соціалістичної демократії.

Виправно-трудова колонія, як і кабінети слідчих КГБ чи залі судових засідань — не найбільше оптимальні з імпульсів, які побуджували б відкриту дискусію. Тому, не висловивши ані одного з моїх "про і контра", як дозволю собі запропонувати Вам: прочитайте в журналі *Новое время*, 1973 року, Но. 39, варіації Ю. Решетова "В ім'я прав і свобод людини". А при читанні зверніть увагу на останні рядки лівої колонки. Там Ви прочитаєте: "... згідно з пактом може бути обмежене право на свободну думку ...". Якщо право влади над думкою становить суть соціалістичної демократії, то кожний буде правий, хто почне відкидати існування такої демократії. Або може контролю над думкою — це невідома мені, через мою ізоляцію, поширена диспозиція ст. 62 КК УРСР (і відповідних їй статей у інших республіках)?

Не очікуючи від Вас відповіді, проголошую 10 грудня голодівку на знак протесту проти всіх обмежень і затиску Думки.

10. 12. 73

*Строката Ніна Антонівна".*

## 3 життя українців у світі



Видавництво "Сучасність" видало п. н. *Медобір* збірку поезій Володимира Свідзінського, одного з найвидатніших поетів України двадцятих і тридцятих років, спаленого живцем під час советської евакуації Харкова 12 жовтня 1941 року. Авторський машинопис цієї збірки, із 96 віршами, переданий літературознавцем Миколою Оглобліним, зберіг і вивіз на еміграцію поет Олекса Веретенченко, разом з рукописами ще двох інших віршів та машинописом поеми "Сонцева помста". До збірки *Медобір*, крім усіх врятованих О. Веретенченком віршів, написаних в 1926-1936 роках, включено для доповнення задуманих автором циклів ще сім віршів із прижиттєвої збірки Володимира Свідзінського, виданої у Львові 1940 року п. н. *Поезії* за редакцією Юрія Яновського, як також п'ять віршів, опублікованих у радянських виданнях 1968 року. Видано збірку *Медобір* в упорядкуванні і з примітками Богдана Кравцева й із статтю О. Веретенченка про трагічну долю знищеного поета й історію збереження збірки *Медобір*, з есеями літературознавців Емануїла Райса й Івана Дзюби про творчість знищеного поета та із статтю Б. Кравцева про поетичну спадщину В. Свідзінського. Збірка видана з портретом автора, репродукціями оригіналів трьох його віршів і в мистецькому оформленні Любослава Гуцалюка.



Заходами Української Студентської Громади ім. Григорія Сковороди при Ратгерському Університеті в Нью Брансвіку, США, відбулася 17 квітня 1975 року публічна лекція професора східноєвропейської історії в Університеті Айова д-ра Ярослава Пеленського на тему "Шелест та його період в Радянській Україні 1963-1972, відродження контрольованого українського автономізму".



З кінцем 1974 року започатковано у США нове серійне видання — *Аннали Світової Федерації Лемків* за редакцією відомого лемківського діяча Івана Гвозди. До першого випуску *Анналів* увійшли статті з історії, географії й етнографії лемків, що їх авторами були: І. Гвозда, Я. Пастернак, М. М. Кучинок, Е. Жарський, І. Красовський, З. Лисько, М. Соболевський й І. Шелюк. Обкладинку для видання запроєктував Мирон Левицький.

■

Відомий український композитор і музикознавець Василь Витвицький, який живе у США, видав п. н. Максим Березовський — *життя і творчість* монографію про цього видатного українського композитора другої половини 18 сторіччя (1745-1777), творця українського хорового стилю в духовній музиці. Складається монографія з 11 розділів — 5 про життя композитора й 6 про його творчість. Завершує видання вичерпна бібліографія теми й покажчик імен. Появилася книжка у видавництві М. П. Коця в Джерзі Сіті, США.

■

Український чоловічий хор "Журавлі", який діє в рамках Українського Суспільно-Культурного Товариства у Польщі, виступив 23 березня 1975 р. у Варшаві з рядом концертів, прийнятих захоплено і слухачами і рецензентами. Прихильну рецензію про ці виступи надрукував у журналі *Наша Культура*, в ч. 4 за квітень 1975, проф. Єжи Колачковський, музикознавець і дослідник слов'янського і зокрема українського фолкльору. Був створений хор "Журавлі" 1972 р. за почином А. Ринкевича і Я. Полянського.

■

Видаваний Семінаром Українських Студій при Гарвардському Університеті англомовний піврічник *Рецензія* — Огляд радянських наукових публікацій, присвятив число перше за осінь-зиму 1974 року ювілеєві 400-річчя українського книгодрукування. На зміст цього числа *Рецензії*, крім передмови Франка Сисина, склалися статті проф. Едварда Л. Кінана про деякі історичні аспекти раннього українського книгодрукування, Едварда Касинця про Ярослава Ісаєвича, як історика української книги, та чотири рецензії: Марка Раєффа на складений С. О. Петровом каталог *Книги громадянського друку видані на Україні: XVIII — перша половина XIX століття* (Харків, 1971), Данієла Кларка Во на книжку О. Я. Мацюка *Папір та філіграні на українських землях (XVI — початок XX ст.)*, (Київ, 1974), Фредерика Р. Гоффа на складений Б. І. Зданевичем *Каталог інкунабул Київської Центральної наукової бібліотеки* (Київ, 1974) та Джеймса Е. Валша на видання *Інкунабули Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника Академії наук УРСР* (Львів, 1974). Доповнює цей випуск *Рецензії* бібліографічний покажчик Е. Касинця "Радянські наукові праці про стару українську книжку, 1964-1974". Ілюстрований випуск чотирма репродукціями із стародруків та екслібрисів. Окремим додатком до цього випуску видано працю проф. Ігоря Шевченка про виданий у Києві 1628 року переклад твору візантійського діякона Агапіта *Дзеркало Царів*, разом із факсиміле цього рідкісного стародруку.



# Зміст

## ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Стефан Маллярме*: Сонети (II) у перекладах *Олега Зуєвського*.
- 11 *Наталія Баранська*: Тиждень як тиждень. Повість. Переклад *Оксани Соловей*.
- 53 *Юрій Тарнавський*: Ось, як я видужую (II).
- 57 *Віра Вовк*: Ріка невідомої рівнини.
- 75 *Олександр Солженіцин*: Нобеліяна. У перекладі *Івана Кошелівця*.
- 97 *Марта Скорупська*: З'їзд "Слова" і те, що довкола-
- 103 Резолюції П'ятого З'їзду ОУП "Слово".
- 106 *Роман Савицький*: Поміри "Землі" О. Довженка.
- 113 *Валеріян Ревуцький*: В театральному закуті.

## ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 118 *Іван Майстренко*: Сторінки з історії Комуністичної Партії України, КПУ в добу Брежньєва.
- 129 *Мирослав Прокоп*: Національне та інтернаціональне в нашій добі.

## НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 141 *Анатоль Камінський*: Небезпечні паралелі.
- 155 *Раїса Роснянська*: Сповідь внутрішнього емігранта.
- 194 *Анна-Галя Горбач*: Українськими селами Румунії.
- 205 *Р. К.*: Міжнародна хроніка.

## ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

- 207 *Юрій Соловій*: Відкритий лист до Редактора образотворчого відділу журналу *Сучасність*.
- 209 *Аркадія Оленська-Петришин*: Відповідь на відкритого листа Юрія Соловія.

## РЕЦЕНЗІЇ, КРИТИКА

213 *Антін В. Івахнюк*: Нова праця про Ґалятовського.

## ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

215 Нова комісія змінила діагнозу недуги Леоніда Плюща.

215 Дружина Л. Плюща про тортури, що їх він зазнає.

216 Новий документ переслідування українських політичних в'язнів у СРСР.

217 Політичні в'язні СРСР домагаються своїх прав.

220 Лист Ніни Строкатої Ген. Прокуророві СРСР.

221 З життя українців у світі.

## НОВЕ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТИ"

Вже появилася друком

# ІСТОРІЯ ХВОРОБИ ЛЕОНІДА ПЛЮЩА

Упорядкування і коментарі  
Тетяни Ходорович

Переклад з російської мови

Обкладинка Любослава Гуцалюка

192 стор.

Ціна 4.90 дол.

Замовлення просимо висилати на адресу В-ва:

В Європі:

'Suchasnist' e. V.  
8 München 2  
Karlsplatz 8/III  
Federal Republic of Germany

В Америці:

Nina Ilnytzkyj  
875 West End Ave., Apt. 14B  
New York, N. Y. 10025

У Видавництві "Сучасність" опубліковано  
довго очікувану і на Україні  
і на еміграції збірку недрукованих поезій  
знищеного енкаведистами в жовтні 1941 року  
видатного українського поета  
ВОЛОДИМИРА СВІДЗІНСЬКОГО

## МЕДОБІР

збережену поетом Олексою Веретенченком.

На зміст цього видання, що появилось в  
упорядкуванні і з примітками Богдана Кравцева, скла-  
лися доповнені віршами із друкованих уже збірок  
цикли поезій В. Свідзінського "Баляди", "Зрада" і  
"Пам'яті З. С-ської", далі його вірші 1926-1940 рр.,  
поема "Сонцева помста" та переклади з Лермонтова й  
Г. Келлера.

Доповнюють збірку статті О. Веретенченка і Б.  
Кравцева про трагічну долю поета і його поетичної  
спадщини, як також есеї літературознавців Емануїла  
Райса й Івана Дзюби про творчість Володимира  
Свідзінського.

Видано книжку з портретом автора, репродукціями  
його автографів та в мистецькому оформленні  
Любослава Гуцалюка.

Ціна збірки 6.00 дол.  
Замовляти у В-ві "Сучасність".